

ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Учасникам Міжнародної конференції
пам'яті жертв геноциду
українського народу

Символічно, що ваше представницьке зібрання розпочинає роботу в день, коли по всій Україні люди вшановують пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами голодомору та політичних репресій.

На своєму історичному шляху український народ зазнав чимало трагічних випробувань. Однак ті, що випали на його долю внаслідок спланованого і здійсненого тоталітарним режимом голодомору 1932-1933 років та масових репресій, не лише завдали нації непоправних втрат, а й поставили під загрозу саме її існування.

Здобуття Україною незалежності і творення демократичної держави уможливили розвиток суспільства на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності, забезпечення прав і свобод людини.

Переконаний, що ваша конференція сприятиме глибокому, неупередженому осмисленню уроків минулого і тим самим - кращому порозумінню між людьми, зміцненню стабільності та злагоди в суспільстві.

Бажаю вам творчої, плідної роботи.

Л.Д.Кучма

*Микола Жулинський
(Київ, Україна)*

ШАНОВНЕ ТОВАРИСТВО!

День Пам'яті і Скорботи відрізняється від усіх інших в нашому календарі. Ми відзначаємо його, щоб зміцнювати нашу історичну пам'ять, без чого не можна відчувати себе єдиним народом. Ми сумуємо за тими, чий життєвий шлях зненацька обірвався або був спотворений багаторічним ув'язненням в тюрмах і концтаборах.

Все менше серед нас залишається людей, які пам'ятають ту недобру епоху. Час іде, і відходить у минуле внаслідок суто біологічних причин покоління жертв і катів, а з ним – гнів, ненависть і біль. Повинна залишитися пам'ять, а з нею – розуміння того, що сталося, чому сталося. Ми маємо дістати відповідь на питання – де, коли і як?

Це потрібно нам не тільки, щоб поповнити наші підручники з історії фактами, яких там раніше не було. Глибоке проникнення у минуле допоможе зрозуміти сучасні проблеми і більш повно визначати те, що станеться завтра. Тобто неспотворена історична пам'ять потрібна і з суто прагматичних причин.

Ми ясно бачимо, в якому стані наша молода держава, що ми зробили за останній десяток років і чого не спромоглися зробити. Суспільство на перехідному етапі, а всілякі переходи дуже болючі для кожної окремо взятої людини. В усякому разі, вони незвичні, і це дратує. До того ж психологічно всі поділяються на оптимістів і песимістів. Оптимісти високо цінують можливості, що виникають для кожної людини в демократичному суспільстві, песимісти згадують ту передбачуваність життєвої кар'єри і стабільність, той гарантований мінімум матеріальної забезпеченості, що ніс з собою тоталітарний устрій суспільства.

Сьогодні не варто говорити про ті безсумнівні успіхи у державотворчому процесі, які маємо за десять років, про те, що досягнута вже цілковита певність у стабільному існуванні незалежної України, - та певність, яку поділяють всі, у тому числі ті наші сусіди, які сподівалися на щось інше. Сьогодні варто замислитися над нашими невдачами і пошукати у минулому їх корені.

Найголовніша невдача – відставання з реформами, невміння реалізувати завдання, поставлені президентом України ще у 1994 році.

Знову і знову, на різних щаблях державної машини, у різних колах суспільства доводиться обґрунтовувати необхідність реформ, закликати до них, боротися з інерцією і консерватизмом, з корупці-

єю і лінощами, з безвідповідальністю і цинізмом.

Чому серед майже трьох десятків посткомуністичних країн Україна має чи не найгірші економічні показники? Чому ми знаходимося за динамікою душевого рівня валового внутрішнього продукту мало не на останньому місці? І це тоді, коли в нашій країні не відбулося, як у багатьох інших, міжнародних або міждержавних воєн.

Не слід пояснювати це лінощами, бо громадяни України чудово працюють в сусідніх країнах. Не слід пояснювати це корупцією, яка завжди є наслідком, а не причиною.

Пояснення тільки одно: кадровий голод на всіх щаблях управління і господарства. Всі посади заміщені, всі свідоцтва про придатність, заслуги, кваліфікацію видані – це ми вміємо, а справи, як слід, не йдуть.

Кадровий голод виник не сьогодні, а в попередньому поколінні, навіть у поколінні, яке передувало попередньому. Від покоління до покоління передача знань і досвіду відбувалася на все більш нижчому рівні. Окремі вершини досягнення тільки маскують справжній стан справ.

Цей стан нагадує ситуацію з управлінням військами у Червоній армії в 1941 і 1942 рр. – війська відмолібзовані, танків і літаків більше, ніж у противника, людські і сировинні ресурси неспівставно більші, а катастрофи відбуваються регулярно. Пробували їх пояснити раптовістю нападу, хоча це дитяче пояснення, але ж у 1942 р. про яку раптовість взагалі можна говорити? Ні, поразки тривали, поки командуючі фронтами і арміями, командири дивізій і полків не навчилися воювати в процесі самої війни. Ті, хто вчився воювати в академіях і училищах мирного часу, були винищені. Пояснення катастроф у цьому.

Можуть сказати, що в усіх посткомуністичних країнах панував той самий тоталітарний лад, який використовував масовий терор як засіб державного управління. Тобто, якщо кадрова проблема – причина всіх невдач, то вона однаковою мірою є причиною для всіх країн. Це – не так.

В деяких країнах тоталітаризм в своїх найбільш репресивних формах тривав менший строк, ніж в Україні, тобто завдав менше шкоди. У деяких країнах директивна економіка зазнала меншого руйнування, ніж в Україні, і основні труднощі ринкової трансформації для них ще попереду. Деяким країнам вдається жити за рахунок легко реалізовуваної на зовнішніх ринках продукції добувної промисловості.

Та найголовніше, що відрізняє Україну від інших республік колишнього Радянського Союзу, це – масштаби і глибина репресивної політики. Вони такі, що можна вжити страхітливий термін: геноцид.

Геноцид, як явище в нашій недавній історії, якраз і є темою цієї наукової конференції. Ми зібралися тут, щоб колективно відповісти на питання, які виникають за такої постановки проблеми.

Чому політика властей у південних губерніях України в 1931 р. була абсолютно іншою, ніж у Поволжі?

Чому у 1932-1933 рр. спостерігався голод в усіх хлібовиробних регіонах Радянського Союзу, але тільки в УСРР і на Кубані він переріс у повторний голодомор?

Чому 1937-й рік, однаково страхотливий для мешканців будь-якого куточка Радянського Союзу, розпочався в Україні у 1933 р.?

Чому після припинення зі смертю Сталіна масового терору як методу управління державою в Україні розпочалася русифікація у масштабах, що значно переважали масштаби сталінських часів? При цьому мова йде про сталінські часи після 1933 р., тому що раніше русифікація як усвідомлена державна політика зовсім не спостерігалася.

Треба дати спокійну і зважену суто наукову оцінку всім цим явищам. Ми зовсім не хочемо політизувати проблему фізичного і духовного геноциду, перекладати злочини, скоєні представниками попередніх поколінь, на сучасне покоління, шукати у національній приналежності винних у злочинах пояснення проблем, що постали сьогодні. Але треба розуміти, що тоталітарний режим, який панував у Радянському Союзі, постійно розколював суспільство, нацьковувал людей один на одного, щоб тримати всіх під контролем і впливати на всіх. Для нацьковування годилося класове походження, національна приналежність, віровизнання, вік, тобто справді все, що відрізняло одну людину від іншої. Годі шукати у цьому якісь теоретичні побудови і доктринальні особливості. Цей режим був надто прагматичний і наділяв тавром “ворог народу” 14-літніх підлітків і глибоких старців, людей іншого класового походження і колег по політбюро Центрального комітету. Не контрольований ні Богом, ні людьми, комуністичний режим став прокляттям для всіх, включаючи самих комуністів.

За останні 10 років, коли стало можливим цілком вільне дослідження на основі архівів, наші історики і краєзнавці, представники всіх інших гілок гуманітарного знання нагромадили величезний фактичний матеріал і позбавили історію радянського суспільства “білих плям”. Великий вклад у дослідження недавнього минулого зробили науковці Національної академії наук України і професорсько-викладацький склад вузів, робітники архівів, музеїв і бібліотек, члени громадсько-політичних об'єднань. Останнім часом більше, ніж раніше, і вперше на архівній базі вивчається вітчизняна історія нашими зарубіжними колегами. Треба підсумувати зроблене, вийти на узагальнення і дати суспільству відповідь на питання, що хвилюють всіх, чому здійснювався геноцид, хто його здійснював, якої шкоди він завдав суспільству. Ми сподіваємося, що виступи учасників цієї науково-теоретичної конференції будуть опубліковані і увійдуть до наукового обігу.

Бажаю Вам плідної роботи!

Станіслав Кульчицький
(Київ, Україна)

ДЕМОГРАФІЧНІ НАСЛІДКИ ГОЛОДУ-ГЕНОЦИДУ
1933 р.
В УКРАЇНІ

Ми вшановуємо пам'ять тих, хто чинив опір колективізації сільського господарства. Сталінський режим відповів на опір конфіскацією запасів продовольства в колгоспах, радгоспах і селянських садибах. Непокірні були приречені на повільну смерть від голоду разом із сім'ями.

Пропонується авторська версія причин і демографічних наслідків голодомору, що спирається на тривалий (з 1986 р.) строк дослідження проблеми і на солідну документальну основу.

1

Проблема голодомору має колосальну літературу. Бібліографи Одеської наукової бібліотеки ім. М.Горького роками збирали все надруковане в світі з цієї проблеми. Довідник "Голодомор в Україні 1932 — 1933 рр.", фіксує 6 тис. 338 публікацій¹. Його визнали кращим бібліографічним виданням 2001 р.

Як свідчить цей довідник, переважна більшість публікацій — вітчизняного походження. Та це не означає, що голодомор 1933 року користується в суспільстві заслуженою увагою. Скоріше навпаки.

Ось виданий 2001 р. швейцарський шкільний підручник "Забути чи запам'ятати? Геноцид в історії і сучасності". Це розумна, добре ілюстрована, але без смакування жахів книга. В ній розповідається про різанину вірмен в Османській імперії, український голодомор, єврейський голокост, винищення камбоджійців, недавні етнічні чистки в Руанді та Югославії². У завжди благополучній Швейцарії такий підручник є. В Україні, яка пережила голодомор, його нема.

Ось виданий в урядовій друкарні Вашингтона 1988 р. заключний звіт комісії Конгресу США, створеної для розслідування українського голоду³. Парламент заокеанської держави знайшов час і кошти для розслідування події півстолітньої давності в неіснуючій тоді країні. Навпаки, Верховна Рада вже незалежної України не спромоглася прийняти документ із засудженням голодомору.

Щоб зробити обґрунтовані висновки, американська комісія задокументувала свідчення багатьох громадян США, які пережили український голодомор. 1990 р. у Вашингтоні було видано тритомник

свідчень сукупним обсягом 1734 сторінок⁴. Свідчення друкувалися мовою оригіналу, переважно українською. Свідки відповідали на питання, що охоплювали весь спектр соціально-економічних відносин в українському селі на етапі суцільної колективізації. Це зменшувало до прийнятних величин суб'єктивізм спогадів і давало можливість виявити об'єктивну картину.

В Україні стало можливим говорити про голодомор після грудня 1987 р. З того часу були видані десятки книг зі спогадами людей, які пережили голод. Тепер нескладно освоїти методіку об'єктивізування свідчень, яка застосовувалася в комісії Конгресу США. Проте через природні причини стрімко меншає кількість людей, у пам'яті яких відклалися події початку 30-х років. На засіданні урядової комісії, створеної у зв'язку з 60-ми роковинами голодомору, пропонувалося перевидати в Україні матеріали комісії Конгресу США. За десять років, що пройшли відтоді, коштів на перевидання не знайшлося.

Здається, що головну роль у приглушеному ігноруванні голодомору нашою управлінською елітою відіграє психологічний фактор. Тут слід взяти до уваги, що після 1991 р. політична система радикально змінилася, але фізичні носії влади залишилися тими ж.

Коли ми оглядаємося на власне минуле, то не в змозі сприйняти весь потік негативної інформації. Це стосується й суспільства в цілому, й породженої ним управлінської еліти.

Позитивна інформація про минуле теж існує. Її багато, і ми законірно пишаємося здобутками радянського часу. Тому так важко досягнути розумом той факт, що масовий терор був методом державного керівництва між 1917 і 1953 рр. Тим більш важко, що той терор вкарбовувався у свідомість громадян як цілком природний спосіб охорони здобутих економічних завоювань і соціальних благ. До того ж мало хто із сучасного покоління пам'ятає жахіття сталінщини.

Уже відбувається зміна поколінь, яка автоматично припинить пов'язані з вітчизняною історією політичні спекуляції. Безперервність історичної традиції Україні не загрожує: на відміну від Росії, яка святкує День чекіста, наша країна ототожнює себе не з радянським минулим, а зі спадщиною УНР. У нас в кожному четверту суботу листопада відзначається День пам'яті жертв голодомору і політичних репресій.

2

Про голодомор не дозволялося згадувати 55 років поспіль. В сталінські часи порушення встановленого табу загрозувало тюрмою. Навіть в сім'ї неохоче розповідали про пережите, щоб дитина не повторила почутого при чужих. А в післясталінські часи всі звикли до того, що тема голоду заборонена.

Микита Хрущов наважився заговорити про державний терор, тому що у боротьбі за владу Сталін винищив мільйон членів власної партії. Ті, хто напіввідкрив скриньку Пандори на XX з'їзді КПРС, були переконані, що відповідальність за Великий терор 1937 — 1938 рр. обтяжить тільки Сталіна. Однак Великий голод 1933 р. вони замовчували. Було зрозуміло, що відповідальність за голодомор ляже на державну партію.

Останнє покоління компартійно-радянських керівників погано уявляло собі причини і масштаби голоду 1933 р. Тільки цим можна пояснити те, що у відповідь на утворення в США парламентської комісії ЦК Компартії України зробив спробу створити власну комісію для викриття “українських буржуазних націоналістів”, які нібито мали намір зашкодити ювілейним торжествам на честь 70-річчя Жовтневої революції.

Припертий до стінки Володимир Щербицький визнав факт голоду, нібито викликаного посухою (як у 1921 р.). Його наступник Володимир Івашко зробив ще один крок до істини заявою про те, що голод спричинений надмірними хлібозаготівлями (як у 1946 — 1947 рр.). Він навіть дозволив публікацію у вересні 1990 р. сенсаційної документальної книги про голод⁵. Документи з партійних архівів, що були опубліковані в цій книзі, давали можливість підійти до розуміння істинної причини голодомору.

Що саме було реальною причиною голоду? Опубліковані документи дозволяють побудувати несуперечливу наукову концепцію, яка може уточнюватися в деталях, але, на мій погляд, відповідає істині. Відповідь на поставлене питання дає тільки концепція. Навіть у найпотаємніших архівах ми не знайдемо відомостей про наміри, якими керувався диктатор. Сталін міг доручити виконавцям розробити технологію терору голодом, але не мав потреби пояснювати їм мотиви своїх дій.

3

Ленін і Сталін прагнули запровадити такі господарські відносини, за яких всі громадяни потрапляли в економічну залежність від держави. Одночасно будувалася держава, в усьому залежна від тієї структури, яка зберігала вигляд політичної партії. Партія була в усьому залежна від найвищої керівної інстанції — Центрального комітету. Нарешті, всередині ЦК виник неформальний керівний орган — політбюро. Якраз у ньому й зосередилася вся та неконституційна влада, яку ми називали радянською.

Влада політбюро ЦК могла стати ефективною тільки за наявності координатора — верховного вождя. Ленін став таким вождем на правах конструктора політичної системи, а Сталін — після жорстокої боротьби, що тривала шість років.

Компартійно-радянська політична система була створена у відсталій селянській країні. Конструктори її оголосили себе вождями “світової революції” і спробували за допомогою п’ятимільйонної армії заволодіти Європою, яка уже встигла демобілізуватися після світової війни. Коли плани блискавичного захоплення континенту провалилися, було вирішено поступово, десь за два десятки років побудувати соціально-економічний лад, що відповідав би природі політичного режиму і був би потужним у військово-індустріальному відношенні.

Підручники з історії у минулому представляли соціалістичне будівництво як процес послідовної реалізації заздалегідь накреслених планів. Насправді, однак, побудова ладу, який відповідав потребам політичного режиму, відбувалася з багатьма відступами від планів. Цей лад не відповідав інтересам переважної більшості населення і створювався за допомогою державного терору.

Найбільших масштабів терор набув в українському селі. Щоб загнати селян в колгоспи, Сталін “розкуркулив” господарства можливих селян. Щоб змусити українських колгоспників працювати на державу, він застосував терор голодом.

Експропріація селян-власників спочатку була задумана у формі створення комун. На початку 1930 р. колгоспники відвоювали собі присадибну ділянку з коровою, після чого колгосп став функціонувати у формі артїлі. Щоб компенсувати поступку, Сталін експропріював громадське господарство артїлей: у 1930 — 1932 рр. колгоспна продукція прямо з поля пішла на елеватори, без будь-якого відшкодування селянської праці. Тоді цілком стихійно, але дружно колгоспники зосередили трудові зусилля на присадибній ділянці. Частина України у створенні загальносоюзного фонду хлібних ресурсів різко впала.

Після цього захиталася вся програма форсованої індустріалізації. Щоб подолати саботаж, Сталін застосував проти українських і кубанських (на дві третини українських) колгоспників терор голодом. Суть його необережно розкрив генеральний секретар ЦК Компартії України Станіслав Косіор у доповідній записці в Москву про хід підготовки до весняної сівби 1933 р.: “навчити колгоспників уморозу”. Записка опублікована в книзі “Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”⁶.

Саботажники розраховували провчити державу й добилися свого. Були легалізовані колгоспні базари. Замість безрозмірних хлібозаготівель 1930 — 1932 рр. всі радянські колгоспи стали одержувати твердий план податкового характеру, після виконання якого спільно вироблена продукція підлягала розподілу за трудоднями. Та одночасно мстивий генсек зміцнив трудову дисципліну в українському селі жахливим способом: конфіскацією у “боржників” з хлібозаготівель істівних запасів, нагромаджених до нового врожаю. Постанови компартійно-радянських органів про “натуральне штрафування” опублікова-

ні.

Щоб зрозуміти дошкульність сталінського удару, слід врахувати зміни в сільському господарстві після його суцільної колективізації. Непівська система купівлі-продажу була зруйнована, а приватна торгівля заборонена. У містах та новобудовах запанувала карткова система постачання населення. Ті, хто не охоплювався нею, змушені були користуватися послугами державної комерційної торгівлі за підвищеними цінами або магазинів “Торгсину”, де товари продавалися за валюту та золото. Село повернулося до натурального господарства. Щоб прогодуватися, селяни змушені були накопичувати продовольство на півроку вперед, до нового урожаю. У жовтні 1932 р. десятки тисяч відряджених з міст робітників вкупі з місцевими активістами — комнезамівцями почали конфіскацію цього продовольства.

4

Кількість полеглих від терору голодом — це розрахункова величина. Вона встановлюється як перевищення над нормальною смертністю населення в місцевості, охопленій голодом.

Уперше я опублікував розрахунок, побудований на аналізі даних демографічної статистики, у 1990 р. Відтоді він перебуває у науковому обігу, але тільки як одна з версій. Цей розрахунок з детальним обґрунтуванням його методики містився в зазначеному вище документальному збірнику “Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”⁷. Громадськість сприйняла його як одну з версій. Поряд з ним співіснують інші версії, позбавлені статистичної основи, але привабливіші завищеними кількісними параметрами для тих, хто надто емоційно (з бромом, як висловлювався Володимир Винниченко) ставиться до минулого. Та історичні міфи небезпечні, бо здатні посягати на довіру до очевидних явищ, навіть таких, як український голодомор. На Заході є вчені з іменем, які твердять, що в 1933 р. в Україні не відбулося нічого особливого. Тому питання про втрати від голодомору слід порушити знову. При цьому стає потрібним не тільки аналіз демографічної статистики, що уже містився в публікації 1990 р., але й виявлення вірогідності всіх інших версій.

Першим повідомив про голод в СРСР англійський журналіст Малькольм Маггерідж. В останній декаді березня 1933 року в газеті “Манчестер гардіан” він поділився з читачами враженнями від поїздки по Україні і Північному Кавказу. Три його статті описували страхітливі сцени голодування сільського населення. Маггерідж засвідчив масову загибель селян, але не назвав конкретних цифр.

31 березня сенсацію “Манчестер гардіан” спробував спростувати кореспондент “Нью-Йорк таймс” в Москві, англієць за походженням і громадянством, Уолтер Дюранті. Це був єдиний із західних журналістів, котрому вдалося взяти інтерв’ю у Сталіна. Дюранті зав-

жди намагався писати так, щоб не викликати невдоволення в Кремлі. Суть його замітки була відбита в назві: “Росіяни голодують, але не вмирають з голоду”.

Перша кількісна оцінка полеглих від голоду з’явилася у зарубіжній пресі в серпні 1933 р. Тоді газета “Нью-Йорк геральд трибюн” опублікувала матеріал Ральфа Барнса, в якому фігурувала неправдоподібна для західної громадськості цифра: один мільйон смертей від голоду. Конкуруюча з нею газета “Нью-Йорк таймс” примусила Дюранті прокоментувати інформацію. Той змушений був підтвердити факт голоду. З його замітки випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість загиблих становить не менше 2 млн чоловік. Через день в цій же газеті з’явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де називалася нова цифра — 4 млн чоловік⁸.

Після першої кореспонденції “Манчестер гардіан” іноземним журналістам було заборонено їздити в регіони, постраждалі від голоду. Московський кореспондент цієї газети Вільям Чемберлін, який встиг за завданням редакції відвідати Україну та Північний Кавказ, не надрукував своїх репортажів у газеті. Він виїхав з СРСР, щоб мати змогу написати про все відверто, і у 1934 році видав в Бостоні книгу “Залізний вік Росії”. В ній повідомлялося, що голод охоплював територію з населенням 60 млн, а число жертв дорівнювало 3 — 4 млн чоловік⁹.

Наведені оцінки жертв 1933 р. мають одну спільну рису: вони робилися “з пташиного льоту”. Іноземні журналісти не володіли статистичною інформацією, але старалися донести до своїх країн, що в СРСР коїться щось страхітливе.

Деякі автори публікували інформацію, нібито одержану від радянських керівників. Фред Біл у книзі, що з’явилася в Лондоні 1938 р., розповідав: іноземний робітник на харківському заводі дізнався від місцевого відповідального працівника, що голова ВУЦВК Григорій Петровський допускав втрати від голоду в Україні у розмірі до 5 млн чоловік¹⁰. Журналістка Люсі Ленг у книзі, виданій в Нью-Йорку 1948 р., стверджувала: неназваний на прізвище “високий український чин” заявив, що від голоду померло 6 млн чоловік¹¹.

Поширилося ще одне апокрифічне свідчення, нібито запозичене зі спогадів Уїнстона Черчілля про Другу світову війну. Йдеться про те, що Сталін назвав Черчіллю цифру жертв суцільної колективізації — 10 млн селян. Коли уважно перечитати відповідне місце (в четвертому томі спогадів), то виявиться, що мова не йшла тільки про тих, хто загинув. Торкаючись теми, британський прем’єр-міністр сказав: “Ви мали справу не з кількома десятками тисяч аристократів або великих поміщиків, а з мільйонами маленьких людей”. Сталін уточнив: “З десятима мільйонами... Це було щось страшне, це тривало чотири роки, але для того, щоб позбавитися періодичних голодувань, Росії було абсолютно необхідно орати землю тракторами”.

На питання, що сталося з куркулями, Сталін відповів: “Деяким з них дали землю для індивідуального обробітку в Томській області, або в Іркутській, або ще далі на північ, але основна частина була дуже непопулярна, і їх знищили власні наймити”¹².

Цей діалог наводиться не для того, щоб продемонструвати діалектику генсека: мовляв, щоб позбавитися періодичних голодувань, треба влаштувати один великий голод. Зі сказаного випливає, що в СРСР було репресовано за чотири роки 10 млн селян, але не всі з них загинули. Сталін не мав на увазі втрати від голоду, наявність якого заперечував. Під час цієї нічної бесіди в Москві 16 серпня 1942 р. він майстерно перекинув провину за знищення багатьох мільйонів селян на наймитів...

5

Після голоду 1933 року демографічна статистика була закрита. Функції інформатора з питань народжуваності і загальної чисельності населення Сталін поклав на себе. Виступаючи у січні 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б), він з притиском наголосив, що населення СРСР зросло до 168 млн чоловік¹³. Названа цифра була директивною. Походження її цілком ясне: офіційна оцінка Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР на січень 1933 р. (165,7 млн) плюс природний приріст, який тоді дорівнював приблизно 2,5 млн чоловік.

Липова сталінська цифра гуляла тільки серед пропагандистів. Йшов рік за роком, а у виданнях державної статистики цифра поточного обліку чисельності населення застигла на даті 1 січня 1933 року¹⁴.

Сталін не розумів, що втрати від голоду викрив перепис населення. Йому не варто було наголошувати, що в країні істотно підвищилися показники природного приросту. Тим більше, що це явище було короточасним і пояснювалося різким зниженням смертності після голодного року: люди похилого віку і хворі вже загинули під час голодомору. Високий природний приріст поглиблював розрив між даними майбутнього перепису і фальсифікованим поточним обліком населення. Та в грудні 1935 р. генсек заявив: “Населення почало розмножуватися куди швидше, ніж у старий час. Смертності стало менше, народжування більше, і чистого приросту виходить незрівнянно більше. Це, звісно, добре, і ми це вітаємо. Тепер у нас кожний рік чистого приросту населення виходить близько 3 мільйонів душ. Це значить, що кожний рік ми одержуємо прирощування на цілу Фінляндію”¹⁵.

За зразкове проведення у січні 1937 р. Всесоюзного перепису населення начальник ЦУНГО СРСР Іван Краваль був нагороджений орденом Леніна. Незабаром новий орденосець надіслав Й.Сталіну і В.Молотову перше повідомлення про наслідки перепису. В ньому зазначалося, що кількість населення СРСР на 6 січня 1937 р.

становить 162 млн чоловік¹⁶.

Таким чином, у 1937 році в Радянському Союзі виявилось на 6 млн менше людей, ніж на початку 1934, якщо вірити фальшивій цифрі, оголошеній тоді Сталіним. До цієї жахливої різниці треба було ще приплюсувати фальшивий приріст населення за три роки — три Фінляндії.

У скандалі, викликаному виходом на поверхню наслідків голоду, крайніми стали демографи. І.Краваль був заарештований і розстріляний. Услід за ним репресували майже всіх демографів. Був ліквідований всесвітньовідомий Демографічний інститут АН УРСР. Перепис 1937 р. оголосили скасованим і провели його заново у 1939 р.

Ставлячись до населення як до худоби, Сталін враховував, що після карально-виховних акцій воно не припинить “розмножуватися”. Щоб цей процес відбувався темпами, які задовольнили б військкомати, він у червні 1936 р. заборонив аборти. Заборона діяла до 1955 року...

6

Голод 1933 року посідав унікальне місце в суспільній свідомості радянських часів. Це була таємниця, яку знали всі, такий собі секрет Полішинеля, тільки нестерпно зловісний. Ті, хто його пережив, не висловлювалися прилюдно, щоб не наразитися на смертельну небезпеку. Навіть дітям старалися не розповідати, щоб ті не вибовкнули часом. У лібералізовані післясталінські часи свідки голоду теж могли поділитися тільки з тими, кого добре знали. Один з моїх старших колег по роботі, який у минулому працював на високій посаді в Москві, розповів мені в хвилину відвертості, що в його селі всі знали, хто кого з’їв, але жили з цим знанням десятиліттями, не проявляючи його.

Розповідаю про це, щоб пояснити, чому свій інтерес до теми голоду не зміг у доперебудовні часи реалізувати. А інтерес був завжди, скільки себе пам’ятаю. У 1966 р. в поле зору потрапили видані для службового користування номерні книги з спецфонду Інституту економіки АН УРСР. Уламків демографічної статистики, які містилися в них, виявилось досить, щоб частково заповнити лакуни між переписами 1926 і 1939 рр. Маючи уривчасту інформацію про рух народонаселення, можна було розрахувати його імовірну чисельність у міжпереписному періоді і порівняти з реальною — за переписом 1939 р. Різниця показувала втрати.

Голод 1932 — 1933 рр. відрізняється від попереднього (1921 — 1923 рр.) і наступного (1946 — 1947 рр.) тим, що спричинені ним демографічні наслідки піддаються кількісному вимірюванню. Перший радянський голод відбувся одразу після семирічної смуги воєн, а третій — після винищувальної Другої світової війни. В обох випадках неможливо встановити, від чого гинули люди, скільки їх покинуло територію

України, скільки прибуло до нас на постійне проживання.

За моїми розрахунками 60-х рр., виходило, що в 1933 — 1938 рр. мав відбутися приріст населення в 2 840 тис., а насправді сталося зменшення в 116 тис. чоловік. Отже, втрати становили близько 3 млн чоловік. Якщо різницю між кількістю приїжджих і тих, хто виїхав в інші союзні республіки, вважати нульовою, то цю втрату чисельності слід було списати на голод і масові репресії.

Працівник Російського дослідницького центру Гарвардського університету (США) Сергій Максудов дійшов висновку, що викликаний голодом і репресіями демографічний дефіцит становив в Україні в 1927 — 1938 рр. 4,5 млн. Результати підрахунків він оприлюднив у 1983 р. в українському журналі “Сучасність”, який тоді видавався в Мюнхені¹⁷.

У цьому контексті є нагода розповісти про цензурну “диверсію”, влаштовану найбільш авторитетним радянським демографом післявоєнного часу Борисом Урланісом. У книзі, в якій досліджувалася динаміка народонаселення за повоєнний час, він присвятив один з розділів аналізу достовірності демографічних прогнозів. Серед інших вчений згадав зроблений у 1927 р. розрахунок Держплану СРСР про очікувану чисельність населення в 1933 р. Він розкритикував розрахунок і у малопомітній примітці петітом дав без коментарів власну оцінку чисельності населення СРСР на кінець 1933 року — 158 млн чоловік¹⁸. Тобто у замаскованому вигляді у підцензурній радянській літературі вперше оцінювалися втрати від голоду. Цифра Урланіса на 10 млн чоловік різнилася від даних Сталіна, оголошених на XVII партз’їзді.

Коли перейти від опису втрат населення за міжпереписний період до спроб визначити конкретні втрати від голоду 1932 — 1933 рр., то заслуговують на увагу дані Володимира Кубійовича¹⁹ і Василя Гришка²⁰. Обидва оприлюднили тільки кінцеві результати підрахунків, які істотно відрізняються один від одного: у Кубійовича — 2,5 млн, а у Гришка — 4,8 млн чоловік.

Викликана недоступністю архівної джерельної бази подвійна різниця в цифрах втрат є межею. Якщо не піддавати сумніву зареєстровану переписами чисельність населення, то в її рамках визначений В.Кубійовичем масштаб втрат неможливо збільшувати утричі або вчетверо. Ми просто не знайдемо людей, які могли б загинути, виходячи з того, що знаємо тих, хто залишився живим. Сумніватися у достовірності перепису 1926 р. ще нікому не спадало на думку. А достовірність перепису 1937 р. засвідчена жахливою долею всього довоєнного покоління радянських демографів.

В моєму архіві є привезений з Канади 1990 р. документ — лєтучка під назвою “Невідомий голокост. 10 мільйонів жертв: Україна, 1933”. Це — підготовлене Тарасом Гукалом комюніке, проголошене в ефірі радіостанцією “Радіо-Квебек” 16 квітня 1983 р. Під час

50-ї річниці Великого голоду в Україні наша діаспора намагалася примусити населення Канади і США прислухатися до неї. Зрештою, це їй вдалося. Не треба засуджувати тих, хто тоді намагався перевищенням кількості загиблих від голоду зруйнувати споруджену Сталіним навіть за кордоном стіну мовчання про українську трагедію.

Проте важко зрозуміти тих, хто через півтора десятиліття після відкриття архівів робить вигляд, що їх не існує. Вони сміливо додають ще два мільйони людських життів до інформації “Радіо-Квебек” і проголошують свої фальшиві істини з усіх трибун.

7

Перейдемо тепер до розгляду того, що може запропонувати демографічна статистика.

Населення УРСР за переписом 1937 р. складало 28 388 тис., за переписом 1926 р. — 28 926 тис. чоловік. За 10 років воно скоротилося на 538 тис. чоловік²¹.

Органи запису актів громадянського стану (ЗАГС) зареєстрували в Україні такий природний рух населення (в тис.)²²:

Роки	Народження	Смерті	Природний рух
1927	1184	523	662
1928	1139	496	643
1929	1081	539	542
1930	1023	538	485
1931	975	515	460
1932	982	668	114
1933	471	1850	-1379
1934	571	483	88
1935	759	342	417
1936	895	361	534

Якби у 1933 р. органи ЗАГС працювали надійно, то ми побачили б картину голодомору, не вдаючись до будь-яких розрахунків. Однак державний облік руху населення в рік голодомору порушився. Працівники ЗАГСів у сільській місцевості вмирали від голоду так само, як всі інші люди.

Взявши за основу опубліковані таблиці смертності 1925 — 1926 рр., Сергій Максудов підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 р. не менше 150 тис. чоловік. Відповідно такий же недооблік спостерігався при оцінці народжуваності. Тому цифру народжень слід було скоригувати до 621 тис. чоловік. Далі, з підрахунку втрат від голоду треба виключити нормальну смертність

1933 р. Ми не зробимо великої помилки, якщо приймемо її рівною середньому арифметичному з показників смертності за 1927 — 1930 рр. У 1931 і 1932 рр. картину смертності в українському селі не можна вважати нормальною, і тому ці роки виключаються з підрахунку. Нормальна смертність за роки, які передували голодному, становить в середньому 524 тис. чоловік. Виходячи з відкоригованої народжуваності у 1933 р. (621 тис.), одержуємо нормальний приріст за цей рік в 97 тис. чоловік²³. Цей приріст п'ятиразово менший, ніж у попередні роки. У 1933 р. народжувалися діти, зачаті у попередньому, теж голодному році, а голод, як відомо, призводить до зниження можливості зачаття.

Тепер ми маємо народжуваність і нормальну смертність за 10 років міжпереписного періоду. Маємо також загальну чисельність населення за обома переписами. Порівняння цих величин дозволяє визначити єдиний невідомий показник — ненормальну смертність у 1933 р.

Природний приріст за 1927 — 1936 рр. становить 4 043 тис. чоловік. Додаючи до цієї величини різницю в чисельності населення між двома переписами (538 тис.), одержуємо демографічний дефіцит у 4581 тис. чоловік.

Чи можна вважати цей дефіцит ненормальною смертністю? Тільки при нульовому сальдо міграційного балансу.

Облік механічного руху населення, що провадився працівниками ЦУНГО СРСР, дає за 10 років від'ємне для України сальдо в 1 343 тис. чоловік. Статистичні органи визнавали, що він більш неточний, ніж облік природного руху²⁴.

Врахування сальдо міграційного балансу виводить нас на цифру 3 238 тис. чоловік. Її можна вважати прямими втратами від голоду 1933 р. Точність цієї цифри оманлива. Вона увібрала в себе неточності в державному обліку природного і особливо механічного руху населення.

Ми звикли датувати голод двома роками — 1932 — 1933. Не закликаю переглянути датування. Але картина голодомору повинна бути точною. З даних демографічної статистики можна зробити висновок, що голод 1932 р. викликав в Україні смерть 144 тис. чоловік. Цей голод був наслідком хлібозаготівель з урожаю 1931 р. і припинився влітку 1932 р., тобто з новим урожаєм. Голод 1933 р. став наслідком хлібозаготівель з урожаю 1932 р. Ці хлібозаготівлі вперше супроводжувалися конфіскаціями незернових запасів продовольства в разі відсутності зерна. Перевищення смертей над народженнями в результаті цього почалося в українському селі вже з жовтня 1932 р. Апогей голодомору припадає на червень 1933 р., коли статистичні органи реєстрували в селі десятиразово більшу смертність, ніж нормальна (ми знаємо тепер, що насправді було зареєстровано не більше половини смертних випадків)²⁵. Аналіз статистичних даних показує, що від голоду померло у 1933 р. 3 238 тис. чоловік.

Крім прямих втрат від голоду, тобто загибелі людей, є втрати опосередковані — падіння народжуваності. Справді, якщо відбулося зниження природного приросту населення з 662 тис. у 1927 році до 97 тис. у 1933 р. (без врахування померлих від голоду) і 88 тис. у 1934 р., то хіба не слід ці непрямі втрати включати до наслідків голодомору?

Якщо прямі втрати у 1932 р. становлять 144 тис., то загальні, включаючи ненароджених, визначаються цифрою 443 тис. чоловік. Прямі й опосередковані втрати за 1932 — 1933 рр. разом з демографічною луною 1934 р. становлять 4 649 тис. чоловік. Ці дані треба брати до уваги, коли йде мова про демографічні наслідки голодомору²⁶.

Однак, якщо заходить мова про загибель людей від голоду в Україні у 1933 р., слід називати тільки одну цифру — 3 238 тис. чоловік. Або, беручи до уваги неточність статистики, цифри в діапазоні від 3 до 3,5 млн чоловік.

8

Не раз доводилося чути, перебуваючи за кордоном: чого ви галасуєте більше всіх? Чому посипаєте голову попелом? 1933-й рік позбавлений національного забарвлення! Жертви тоталітарної держави не мають національності.

Зарубіжні покоління радянологів, як і всі російські історики, не знають української мови, бо не існувало насправді держави – носія цієї мови. Всі наші праці останнього десятиліття за кордоном невідомі. Зате відомі твердження політиків, які заявляють, що в Росії голоду не було, і скаржаться світові, що росіяни звели до могили в голодний рік 12 млн українців.

Чотириразове перевищення втрат від голоду в УРСР і ототожнення радянського режиму з російським народом, який так само борсався у павутинні тоталітаризму, відбивають у вчених Заходу і Росії бажання об'єктивно розібратися в тому, що насправді відбулося в Україні і чим український голодомор відрізняється від загальносоюзного голоду.

Вивчаючи дані ЗАГСів про національну приналежність померлих, ми бачимо, що в Україні люди гинули за ознакою місця проживання, а не національності. Невисокою є питома вага загиблих росіян та євреїв в їх загальній чисельності, бо вони жили, в основному, у містах, де функціонувала карткова система постачання продовольством. Поляки або болгари гинули в таких же пропорціях, як українці, тому що основна їх частина теж проживала у сільській місцевості²⁷.

Проте сталінський інтернаціоналізм закінчувався на кордонах союзних республік. Розглянемо сім регіонів європейської частини СРСР, в яких сумарна (місто плюс село) кількість смертей у 1933 р. перевищувала кількість народжень. Дані ЦУНГО СРСР про природний приріст (або зменшення) населення виглядають так (в тис. чоло-

вік)²⁸:

Регіон	Місто	Село	Разом
Українська РСР	117	1342	1459
Північно-Кавказький край	64	227	291
Нижньо-Волзький край	55	108	163
Центральна Чорноземна область	23	39	62
Уральська область	40	5	35
Середньо-Волзький край	29	14	15
Північний край	7	2	5

Слід звернути увагу на те, що в цій розробці показник природного руху населення України трохи інший, ніж наведений раніше. Коливання цієї цифри пояснюються різними варіантами статистичної виборки.

Сукупність наведених даних має два зрізи. Зупинимось спочатку на першому. Якщо ознакою голодування вважати перевищення смертей над народженнями, то у хлібовиробних регіонах голод охоплював сільську місцевість, звідки викачували зерно, а у хлібоспоживаючих регіонах — міста, зняті з державного постачання внаслідок дефіциту хліба.

Другий зріз загальносоюзної картини голоду визначається лідерством України і, до певної міри — Північно-Кавказького краю. Наведені цифри менш жахливі, ніж реальність. Адже якраз в Україні органи ЗАГС реєстрували не більше половини голодних смертей, тому що їхня робота була дезорганізована голодом. Якби можна було виділити Кубанський округ, то його показники наблизилися б до українських. В цій таблиці кубанські показники розчиняються в показниках п'яти інших округів Північно-Кавказького краю.

Як розуміти цей зріз загальносоюзної картини голоду? Думаю, що світло на це може пролити співставлення прямих втрат від голоду, що їх зазнали однакові за величиною хлібовиробні регіони — Україна і Поволжя. У двох поволзьких краях, що охоплюють територію сучасних п'яти областей (Волгоградська, Оренбургська, Пензенська, Самарська і Саратовська) сукупною площею 435 тис. кв. км., від голоду померло, за розрахунками московського історика В. Кондрашина, 366 тис. чоловік²⁹. В Україні, площа якої до 1939 р. становила 450 тис. кв. км., від голоду померло 3 238 тис. чоловік, тобто на порядок більше.

Поволзький голод 1933 р. нагадує український 1932 р. В обох випадках у селян забирали геть усе зерно — основний продукт харчування. Проте в добре поставлених селянських садибах залишалася свійська худоба і птиця, а також незернові продовольчі продукти

тривалого зберігання – сало, картопля, капуста, цибуля, буряки, фруктова сушня, гарбузи тощо.

Восени 1932 р. в Україні і на Кубані у тих, хто не виконав хлібозаготівельного плану, тобто у переважної більшості селян, ці запаси продовольства були конфісковані. В результаті голод переріс в голодомор. Такої конфіскації незернового продовольства, тобто терору голодом, в інших регіонах СРСР не спостерігалось. Отже, сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії не тільки за соціально-класовими, а й за національними ознаками. Зрештою, це не якесь відкриття. Згадаємо депортації малих народів і національних меншин, які почалися якраз в Україні у 1934 р. (з поляків та німців).

9

На початку 1989 р. радянська демографічна статистика стала доступною для дослідників. Директор Центрального державного архіву народного господарства СРСР В.Цаплін опублікував огляд демографічних матеріалів ЦУНГО СРСР, які зберігалися в його сховищах³⁰. Огляд виявився настільки цікавим, що я негайно вирушив в Москву і незабаром мав висхідні дані для наведеного вище розрахунку.

У січні 1990 р. політбюро ЦК Компартії України понад півтори години присвятило розглядові сенсаційних документів, підготовлених для збірника “Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів”. Публікація була дозволена, але з коментуючими дослідженнями кількох науковців. Коли я одержав пропозицію написати такий коментар, то запропонував команді упорядників на чолі з Русланом Пирогом свій розрахунок жертв голоду. Збірник документів вийшов з друку восени 1990 р. Якраз у ньому з’явилася перша публікація з детальним обґрунтуванням кількісних параметрів голодомору.

Півроком раніше, у березні разом з покійним нині письменником Володимиром Маняком я вилетів у Торонто. Крім доповіді на науковій конференції у валізці мав рукопис переданого для документального збірника коментаря “Трагічна статистика голоду”, а також первинні статистичні матеріали.

На конференції вперше зустрівся з Сергієм Максудовим. Виявилось, що це дисидент з оточення А.Сахарова Олександр Бабьонішев. Псевдонім з улюбленого “Театрального роману” М.Булгакова йому довелося брати, щоб не постраждали родичі в Радянському Союзі. Я запропонував Максудову і всесвітньовідомому вченому з Центру радянських і східноєвропейських досліджень при Мельбурнському університеті Стефену Віткрофту підготувати спільну статтю про кількісні параметри українського голодомору. Домовилися, що я підготую основу.

Варіанти цієї статті ми обговорювали майже рік, тому що ін-

тернетівської пошти тоді не існувало. Дозволю собі навести уривок з листа, адресованого своїм колегам 13 вересня 1990 р.: “Я виявляю неабияку наполегливість у підготовці такого тексту, який задовольнив би співавторів, добре відомих у Радянському Союзі дослідженнями з даної проблеми. Пояснюється це просто: моя власна позиція непереконлива для тих, хто вважає, що втрати перевищують 7 млн чоловік”.

На жаль, С.Віткрофт в кінцевому підсумку відмовився від співавторства. Серед причин він на перше місце поставив використання у спільній статті терміну “геноцид” стосовно українського голоду. Цей голод він вважав результатом політичних помилок, злочинного недбальства і відчайдушно поганого економічного становища. Не задовольняла його також якість первинного статистичного матеріалу³¹. Проте у випадку, коли втрати населення визначаються в діапазоні від 3 до 3,5 млн чоловік, неточність висхідних даних не відіграє великої ролі.

Наша з Максудовим стаття “Втрати населення України від голоду 1933 р.” з’явилася в лютому номері “Українського історичного журналу” за 1991 р. З моїми розрахунками, частково побудованими на його власних ідеях, він не погодився повністю. Власне, існував тільки один істотний пункт (розходження у статті фіксувалися): він відмовлявся враховувати міжреспубліканське сальдо міграційного балансу як непевну величину. Це автоматично збільшувало обраховані втрати від голоду до 4581 тис.

Наші розбіжності не торкалися специфічних тонкощів демографічного розрахунку. Кінець кінцем, я не демограф. Дилему, що постала — враховувати або не враховувати міграційні процеси, кожний читач може розв’язати самостійно. На мою думку, яка підкріплена досвідом багатьох десятиліть перебування в історичному матеріалі міжвоєнного періоду, було б необачно ігнорувати інтенсивні міграційні процеси (у тому числі й недобровільного характеру – депортації). Неточність статистичного опису міграцій компенсується визначенням втрат від голоду в певному діапазоні кількісних значень.

У січні 1995 р. я доповідав про результати оприлюднених в цій статті розрахунків на науковому семінарі в Центрі російських і східноєвропейських досліджень Торонтського університету (Канада). В роботі семінару, присвяченого оцінці радянської демографічної статистики міжвоєнного періоду, взяли участь визначні вчені з дев’яти країн світу. Під час обговорення моєї доповіді не було висловлено принципових заперечень щодо застосованої методики розрахунків демографічного дефіциту³².

На цій науковій конференції Борис Олійник, а услід за ним Леонід Кравчук порушили серед інших тему маніпуляцій безвідповідальних політиків з кількістю жертв терору голодом. Безпідставні перебільшення цієї цифри вони назвали аморальним явищем. Думаю, що суд-

ження цих шанованих в Україні людей позначається на громадській думці, яка часто була байдужою до висновків науковців, але досить легко піддавалася впливам емоційного характеру.

В Інституті історії України НАН України розроблено план-проспект фундаментальної праці про голодомор 1932 — 1933 рр. Ми сподіваємося залучити до неї вчених з України, Росії, Казахстану, США. 70-та річниця жакливої трагедії повинна підштовхнути як вчених, так і політиків до певних дій. Перші зобов'язані — визначити в усіх деталях те, що трапилося в українському селі, другі — дати політичну оцінку компартійно-радянському режиму — жакливій диктатурі, яка приховувалася під машкарою народовладдя.

¹ Голодомор в Україні. 1932 -1933 рр. Бібліографічний покажчик. - Одеса - Львів: 2001. - 656 с.

² Vergessen oder erinnern? Volkmord in Geschichte und Gegenwart. - Zurich: 2001. - 118 с.

³ Investigation of the Ukrainian Famine 1932 - 1933. Report to Congress. Commission on the Ukraine Famine. Adopted by the Commission. April 19, 1988. - Washington: 1988. - 526 с.

⁴ Investigation of the Ukrainian Famine 1932 - 1933. Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine. Volume one. - P. 1 - 582; volume two. - P. 583 - 1166; volume three. - P. 1167 - 1734.

⁵ Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К.: 1990. - 608 с.

⁶ Там само. - С. 443.

⁷ *Кульчицький С.В.* Трагічна статистика голоду // Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С. 66 - 85.

⁸ *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - К.: 1991. - С. 336 - 337.

⁹ *Chamberlin W.* Russia's Irom Age. - Boston: 1934. - P. 88.

¹⁰ *Beal F.* Word from Nowhere. - London: 1938. - P. 255.

¹¹ *Lang L.* Tomorow is Beatiful. - New-York: 1948. - P. 260.

¹² *Черчилль У.* Вторая мировая война. Книга вторая. - Т. 3-4. - М.: 1991. - С. 526.

¹³ *Сталин Й.В.* Твори. - Т. 13. - С. 332.

¹⁴ Наприклад, 1936 р. у Києві вийшов з друку "Довідник адмінтерподілу УСРР (за станом на 15 грудня 1935 р., населення - на 1 січня 1933 р.)".

¹⁵ Комуніст (Харків). - 1935. - 4 грудня.

¹⁶ *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - С. 341.

¹⁷ *Максудов С.* Демографічні втрати населення України в 1927 - 1938 роках // Сучасність (Мюнхен). - 1983. - № 10. - С. 32 - 42.

¹⁸ *Урланис Б.Ц.* Проблемы динамики населения СССР. - М.: 1974. - С. 319.

¹⁹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. / Головн. редактор - В.Кубійович. - Том 2. - Перевидання в Україні. - К.: 1994. - С. 406.

²⁰ *Grishko W.* The Ukrainian holocaust 1933. - Toronto: 1983. - P. 107.

²¹ Голод 1932 - 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - С. 73.

²² Там само. - С. 73 - 74.

²³ Там само. - С. 74.

²⁴ Там само. - С. 77.

²⁵ Там само. - С. 74.

-
-
- ²⁶ Там само. - С. 78.
²⁷ Там само. - С. 79.
²⁸ **Осокина Е.А.** Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР (Москва). - 1991. - № 5. - С. 20.
²⁹ Население России в XX веке. Исторические очерки. - Т. 1. 1900 - 1939. - М.: 2000. - С. 274.
³⁰ **Цаплин В.В.** Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории (Москва). - 1989. - № 4.
³¹ Лист С.Віткрофта С.Кульчицькому. Мельбурн, 11 липня 1990 р. / Особистий архів С.Кульчицького.
³² **Кульчицький С.В.** Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932 - 1933 рр. в Україні // Український історичний журнал (Київ). - 1995. - № 5. - С. 137 - 141.

*Іван Дзюба
(Київ, Україна)*

ДУХОВНІ СПУСТОШЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ХХ ст.

Мені не подобається часто вживаний нині термін: “духовний геноцид”. Застосування терміну геноцид до явищ небіологічного характеру робить цей термін усього лиш гострою емоційною метафорою, яка – хоч це і парадоксально – не передає глибини трагізму і тривалості наслідків того, що пережив український народ у сфері духу і культури.

Геноцид – це винищення певного соціуму, а в переносному значенні – злочинна дія, після якої в певних сферах суспільного життя залишається “випалена земля”.

Те, що робилося в духовній сфері, мало інший характер. Випалювано не все, і випалені ділянки інтенсивно засаджувано – створювався новий біоценоз змішаного характеру. Тобто, духовність не знищували тотально, її знищували вибірково, а головне – підмінювали і змінювали, створювали нову духовність чи псевдодуховність, нам вільно її називати як завгодно, але влада її над поколіннями триває й досі, і це найстрашніше. А в добу утвердження і переможної експансії цієї “нової духовності” вона уявлялася її adeptам як усесвітня і всевічна, як остаточне духовне визволення людства.

Отже, йдеться не про те, як розуміти ті або ті терміни й метафори, а про те, як розуміти історичний процес.

Усе ХІХ ст., особливо ж його друга половина і початок ХХ, пройшли від знаком гострої критики буржуазного суспільства і буржуазності взагалі, під знаком “зривання всіх і всіляких масок”. Це

-
-
- ²⁶ Там само. - С. 78.
²⁷ Там само. - С. 79.
²⁸ **Осокина Е.А.** Жертвы голода 1933 года: сколько их? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР (Москва). - 1991. - № 5. - С. 20.
²⁹ Население России в XX веке. Исторические очерки. - Т. 1. 1900 - 1939. - М.: 2000. - С. 274.
³⁰ **Цаплин В.В.** Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопросы истории (Москва). - 1989. - № 4.
³¹ Лист С.Віткрофта С.Кульчицькому. Мельбурн, 11 липня 1990 р. / Особистий архів С.Кульчицького.
³² **Кульчицький С.В.** Ще раз до питання про демографічні наслідки голоду 1932 - 1933 рр. в Україні // Український історичний журнал (Київ). - 1995. - № 5. - С. 137 - 141.

*Іван Дзюба
(Київ, Україна)*

ДУХОВНІ СПУСТОШЕННЯ І ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ХХ ст.

Мені не подобається часто вживаний нині термін: “духовний геноцид”. Застосування терміну геноцид до явищ небіологічного характеру робить цей термін усього лиш гострою емоційною метафорою, яка – хоч це і парадоксально – не передає глибини трагізму і тривалості наслідків того, що пережив український народ у сфері духу і культури.

Геноцид – це винищення певного соціуму, а в переносному значенні – злочинна дія, після якої в певних сферах суспільного життя залишається “випалена земля”.

Те, що робилося в духовній сфері, мало інший характер. Випалювано не все, і випалені ділянки інтенсивно засаджувано – створювався новий біоценоз змішаного характеру. Тобто, духовність не знищували тотально, її знищували вибірково, а головне – підмінювали і змінювали, створювали нову духовність чи псевдодуховність, нам вільно її називати як завгодно, але влада її над поколіннями триває й досі, і це найстрашніше. А в добу утвердження і переможної експансії цієї “нової духовності” вона уявлялася її adeptам як усесвітня і всевічна, як остаточне духовне визволення людства.

Отже, йдеться не про те, як розуміти ті або ті терміни й метафори, а про те, як розуміти історичний процес.

Усе ХІХ ст., особливо ж його друга половина і початок ХХ, пройшли від знаком гострої критики буржуазного суспільства і буржуазності взагалі, під знаком “зривання всіх і всіляких масок”. Це

була критика в усіх аспектах – економічному, політичному, етичному, естетичному, – і з боку не лише соціалістів та анархістів усіх мастей, а й консерваторів, неоромантиків, релігійних містиків, реформаторів, модерністів. На гребені цієї критики виникли такі екстремні енергії, як націонал-соціалізм і більшовизм. Особливо ж більшовизм підхопив і руйнівну силу викриття буржуазності, і екзальтовану мрію про нову духовність, мрію, що дуже швидко матеріалізувалася в систему масових гіпнозів і тисків – ідеологічних, моральних, естетичних. І коли “старе” знищували задля “нового”, багатьом здавалося, що “старе” вже саме себе заперечило, а нове обіцяє вищу красу і вищу справедливість, – і не всім і не зразу ставала зрозумілою неадекватність, а потім і злочинність цієї підміни.

Ми сьогодні не маємо опису і аналізу цього драматичного світового процесу в усьому його спектрі. А без урахування світового контексту ми не зрозуміємо адекватно того, що діялося в Україні і в усьому СРСР у сфері духовності.

Візьмемо простий приклад. Події революції і силове встановлення радянської влади в Україні, Грузії, Вірменії, Казахстані, Якутії викликало розкол серед інтелігенції цих народів. Частина пішла в еміграцію, частина припинила, частина шукала співпраці з новою владою, а частина ентузіастично підхопила її ідеї. Так от, нині поведінка перших двох груп національної інтелігенції інтерпретується як чесна і правильна, а поведінка двох останніх як безчесна або принаймні неправильна, гідна жалю, зумовлена примусом, не вільна, а отже, й внутрішньо фальшива. Мені вже багато разів доводилося заперечувати таке спрощене пояснення, але – “вотще”. І “вотще” звертаюся до прихильників такої версії з запитанням: добре, Тичина, Курбас, Куліш, Хвильовий, М.Бойчук, Тиціан Табідзе, Паоло Яшвілі, Георгій Леонідзе, Єгіше Чаренц, Аксель Бакунц, Платон Ойунський, Олексій Кулаковський, зрештою Горький, Маяковський, Єсенін, Леонов і т.д., і т.д. – були в несвободі, в “полоні”, ламалися під тиском. Але у якому полоні були і під яким тиском зламалися Ромен Роллан і Пабло Неруда, Луї Арагон і Пабло Пікассо, Бертольд Брехт і Мартін Андерсен Нексе, Андрій Упіт і Пятрас Цвірка, Монтвілла і Аугуст Якобсон, зрештою – ті англійські аристократи, які добровільно і принципово без винагороди передавали радянській розвідці найважливіші таємниці Заходу?

Мабуть, тут треба говорити про інший полон – полон ідеї. А чи досліджено хоча б параметри цього полону, не кажучи про тонкощі дії його атмосфери? До речі, тут виникає ще одне запитання: чому з отого першого, радянського полону, полону подвійного – ідейного й інституційного, – стали вириватися раніше, бодай навіть у небуття (починаючи з Хвильового), а в полоні ідейному на Заході ще довго блаженствували? Втім, тут відповідь очевидніша.

Цим трохи полемічним вступом я хотів розширити тему (втім, і без того майже неосяжну) і звернути увагу на деякі зігноровані її аспекти.

А тепер кілька тез уже безпосередньо на цю тему: як відбувався, які етапи проходив отой процес викорінювання одних і підсаджування інших елементів духовності, процес переродження духовності в Україні.

Починати цей довгий історичний ланцюг перетворень можна – умовно, звичайно, – з підпорядкування в XII ст. української церкви Москві, що поступово змінювало її характер, відривало від українського життя, бюрократизувало її структуру; задовго до більшовиків церква застосувала дуже ефективний метод боротьби з сепаратизмом – “горизонтальну ротацію кадрів”; зрештою, стала основним, поряд із царською адміністрацією, агентом русифікації. У XIX ст. вона в переважній більшості була вже не носієм духовності, а носієм духовного гніту. Застерігаюся: говорю не про християнську релігію, а про московську церкву, і беру в свідки українську класичну літературу.

Паралельно відбувалася передислокація духовних сил, переміщення духовних потенціалів з Півдня на Північ. Цей процес з погляду фактичного описано в багатьох фундаментальних працях, але, мабуть, ще недостатньо проаналізовано з погляду чинників і мотивацій. Адже йдеться не тільки про типове імперське “вербування мізків”, а й про тонші механізми культурної самоконцентрації в центрах світового значення, про особистий вибір талановитих особистостей у пошуках ширшого простору для самореалізації, – особливо в добу, коли Україну перетворено остаточно на зневажену провінцію, а обов’язок служіння рідному народові ще не став дійовим стимулом для багатьох.

Елементом справді лінгвоцидної і культуроцидної політики царизму була довга низка актів заборонного характеру впродовж XIII і XIX століть. Вони відомі, але їх не знають і не хочуть знати ті, хто сьогодні веде шалену кампанію проти міфічної “українізації”.

А ось про один знаменний етап ідеологічного етноциду, який можна віднести й до духовного геноциду (якщо погодитись із цим терміном), ми й самі забуваємо. Маю на увазі ентузіастичну діяльність київського гурту “русских националистов”, “истинно русских людей” на початку XX ст. (Мушу попросити вибачення у етнічних росіян, і нагадати, що ті люди були не росіянами, а звичайними малоросами, з тих, про кого справедливо сказав В.Ленін: “инородцы обычно пересаливают по части истинно русского настроения”). Київські “русские” повели широким фронтом наступ на паростки українства, в київській же пресі, викриваючи мазепинців і сепаратистів, висміюючи українську мову, мовляв, недолугі потуги “разных Франков и Грушевских”, а в “наукових” працях доводячи штучність української мови, безперспективність української культури і необхідність утвердження “единого (або: триединого) русского народа”, “единой

(або: триединой) русской культуры”. Дивним чином ці замшілі тексти київських “русских националистов” через століття витягують і, навіть? не провітривши, передрукують і використовують в українофобській пропаганді як московські слов’янолюби, так і київські “інтернаціоналісти”.

Ще одним ударом по українській духовності було тотальне знищення української громадянської і культурної інфраструктури в Галичині після її окупації російським військом у 1914-1915 рр. Це теж малознана сторінка української трагедії.

Терор проти української інтелігенції і навіть взагалі проти носіїв української мови здійснювали протягом 1918-1919 рр. і денікінці, і червоні війська.

Але з остаточним утвердженням радянської влади, а власне, ще раніше – з 1919 р., другого приходу більшовиків, починається принципово інакша національна і культурна політика. Методи фізичної ліквідації культурних діячів тривають, але “впорядковуються”, трохи обмежуються – до “необхідного” мінімуму, а на перший план виходить перспективна національно-культурна програма як складова частина програми більшовизації України.

Тут треба враховувати, що в перші роки більшовизм перемагав і утверджувався на етносі соціальної і національної справедливості (в іпостасі інтернаціоналізму), всебічного заперечення спадщини царизму, в тому числі і Російської імперії як тюрми народів. Це мав бути плацдарм світової революції, в якій ударною силою були б колоніальні народи. Саме в цьому контексті можна зрозуміти українську політику більшовизму 20-х років; як і зусилля боротьбистів та націонал-комуністів максимально використати цю обставину; як і пафос української літератури і публіцистично-політичної думки, сконцентрованої на ідеї будівництва могутньої індустріальної, культурно-самобутньої, в усіх відношеннях модерної України. Це була спроба національної самореалізації у формах, адекватних тодішній історичній реальності, і непростимою інтелектуальною убогістю є зведення цієї драми до колабораціонізму чи пристосуванства української інтелігенції.

Московський центр розумів ситуацію набагато краще, ніж нічні переоцінювачі історії. Коли зникли останні надії на світову революцію, і на перший план вийшло зміцнення великодержавного моноліту, – зростання національних еліт і національних культур, насамперед, української, стало сприйматися як смертельна загроза. І вибірково сплановані репресії проти української інтелігенції приблизно від 1928 р. починають переростати в масовий терор.

Я не буду тут наводити факти і цифри про небачені в історії масштаби цього терору – все це описане вже в багатьох фундаментальних дослідженнях, створених і в діаспорі, і в пострадянській Україні. Тут я зміг би хіба що повторити загальновідоме.

Хочу лише звернути увагу на те, що терор здійснювався під потужним ідеологічним прикриттям і психологічною обробкою, що створювало атмосферу масової істерії, – а це було важливим елементом довготривалого спотворення духовності. Як і тактика в боротьбі з українською інтелігенцією: нацьковування одних груп на інші, використання спершу комуністичних вірних проти скептиків, потім заляканих проти вірних, потім новозавербованих проти “старих” і т.д. Усе це створювало таку психологічну, а, отже, й духовну атмосферу в суспільстві, яка ставала базою формування нового типу інтелігента, позбавленого ідентичності і напрям “підключеного” до струмів офіційної політики.

Глибокий і довготривалий деструктивний вплив на психіку і духовність народу мала добровільна або вимушена участь сотен тисяч, а може, і мільйонів українців у політичних кампаніях проти “ворогів народу” і в розкуркуленні, коли нерідко сусіди в сусідів вишукували зерно або стягали хустку з голови у виселюваної “куркульки” і не соромлячись ходили в чужих чоботях. І причини, і наслідки такої соціальної поведінки ще мало досліджені в нашій етно- і соціопсихології.

І, звичайно ж, мільйони жертв голодомору – це не тільки страшні муки кожної людини з цих мільйонів, і не тільки страшний удар по вітальній силі нації, це й удар по її майбутньому, це нищення її духовності: зникла Атлантида традиційного українського села.

Після всього цього, здавалося б, уже немає про що говорити. Але в історії не буває пустот. Хоч і зі страшними ранами, українське суспільство існувало і навіть потроху загоювало рани. А ніяке суспільство не може існувати без деяких функцій духовного порядку, тим більше суспільство, яке має бути потужним. Отож діти вчилися в школах й інститутах; виходили у світ книжки; інтенсивно розвивалися технічні й природничі науки; працювали театри і клуби; люди співали і танцювали в гуртках художньої самодіяльності. Тобто, народ жив, хоч і зраний, і жила його духовність, хоч і ущерблена, а в чомусь спотворена.

Аналіз характеру цієї духовності та її спотворень, її здобутків і втрат, її впливу на сучасний духовний стан суспільства, – це окрема тема.

Тут хочу тільки додати: ми говоримо про духовний геноцид більшовицьких часів, але недобачаємо той, що може статися на наших очах: інакшого характеру, але з можливими не менш драматичними наслідками. З побуту народу вимивається книга. В масштабах усієї країни експропрійовано книгарні. Руйнуються або занепадають бібліотеки. Сільська молодь фактично позбавлена рівних умов (а, може, і взагалі умов) для продовження освіти. Деградує побут мільйонів людей, а відповідно і їхня соціальна та приватна поведінка.

Значна частина засобів масової інформації працює на пониження морального рівня і примітивізацію запитів та смаків людності. І безсоромно паразитує на національній несформованості, на глибокій зрусіфікованості суспільства, нагнітаючи шалену кампанію компрометації української культури і українства взагалі, що виливається вже в хуліганське шельмування нашої класики, в зухвале огидження дорогих українцям імен, – під децибели фарисейської риторики про свободу слова та права людини, що не мають жодного відношення до цих публічних паскудств. Коли читаєш таку пресу, створюється враження, що живемо в окупованій країні, і окупант звіріє з кожним днем.

А нещодавно нас порадували новиною: наступного року в Києві, з ініціативи і, певно, не без грошників наших-таки лицарів з “большой дороги” українських реформ, відбудеться Всесвітній форум російської преси. Можна було б тільки гордитися таким вибором, якби ж в Україні і в Києві, де мало не щотижня з’являються все нові й нові російськомовні газети, була б, крім російської преси, хоч трохи рівнозначна українська. А за нинішніх реалій проведення в Києві цього міжнародного шоу нагадуватиме бенкет, який після перемоги на Калці монголи вчинили на помості, під яким корчилися полонені русичі...

Як не згадати Шевченкове: “Моголи, моголи...” Наші рідні моголи, яких повно і в бізнесових структурах, і в засобах масової інформації, і в усіх так званих гілках влади, які в гризні між собою готові пожертвувати Україною.

*Сергій Білокінь
(Київ, Україна)*

КОМУНІСТИЧНЕ НАСИЛЬСТВО З ПОГЛЯДУ АДМІНІСТРАЦІЇ СРСР

Совецький період нашої історії означав розрив історичної традиції. Божевільну ідею Маркса й Енгельса про скасування права спадковості¹, закріплену в декреті совецької влади від 27 квітня 1918 р., треба розглядати в широкому, філософському сенсі. Саме наприкінці 1917 р. почалось те, чого в нашій історії ніколи не бувало.

Большевицька теорія масового терору.

Комуністична влада засновувалася на насильстві. Протягом кількох десятиріч, принаймні у 1917-56 роках, крайня форма насильства — масовий терор — була в СРСР одним з головних важелів державного управління. Ясна річ, і большевицький терор, і масові репресії, як породження марксизму-ленінізму, пройшли декілька періодів розвитку. Форми, темпи й характер їхнього застосування

Значна частина засобів масової інформації працює на пониження морального рівня і примітивізацію запитів та смаків людності. І безсоромно паразитує на національній несформованості, на глибокій зрусіфікованості суспільства, нагнітаючи шалену кампанію компрометації української культури і українства взагалі, що виливається вже в хуліганське шельмування нашої класики, в зухвале огидження дорогих українцям імен, – під децибели фарисейської риторики про свободу слова та права людини, що не мають жодного відношення до цих публічних паскудств. Коли читаєш таку пресу, створюється враження, що живемо в окупованій країні, і окупант звіріє з кожним днем.

А нещодавно нас порадували новиною: наступного року в Києві, з ініціативи і, певно, не без грошників наших-таки лицарів з “большой дороги” українських реформ, відбудеться Всесвітній форум російської преси. Можна було б тільки гордитися таким вибором, якби ж в Україні і в Києві, де мало не щотижня з’являються все нові й нові російськомовні газети, була б, крім російської преси, хоч трохи рівнозначна українська. А за нинішніх реалій проведення в Києві цього міжнародного шоу нагадуватиме бенкет, який після перемоги на Калці монголи вчинили на помості, під яким корчилися полонені русичі...

Як не згадати Шевченкове: “Моголи, моголи...” Наші рідні моголи, яких повно і в бізнесових структурах, і в засобах масової інформації, і в усіх так званих гілках влади, які в гризні між собою готові пожертвувати Україною.

*Сергій Білокінь
(Київ, Україна)*

КОМУНІСТИЧНЕ НАСИЛЬСТВО З ПОГЛЯДУ АДМІНІСТРАЦІЇ СРСР

Совецький період нашої історії означав розрив історичної традиції. Божевільну ідею Маркса й Енгельса про скасування права спадковості¹, закріплену в декреті совецької влади від 27 квітня 1918 р., треба розглядати в широкому, філософському сенсі. Саме наприкінці 1917 р. почалось те, чого в нашій історії ніколи не бувало.

Большевицька теорія масового терору.

Комуністична влада засновувалася на насильстві. Протягом кількох десятиріч, принаймні у 1917-56 роках, крайня форма насильства — масовий терор — була в СРСР одним з головних важелів державного управління. Ясна річ, і большевицький терор, і масові репресії, як породження марксизму-ленінізму, пройшли декілька періодів розвитку. Форми, темпи й характер їхнього застосування

змінювалися, але головні цілі комуністичного терору лишалися постійні й незмінні. Большевики широко застосовували ідеологічний, фінансовий, індивідуальний та інші види терору. У недавно виданих монографіях автор розглядає процес, систему й політику тільки реального застрашення (психологічного терору) й фізичної ліквідації.

Большевицький терор спирався на глибоко наукову основу. Так могло здатися, оскільки існувало його теоретичне обґрунтування й системне організаційне забезпечення. Однак, з урахуванням загальної хибності теорії та її ціннісних орієнтирів, точніше буде сказати про наявність хіба що формальних ознак науковості, тобто тільки наукоподібності тієї основи, на якій большевицький терор виник.

Особливістю комуністичного світогляду завжди була й лишається ідея соціальної нерівності й класовий шовінізм у його крайніх, екстремальних формах. Його оцінки суспільного розвитку не реалістичні, а парадоксальні, революційні, руйнівні. Марксистсько-ленінська теорія неминуче містить у собі принцип класової сегрегації. Вона ділить суспільства на принципово нерівноцінні класи, протиставляючи одні з них іншим. Боротьбу між класами комуністи постійно заохочували, роздмухували і, де тільки могли, провокували, оголосивши її ні багато, ні мало рушійною силою історії. Можна припустити, що всі розмови про історичну роль пролетаріату були передусім обґрунтуванням його фактичної ролі в захопленні влади.

Здійснюючи соціальну революцію і скільки сила роздмухуючи класову боротьбу, неможливо не відділити одну частину населення від іншої. В основі такого поділу лежала сегрегація, за якої влада відділяла звідома позитивних від звідома негативних, своїх від чужих, які перебувають у системі, від позасистемних, прямим продовженням чого стали, природно, репресії.

Щоб відтворити цілісну систему большевицького масового терору як державної політики й практичної діяльності держави та його інститутів, треба дійти найбільшого узагальнення. А воно таке, що вся внутрішня політика большевиків зводилася до двох найголовніших напрямів. Це 1) створення нової породи людей - будівників комунізму, а відповідно, 2) відбраковка й ліквідація тієї частини населення, яка будівниками комунізму з якоїсь речі бути не могла. Для майбутнього суспільства ці люди вважалися шкідливими, і теорія прирікала їх на ліквідацію. Дійсно, не можна поділити суспільство, не здійснивши переоцінки цінностей, а компрометація того, що традиційно звикли вважати за гарне, не буде остаточна, якщо не дійти до самого кінця, до його знищення.

Ревізіоністи всіх категорій говорили виключно про Великий терор 1937-38 років, а причину терору бачили передусім у поганій владі Сталіна. Вважається, що якби повноту влади отримав хто-небудь інший з тодішніх большевицьких лідерів — той самий Бухарін, нап-

приклад, чи навіть аби Ленін жив довше, нічого подібного не сталося б. Говорять про видові форми — “сталінські репресії”, “сталінська система”. Інакше кажучи, виявляється, протистояли у свою чергу “брежнєвській системі”, “андроповській системі” тощо. Це приблизно те саме, що замість “нацистські фабрики смерті” говорити лише про кохівські чи розенбергівські. Бо чомусь багато хто уникає говорити про явище родове — “комуністичні репресії”, “комуністичний терор”, “комуністичну систему”. Пройнявшись протиприродним страхом перед сталінізмом, страхом, що ледве чи контролюється і межує либонь чи не з параноєю, останнім часом дехто побачив демократичну альтернативу йому, смішно сказати, в Троцькому. Насправді, ставлення большевицької влади до окремо взятої людини й ставлення до всього суспільства — що наприкінці 1917 р., що на початку 1941-го — було однакове й не залежало від особи диктатора. Терор лежав у самій природі комунізму.

Як запевняли большевики, у розв'язаному терорі винні самі жертви цього терору. Якби Ленінові ніхто не опирався, то й терору б не було. Насправді терор почався ще до того, як почався широкий опір, і був цей терор агресивний, а не захисний. Якби Ленін не хотів ні опору, ні терору, він йшов би до влади іншим шляхом — разом із радами, соціалістами та Установчими зборами. “Але це, — писав один із теоретиків НТС Б.С.Пушкар'єв, — був би не Ленін”².

Механізм масового терору.

Для здійснення поставлених цілей, про які щойно йшлося, методами обліку, анкетування, паспортизації й переписів населення було створено всеохопну інформаційну управлінську систему.

Передусім здійснювався облік неблагонадійних, дані про яких класифікувалися за забарвленням (“Укр. КР”, “укр. громадськість”, “російська інтелігенція”, “ПСР”) і категорією (напр., “актив”). Такий облік здійснювався в різних відділах ГПУ-НКВД, а відомості про цих людей збиралися в УСО (його обліково-статистичному відділі). Приймаючи постанову про заведення справи-формуляра на колишнього голову Центральної Ради, академіка М.Грушевського, помічник уповноваженого 1-ї групи контррозвідного відділення Київського губвідділу ГПУ Г.С.Еймонтов 20 березня 1924 р. писав: “[...] узяти гр. Грушевського М.С. на облік неблагонадійних, віднісши його до групи української контрреволюції, забарвлення лівого, і завести на нього справу-формуляр для подальшої розробки наявних відомостей”³.

Характеристика людини набирала при цьому такого вигляду: “З *матеріалів УСО* впливає, що громад.[янин] Шраг Микола Ілліч проходить за формулярним обліком СПО ГПУ УСРР за забарвленням “укр. громадськість”. Перебуває на формулярному обліку ЕКУ ГПУ УСРР за забарвленням “Інші злочини”. б/В 31 р.”⁴.

У 1920-21 роках було проведено облік членів дрібнобуржуазних

партій. Згодом облік неблагонадійних поширювався, причому бралися до уваги найрізноманітніші компрометаційні ознаки. Наприклад, спеціальна картотека охоплювала відвідувачів німецького консульства в м. Києві⁵. Їх здебільшого знищили.

Навпаки, облік за національною ознакою не провадився зовсім, і коли на черговому повороті державної політики розпочалися етнічні чистки, енкаведистам довелося підбирати прізвища за їхнім співзвуччям. 14 квітня 1939 р. колишній нарком С.Ф.Реденс на допиті пригадав: “Після мого від’їзду до Казахстану Заковський [...] за 2 місяці арештував 12 тис. 500 чоловік, причому арешти проводилися за телефонною книжкою, аби лишень прізвище було схоже на польське, латиське, болгарське тощо”⁶. Готових картотек на “латвійців”, “болгар” чи “поляків” в НКВД не було.

Мережею державного шпигунства було обплутано всю територію СРСР і до певної міри увесь світ. Методами застрашення й підкупу населенню нав’язувалося донощицтво. Допоміжні мережі являли собою сількори, члени творчих союзів, співробітники ідеологічних інститутів, двірники. Стоячи на своєму посту, кожен з них робив свій внесок у спільну справу. У сукупності держава отримала досить повну характеристику населення. Арешти проводилися на основі саме інформації, що збирали невтомні “бійці невидимого фронту”.

Спируючись на створений облік, політбюро ЦК ВКП(б) у Москві одне за одним приймало політичні рішення, спрямовані проти кожної наступної соціальної групи. Наприклад, 1925 р. було ліквідовано як клас поміщицтво. Зареєстрованих у 1920-21 роках членів дрібнобуржуазних партій брали у 1937-38 роках. Через м’ясорубку провели усі класи, включаючи пролетаріат, усі соціальні групи, винищуючи кращих.

Досить докладно відоме рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. “Про антисоветські елементи”. Телеграма, розіслана секретарям обкомів, крайкомів та ЦК нацкомпартій, наказувала: “[...] узяти на облік усіх куркулів, які повернулись на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного проведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВД. ЦК ВКП(б) пропонує у п’ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, які підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає заслання”⁷. Оперативний наказ Єжова № 00447 “Про операцію із репресування колишніх куркулів, карних злочинців та ін. антисоветських елементів”, прийнятий у розвиток цього рішення, містив ліміти на розстріл і термін заслання для кожної республіки, краю чи області.

Якщо “згори” було встановлено “план із ворогів народу”, — то на місцях виступали із зустрічними пропозиціями. 5 вересня, 29 вересня

й 11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ УСРР І.М.Леплевський тричі звертався до НКВД СРСР з проханням про додаткові ліміти. Союзний наркомат підтримав ці клопотання. Ліміти були збільшені: за першою категорією до 26 тис. 150 осіб, за другою — до 37 тис. 800, разом — до 63 тис. 950, тобто втричі більше, ніж передбачалося спочатку⁸.

Простежуючи хід репресій, ми переконуємося в глибокій точності формулювання, яке московські чутки, за свідченням М.С.Восленського, приписали персонально Кагановичу: “Ми знімаємо людей шарами”⁹.

Звичайно ж, терор проводився не лише на догоду догмі, він мав також і велике практичне значення. Ведення репресій було тісно пов’язане із завданнями планового народного господарства. У 1930-32 роках політбюро ЦК КП(б)У давало у ЦК ВКП(б) кількісні заявки на заслання розкуркулених. У центрі ці показники зіставляли з даними про “місткість” трудових резервів у північних регіонах, необхідних для “будов комунізму”.

Ленін як попередник Сталіна.

У сучасній історіографії визначилася тенденція максимальної локалізації усіх злочинів большевизму, зв’язавши їх з однією особою — Сталіна. Тим часом, якщо, навпаки, розташувати епізоди терору у хронологічній послідовності, виявиться, що прямим його попередником був все-таки Ленін.

Стеження за людністю.

Уже 1921 р. М.Лаціс відверто попереджав: “Усіх підозрілих, які можуть узяти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів або осіб право-есерівського, махновського або тому подібного характеру треба тримати на обліку, з’ясувати, перевірити. Це гігантська інформаційна робота, що повинна виступити на перший план [...]”¹⁰. Ленін підняв цю справу на високий теоретичний щабель. 4 вересня 1922 р. в Горках у Леніна побував Дзержинський. Наступного дня він записав у щоденнику директиви свого шефа: “Необхідно виробити план, постійно коригуючи його й доповнюючи. Треба всю інтелігенцію розбити за групами. Десь так: 1) Белетристи, 2) Публіцисти й політики, 3) Економісти (тут необхідні підгрупи): а) фінансисти; б) паливники; в) транспортники; г) торгівля; д) кооперація і т.і. 4) Техніки (тут також підгрупи): а) інженери; б) агрономи; в) лікарі; г) генштабісти тощо. 5) Професори й викладачі і т.і., і т.і. Відомості повинні збиратися в усіх наших відділах і стікатись у відділ з інтелігенції. На кожного інтелігента повинна бути справа [...]. Треба пам’ятати, що завданням нашого відділу повинно бути [...] внесення в їхні [спеців] ряди розкладу, а також висування тих, хто готовий без застережень підтримати совєцьку владу”¹¹. Отже, одвічне поділяй і владарюй. Немає сумнівів, що цих засад, розвиваючи й збагачуючи їх, органи держбезпеки неухильно дотримувалися упродовж всієї своєї історії.

З ленінських часів простежується діяльність трійок. 9 серпня 1918 р. Ленін писав голові Нижегородського губсовдепа Г.Ф.Федорову: “У Нижньому, явно, готується білогвардійське повстання. Треба напружити всі сили, скласти трійку диктаторів (Вас, Маркіна та ін.), провести н е г а й н о масовий терор, розстріляти й вивезти сотні повій, що споюють солдатів, колишніх офіцерів тощо”. 26 серпня 1919 р. датується “Протокол № 18 засідання комісії “ТРЬОХ” при К.[іївській] Г.[убернській] ЧК у складі голови В.Вітліцького, членів: Чугайова та Мача, за секретаря Барташевича”¹². Того самого дня ті самі особи підписали ще декілька протоколів, серед них № 25. 287 офіцерів прирекла на смерть 4 грудня 1920 р. у Феодосії “надзвичайна трійка при управлінні “Начособотдарма” 13 і уповноваженого Кримської ударної групи “Особотдела” “Южюзапфронтов”¹³. В’язень катеринодарської чрезовичайки (кінець 1920 — початок 1921 рр.) застав у камері членів революційних трійок Нестерова, Бахарева і Рибалкіна¹⁴.

Подібно до ідеї трійок, у суто “ленінську” пору історії виникла й ідея **лімітів**. 10 серпня 1918 р. Ленін писав Цюрупі: “Я пропоную “заложників” не взяти, а призначити поіменно за волостями”¹⁵. У розвиненому вигляді зустрічаємо цю ідею в історії з висилкою нелояльних вчених і літераторів. Збереглися списки “кандидатів на висилку” із Москви, Петрограда та України. Довідки (“висялається”, “на свободі”, “утримується під вартою”, “заслання відмінено”, “збуджено справу” тощо) зроблені тут, як видно з доповідної Г.Ягоди, за вказівкою Леніна. Підписали списки Л.Каменєв, Д.Курський та І.Уншліхт¹⁶.

Відомі записи із сталінського блокнота, зроблені 3 травня 1933 р. на нараді постійного представництва ОГПУ. Там розглядалося питання про “додаткове виселення” т.зв. куркулів на Північ і до Сибіру. Як видно із записів, ідея лімітів застосовувалась у системі державного управління СРСР задовго до Великого терору 1937-38 років і навіть до 1 грудня 1934 р.:

“Укр.[аїна] 145 тис.
Півн.[ічний] К.[авказ] 71 тис.
Моск.[овська] обл.[асть] 58 тис.
Ленінгр.[адська] обл.[асть] 44 тис.
Зах.[ідна] обл.[асть] 23 тис.
Урал 50 тис.
ЦЧО 34 тис.
Закавказзя 23 тис.”¹⁷

Репресіями большевики керували так, як керували промисловістю або взагалі народним господарством. Там і тут большевики здійснювали планове господарство. Оповідаючи, як окремим республікам і областям доводилося виконувати “ліміти”, Є.Гінзбург стверджувала: “Як у будь-якій кампанії, як, скажімо, при хлібзаго-

тівлях або постачанні молока”¹⁸.

Прямим витвором Леніна і його найближчих соратників були й концентраційні табори. Їхній початок датується теж не кінцем тридцятих, а першими роками існування цієї влади. Ще 15 квітня 1919 р. ВЦВК за підписом М.І.Калініна видав декрет “Про табори примусових робіт”, що узаконив впровадження табірної системи й примусової праці. Того року було створено концтабір у Києві. “Соловецький табір примусових робіт особливого призначення” (СЛОН ОГПУ) утворено за постановою РНК СРСР від 13 жовтня 1923 р.

Як свідчив П.А.Судоплатов, 1921 р., тобто теж іще за Леніна (правдоподібно, не без його участі) було створено й сумнозвісну токсикологічну лабораторію, яку в документах називали “спеціальним кабінетом” і “*лабораторією-Х*”¹⁹. Вважається, що Ленін просив Сталіна дістати йому отрути саме з цього кабінету.

Таким чином, ніхто інший, як саме Ленін разом зі своїми соратниками Бухаріним, Зінов’євим, Каменєвим, Троцьким та іншими створив цю страшну машину масового знищення, яку Сталін отримав вже на повному ходу, вдосконалену й вироблену в практичній діяльності.

На превеликий жаль, актуальне законодавство Росії й України надає великі можливості для відомчих зловживань. З одного боку, частина дослідників має широкий доступ до матеріалів центрального архіву СБУ та ЦДАГО України, на яких видається відкритий журнал, організовуються наукові конференції, захищаються кандидатські й докторські дисертації. З другого боку, дослідникам, яких хтось у керівництві СБУ “не любить” (очевидно, не подобаються їхні концепції й висновки) доступ до джерел перекрито. Мене мало хвилює, чому так заподадливо сучасні чиновники охороняють секрети Г.Г.Ягоди, М.І.Єжова та Л.П.Берії. Мало хвилює тому, що справжніх секретів у них немає. Київські центральні архівосховища відбивають діяльність лише середнього рівня зберігати особливо цікаві для сучасних дослідників документи їм не довіряли. Щербицький розписувався в тому, що ознайомився із закритим рішенням політбюро ЦК КПРС, але сам текст рішення у київському архіві не відклався.

Кожному історикові зрозуміло, чому аналітичні розробки, комплекси відомчих наказів, циркулярів і розпоряджень, зведені матеріали в московських архівах закрито. Зрозуміло, тому, що певні параметри і певні документи реконструюються. Існує, наприклад, велика кількість мемуарних та інших джерел, що містять широку фактографію про реалії чрезвычайок. Не може не впасти в око, що в’язні різних міст називають ту саму кількість розстрільних ночей — розстріли проводилися двічі на тиждень у Полтаві (вівторок і п’ятниця)²⁰, у московській Луб’янці (середа й субота)²¹, а меншовик П.А.Гарві, оповідаючи про своє одеське сидіння, дає й раціональніше пояснен-

ня цьому: “Двічі на тиждень відбувалися засідання “колегії губчека”. Наступного дня засуджених до розстрілу під вечір переводили до цієї кімнати, з неї партіями по 4 — 5 душ виводили [...]”²². Пізнішого часу стосується спостереження Олександра Семененка: “Методи мучительства однакові в усьому Советському Союзі. Коли до тюрми потрапляли люди із Туркестану, із Сибіру, вони розповідали, що допити й там такі самі”²³.

Можна не мати інструкцій, що регламентували діяльність ЧК, але про існування цих інструкцій свідчать ці яскраві збіги у спогадах, про які автор щойно писав.

Далі, можна не мати на руках циркулярів щодо здійснення етнічних чисток, але на запит Київського міського товариства греків ЦДАГО України виявив справи на 30 репресованих греків. Не можна не помітити, що 27 ув'язнень припадає на дуже вузький проміжок часу — між 15 грудня 1937 р. і 3 січня 1938 р. 23 особи розстріляли в один день — 25 лютого 1938 р. Погодьмося, що це те саме, що одержати таку директиву. До речі, вона згадується у виписці з копії протоколу № 41 НКВД СРСР та прокурора СРСР від 5 лютого 1938 р. у справі Георгія Мурузі: “Слушали: Матеріали на лиц, обвиняемых в шпионской, диверсионной, повстанческой и националистической деятельности, представленные Управлением НКВД по Киевской области, в порядке директивы НКВД № 50215 от 11-го декабря 1937 года”²⁴.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. - Т. 4. - К.: 1959. - С. 414.

² Коммунистический режим и народное сопротивление в России. - М.: Посев, 1998. - С. 10.

³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. - К.: Україна, 1996. - С. 133.

⁴ ДА СБУ. - № 59881 ФП. - Том 6. - Арк. 238.

⁵ ЦДАГО України. - № 58840 ФП / кор. 1495. - Том 1. - Арк. 115.

⁶ Документи з історії НКВД УРСР // Наше минуле. - 1993. - Ч. 1 (6). - С. 41.

⁷ Расстрел по разнарядке // Труд. - 1992. - 4 июня. - № 88 (21612). - С. 1, 4.

⁸ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х - початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. - Полтава: 1992. - С. 22.

⁹ Восленский М. Номенклатура - господствующий класс Советского Союза. - М.: Октябрь, Сов. Россия, 1991. - С. 95.

¹⁰ Лацис (Судрабе) М.Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. - [М.:] Гос. изд-во, 1921. - С. 20. Виділено в оригіналі.

¹¹ Латышев А.Г. Рассекреченный Ленин. - М.: МАРТ, 1996. - С. 216-217.

¹² ЦГАОО України. - № 70629 ФП / кор. 2040. - Арк. 54.

¹³ ЦГАОО України. - № 4933 ФП / кор. 44.

¹⁴ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. - Берлин: 1922. - С. 217.

-
-
- 15 *Ленин В.И.* - А.Д.Цюрупе, 10 августа 1918 // Ленин В.И. ПСС. - Том 50. - М.: 1965. - С. 145.
- 16 *Латышев А.Г.* Рассекреченный Ленин. - С. 218.
- 17 *Волгогонов Дм.* Семь вождей. - Кн. 1. - М.: Новости, 1995. - С. 262.
- 18 *Гинзбург Е.* Крутой маршрут. - М.: Сов. писатель, 1990. - С. 19.
- 19 *Судоплатов П.* Спецоперации. - М.: Олма-Пресс, 1997. - С. 440, 455 - 456; Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. - Кн. 2. - М.: Современник, ОЛМА-пресс, 1998. - С. 275, 524.
- 20 *Несвіцький О.О.* Полтава у дні революції. - Полтава: 1995. - С.110. Запис від 29 червня 1919 р.
- 21 *Чумаков А.* "Корабль смерти" // Че-Ка. Берлин: 1922. - С. 33.
- 22 *Гарви П.* Дни красного террора в Одессе: Из воспоминаний // Социалистический вестник. - Нью-Йорк, Париж: 1960. - № 1 (737). - С. 21
- 23 *Семененко Ол.* Харків, Харків... - Вид. 2. - Б.М.: Сучасність, 1977. - С. 155.
- 24 ЦДАГО України. - № 49883 ФП / кор. 974. - Том 1. - Арк. 33.

*Левко Лук'яненко
(Київ, Україна)*

“НЮРНБЕРГ – 2”

*Veritas nihil veret nisi absoudi
Істина не боїться нічого, окрім приховування.*

Хай українці пізнають істину своєї історії

Проблема суду над КПРС та юридична оцінка її ідеології і практики – це проблема розрахунків з минулим та перспектив побудови нового суспільства.

Для національно-державницьких сил завжди було ясно, що дезінтеграція Російської комуністичної імперії і створення незалежної України – це перехід від однієї історичної доби до іншої (або, вживаючи більш звичну для старших поколінь термінологію – перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої).

Попередня доба мала низку характерних рис: Москва – центр імперії, а Україна – її колонія; диктатура однієї партії та відсутність свободи політичної діяльності; державна воля формувалася в Москві і не в представницьких органах, а в ЦК КПРС; жорстке централізоване управління економікою, культурою, мистецтвом; підпорядкування релігійного життя кагебістському контролю; намагання відучити людей від самостійного мислення та виховання з них покірних виконавців волі партії.

-
-
- 15 *Ленин В.И.* - А.Д.Цюрупе, 10 августа 1918 // Ленин В.И. ПСС. - Том 50. - М.: 1965. - С. 145.
- 16 *Латышев А.Г.* Рассекреченный Ленин. - С. 218.
- 17 *Волгогонов Дм.* Семь вождей. - Кн. 1. - М.: Новости, 1995. - С. 262.
- 18 *Гинзбург Е.* Крутой маршрут. - М.: Сов. писатель, 1990. - С. 19.
- 19 *Судоплатов П.* Спецоперации. - М.: Олма-Пресс, 1997. - С. 440, 455 - 456; Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. - Кн. 2. - М.: Современник, ОЛМА-пресс, 1998. - С. 275, 524.
- 20 *Несвіцький О.О.* Полтава у дні революції. - Полтава: 1995. - С.110. Запис від 29 червня 1919 р.
- 21 *Чумаков А.* "Корабль смерти" // Че-Ка. Берлин: 1922. - С. 33.
- 22 *Гарви П.* Дни красного террора в Одессе: Из воспоминаний // Социалистический вестник. - Нью-Йорк, Париж: 1960. - № 1 (737). - С. 21
- 23 *Семененко Ол.* Харків, Харків... - Вид. 2. - Б.М.: Сучасність, 1977. - С. 155.
- 24 ЦДАГО України. - № 49883 ФП / кор. 974. - Том 1. - Арк. 33.

*Левко Лук'яненко
(Київ, Україна)*

“НЮРНБЕРГ – 2”

*Veritas nihil veretur nisi absoudi
Істина не боїться нічого, окрім приховування.*

Хай українці пізнають істину своєї історії

Проблема суду над КПРС та юридична оцінка її ідеології і практики – це проблема розрахунків з минулим та перспектив побудови нового суспільства.

Для національно-державницьких сил завжди було ясно, що дезінтеграція Російської комуністичної імперії і створення незалежної України – це перехід від однієї історичної доби до іншої (або, вживаючи більш звичну для старших поколінь термінологію – перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої).

Попередня доба мала низку характерних рис: Москва – центр імперії, а Україна – її колонія; диктатура однієї партії та відсутність свободи політичної діяльності; державна воля формувалася в Москві і не в представницьких органах, а в ЦК КПРС; жорстке централізоване управління економікою, культурою, мистецтвом; підпорядкування релігійного життя кагебістському контролю; намагання відучити людей від самостійного мислення та виховання з них покірних виконавців волі партії.

На основі аналізу світової практики і відповідно до українських національних традицій та ідеалів українські націоналістичні сили розцінюють ці риси минулого радянського суспільства як однозначно негативні і бачать майбутнє українське суспільство таким, що збудоване на цілковитому запереченні вищезазначених рис минулого.

Українське суспільство – це, по-перше, суспільство незалежної держави України; по-друге, це – демократичне суспільство зі свободою політичної й економічної діяльності та всіма іншими правами і свободами людини; по-третє, центр формування державної волі є в Києві і не в ЦК якоїсь партії, а в представницькому органі влади; по-четверте, це - відкрите суспільство з вільним змаганням людських особистостей у підприємстві, політиці, мистецтві, науці, філософії та всіх інших сферах людської діяльності.

Порівняння характерних рис двох суспільств необхідне для того, щоб легше було бачити, від якого суспільства ми відмовляємося і яке суспільство хочемо мати в майбутньому. І ще: позаяк суспільство переходить від однієї своєї доби до наступної не автоматично, а в гострій боротьбі нового зі старим, і поняття “нове” – “старе” – не абстракції, а живі люди зі своїми глибинними інтересами, то чітке визначення рис старого і нового суспільств править за межу, що дає можливість чітко розділити всіх громадян України на тих, хто хоче Україні добра, і тих, хто з егоїстичних чи просто антиукраїнських мотивів чинить опір новому і всіяко намагається відстрочити відмирання рис старого ладу і продовжити в Україні його існування.

1. Марксизм–ленінізм – теоретична основа репресивних тоталітарних режимів.

Людина наділена розумом. Цей розум постійно щось винаходить. Винаходить засоби виробництва, вдосконалює житло, одяг, взуття, вдосконалює засоби комунікації. В історичному розвитку йде від звукових та простих нарізок і міток на дереві до друкування, радіо, телебачення. Винаходить геометричні форми, малюнки, архітектурні форми, удосконалює взаємини між різних суспільних верств і творить все нові й нові суспільні структурні одиниці.

Людина перебуває в постійному пошуку щастя. І якщо щастя людини – це стан, коли людина має життя, яке вона й хотіла мати, то міра щастя вимірюється мірою наближення реального життя до його бажаного уявного образу. Це зіставлення реального й бажаного.

Позаяк розум людини не зупиняється, то уява випереджує дійсність. У суспільному плані це означає, що людина завжди незадоволена своїм суспільним ладом і постійно шукає шляхів його удосконалення. Це почуття – могутня пружина людського прогресу. Не було б незадоволення, то й не було б розвитку. Ті суспільства, в яких уко-

рінилася ідеологія задоволення реальним станом речей, надовго зупинилися у своєму розвитку. Ми належимо до європейської цивілізації. Вона не знала такого задоволення, вона ж виявилася найдинамічнішою частиною людства.

Через незадоволення виникали трактати про краще суспільство. На практиці вони виявлялися утопіями, проте якісь елементи відповідали тенденціям історичного розвитку і засвоювалися людством.

Від “Утопії” Томаса Мора XVI ст. до XIX ст. маємо довгу низку утопій. Марксизм міг би залишитися великим досягненням утопічної літератури і не завдав би великої шкоди людству, коли б не став державною ідеологією величезної Російської імперії. Але він нею став. І не випадково. Російська імперія створена була народом, який більше дбав про розширення держави, аніж про впорядкування своєї власної землі. Може, тут виявився генетичний зв’язок московитів з кочовою татарщиною. У XIII ст. кочові татарські орди завоювали угро-фінські племена та їхню маленьку слов’янську панівну верству, прийняли мову цієї розвинутішої верстви, влили свою кров, завдяки своїй чисельній перевазі передали слов’янізованому угро-фінському населенню свої азійські риси: необмежену владу батька в сім’ї, а після смерті батька – старшого сина над молодшими синами, мисливсько-рибальський кочовий спосіб життя, державний деспотизм і цілковите підпорядкування особи волі державних чиновників і самому царю. Це народ, у якого не виробилося поняття про право особи, про коштовність самої людської особистості, про право особи мати власність. За сім сторіч московити перейшли до осілого способу життя і хліборобства, але азійські риси не тільки не зникли, а й, навпаки, посилилися. І в комуністичній ідеології знайшли ідеологічне виправдання своїм азійським інстинктам до загарбання чужих земель.

З початку XIX ст. розширення цієї держави відбувалося під ідеологічним прикриттям панславистської ідеї. З початку XX ст. імперській ідеї починають служити твори Маркса й Енгельса. Російські шовіністи перетворюють ці твори в марксизм, а згодом додають до них праці Леніна і називають свою ідеологію марксизмом-ленінізмом.

Як і попередні утопісти (Сен-Симон, Фур’є, Оуен), марксизм проповідував ідеї:

- побудови безкласового суспільства;
- побудови комуністичного суспільства;
- спільної власності;
- рівності всіх людей;
- обов’язковості праці;
- колективності і плановості господарства;
- ліквідації протилежностей між розумовою і фізичною працею;
- атеїзму;
- створення всесвітньої держави.

Що означають ці ідеї?

Створення комуністичного суспільства, в якому буде здійснена засада: “Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами” (“Маніфест комуністичної партії”, 1848 р.). Нерозуміння людської природи і вся утопічність їхнього вчення найяскравіше виявилася саме в цій заяві Маркса і Енгельса.

Яким способом вони хотіли збудувати комуністичне суспільство? Методом диктатури пролетаріату. Бо диктатура пролетаріату – головна в марксизмі “наукова” теза. Ідея диктатури пролетаріату вперше була сформульована Марксом і Енгельсом у “Маніфесті комуністичної партії”. Пізніше в “Критиці Готської програми” Маркс писав: *“Між капіталістичним і комуністичним суспільством пролягає період революційного перетворення першого на друге. Цьому періоду відповідає й політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, окрім як революційною диктатурою пролетаріату”*.

Доктор філософії, письменник Іван Франко, аналізуючи Марксові рецепти побудови комуністичного суспільства у праці “Що таке поступ?”, дійшов висновку ще на початку ХХ ст.: марксове суспільство буде нечуваним рабством. Франко писав: *“Перш за все всемогуття сила держави ляже страшним тягарем на життя кожної окремої людини.*

*Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, а нуж бо держава визнає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховання не свободних людей, а лише корисних членів держави, зробилось би мертвою духовною муштрою, казенною. Люди виростили і жили б в такій залежності, під таким наглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою”*¹.

Тепер погляньмо, що означає застосування методу перебудови капіталістичного суспільства на комуністичне – диктатури пролетаріату – в реалізації окремих ідей. Наприклад, ідея побудови безкласового суспільства. У самій цій ідеї закладена несправедливість, бо проголошення робітничого класу (пролетаріату) гегемоном означає проголошення влади меншості над більшістю населення, бо ж пролетаріат у жодній країні ніколи не становив більшості населення. Далі, помилковою є думка, наче в суспільстві може існувати тільки один клас. А якщо суспільство природним чином завжди складається з кількох різних класів, то ідея побудови безкласового, точніше кажучи, однокласового суспільства означає намір знищити всі інші класи.

На питання, як винищити “ворожі” класи, Маркс і Енгельс, а пізніше і Ленін та більшовики давали ясну і однозначну відповідь: безоглядним застосуванням зброї і необмеженим терором.

“Диктатура пролетаріату, – писав Ленін, – є уперта боротьба,

кривава і безкровна, насильницька і мирна, військова і господарча, педагогічна й адміністративна супроти сил і традицій старого суспільства”^{1-а}.

Отже, комуністи-більшовики поставили собі за мету знищити не тільки ворогів своєї комуністичної влади, а й все старе суспільство, знищити будь-якими методами – масовими голодоморами, терором...

Друга марксистсько-ленінська ідея – знищення приватної власності. Мета цієї ідеї – зробити всіх громадян повністю залежними від держави. Якщо власник один – держава, якщо людина ніде не може заробити собі на хліб-сіль, окрім як у держави, тоді зникає всяка свобода і починається цілковите рабство. Якщо людині не дозволено приватна власність, і вона може забезпечити своє біологічне існування тільки з рук державних службовців, тоді держава стає всемогутнім деспотом, а людина перетворюється на простий статистичний гвинтик.

Маркс сказав: *“Релігія – опіум для народу”*. Російські комуністи сприйняли цю тезу з простої причини: вони ні з ким не хотіли ділити владу і не хотіли дати дозвіл на будь-яку іншу ідеологію, окрім своєї, людиноненависницької, вони не визнавали ніяких інших ідей. Щоб запанувати над людиною повністю, необхідно її позбавити, за винятком комуністичних, всяких інших думок. У Росії більшовикам це вдалося. Московщина не мала демократичних традицій. В умовах споконвічного рабства й кріпащини не розвинулася теологія і духовна література. Віра росіян зводилася до зовнішньої атрибутики та кількості поклонів. Коли немає глибокого духовного релігійного почуття, а тільки зовнішність, то після знищення зовнішності майже нічого не залишається. Більшовики розпочали репресії щодо духовенства під час громадянської війни. Храми перетворювали в комори та стайні. Під виглядом звільнення людей від релігійного дурману вбивали в людині людське, забирали в людей право на самостійне мислення та прищеплювали їм сліпу покору перед всемогутністю держави.

Держава, як всепоглинаючий молох, створила величезну всевітню пропагандивну систему. Завдяки грошам, взяла собі на службу тисячі розумних людей, які на професорсько-академічному рівні конструювали складні філософські, політологічні, літературознавчі та інші концепції на захист безбожної деспотичної влади та обґрунтовували неминучість поширення її у всьому світі. Мораль і традиційні духовні цінності зблідли, натомість із темних глибин людської сутності московської частини людства почав все дужче виринати й поширюватися справжнісінький сатанізм. Здається, в науку всьому людству пекло випустило на волю все звірине, що причаїлося було в найчорніших закутках людської істоти.

Марксизм шкідливий не тільки своєю злочинною минувиною. Він шкідливий своєю сутністю, бо апелює, легалізує й виправ-

довує найнижчі людські інстинкти. Всупереч європейській цивілізації, яка плекає в людині шляхетні риси і робить із простої людини людину з великої літери, марксизм, навпаки, шляхетність ставить в ніщо та розвиває в людині дикуна і мерзотника. Тому марксизм-ленінізм має бути не тільки засуджений як ідейне виправдання деспотизму й людиноненависництва, але й як духовна отрута, що вбиває в людині цивілізованість і зрощує кровожерну мерзоту.

Теперішнє лихо України має етичну основу в комуністичній антихристській антиморалі, яку комуністи формулювали так: моральним є все те, що служить інтересам пролетарської революції (тобто КПРС).

Ця релятивістична мораль, виправдовуючи так званіми інтересами пролетарської революції убивства безвинних людей та інші найпідліші дії, виховала абсолютно аморальних людей, справжніх аморальних монстрів. На жаль, такими аморальними типами переповнені офіційні структури кучмівських органів державної влади. Державу вони перетворили в дірявий мішок – скільки б народ не намагався його наповнити, з нього все випадає в злодійські закордонні банківські рахунки та закордонні “хатинки”. Не запрацюють заводи й фабрики, якщо капітали не залишаються в Україні, а їх вивозять за кордон.

Відродження України і, зокрема, виведення економіки з глибокої кризи залежить від подолання аморальності і повернення до нормальних традиційних норм поведінки.

Позаяк комуністична аморальність породжена комуністичною ідеологією, то національно-державницькі сили наполягали й наполягають на широкому публічному розгляді комуністичної ідеології та практичної діяльності КПРС з метою юридичної оцінки злочинів комунізму.

З ініціативи Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих та інших патріотичних організацій було проведено кілька науково-теоретичних конференцій з вивчення злочинів КПРС.

1995 р. на цю тему у Києві була проведена міжнародна конференція, до якої мною була підготовлена доповідь. Конференція ухвалила кілька ідеологічних резолюцій.

В Росії постгекачепівське керівництво продовжувало загрожувати миру й незалежності держав – колишніх так званих союзних республік, що яскраво продемонструвала Російська Державна Дума денонсуванням 15 березня 1996 р. Біловезької угоди. Комуно-проросійські шовіністичні сили в Україні послідовно вели справу до знищення Української держави.

Подальший суспільний розвиток України та інших держав колишнього комуністичного блоку вимагав міжнародного суду над КПРС як логічного правового завершення нашого визволення від імперії зла.

Для започаткування процесу 21 березня 1996 р. у Києві в Будин-

ку літераторів з ініціативи Товариства політв'язнів та репресованих, Асоціації дослідників голодоморів в Україні та “Меморіалу” ім. В.Стуса з участю 23 політичних партій і організацій було засновано Український Національний Комітет з організації Міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму (“Нюрнберг–2”).

Установче засідання обрало Президію і Секретаріат Комітету. Головою Комітету обрано Левка Лук'яненка, його заступниками професора Степана Павлюка та народного депутата України Івана Біласа. До Президії ввійшли: Семен Глузман, Михайло Косів, Джеймс Мейс, Павло Мовчан, Володимир Мулява, Олександр Нечипоренко, Євген Пронюк, Слава Стецько, Лесь Танюк, Дмитро Чобіт, Вячеслав Чорновіл, Богдан Ярошинський. Комітет ухвалив Положення про свою діяльність, Звернення Національного Комітету з організації Міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму (“Нюрнберг–2”) до співвітчизників.

Однак через відсутність коштів в Україні не було можливості організувати міжнародний суд, й ініціатива перейшла до литовців.

Міжнародний Громадський трибунал у Вільнюсі з оцінки злочинів комунізму відбувся у червні й вересні 2000 р. Від України Левко Лук'яненко представив звинувачувальний висновок, що становить інтерес як перша серйозна спроба викладу систематизованих звинувачень Російської комуністичної імперії за злочини проти української нації. Подаємо його зі значними скороченнями:

“ЗВИНУВАЧУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК”

У міжнародній громадській кримінальній справі зі звинувачення КПРС у злочинах на території України та проти українців, що передбачені:

пунктом “а” ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу (МВТ) (злочини проти миру);

пунктом “б” ст. 6 Статуту МВТ (військові злочини);

пунктом “в” ст. 6 Статуту МВТ (злочини проти людяності);

Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р.;

Конвенцією проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 10 грудня 1984 р.;

Конвенцією № 29 “Про примусову або обов'язкову працю” від 28 липня 1980р.;

Конвенцією про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти від 14 грудня 1960р.;

Злочинна діяльність КПРС обумовлена її злочинною імперською ідеологією.

Злочинний характер ідеології КПРС

Суть ідеології КПРС полягає у виправданні загарбницької імперіалістичної політики Росії.

Мета політики КПРС – розширення Російської імперії на все більшу і більшу частину земної кулі.

Методи діяльності КПРС: ідеологічні, організаційні.

Завдання ідеологічних методів:

Навіяти людям думку про те, що об'єктивний світ розвивається в напрямку росту великих націй та асиміляції і зникнення малих, що згодом на земній кулі будуть не тисячі мов, а тільки десять-п'ятнадцять. Відповідно, прогресивною формою державного існування народів будуть великі держави, а малі є гальмом історичного прогресу, тому повинні зникнути. КПРС російську націю відносила до числа великих і перспективних, а українську і всі інші нації СРСР – до безперспективних і приречених на зникнення. Хто намагався захищати право своєї нації на існування, той був затаврований реакціонером і буржуазним націоналістом.

Ця ідеологія є злочинною, бо виправдовувала русифікацію та поступове знищення поневолених націй, тобто позбавляла їх права на самовизначення, чим порушувала Статут ООН і Статті 1, п.1 “Міжнародного пакту про цивільні і політичні права” від 19 грудня 1966 р.²

Ідеологія КПРС злочинна тим, що обґрунтовувала ліквідацію демократії і встановлення в суспільстві комуністичної диктатури. Ленін говорив: “Ми над “чистою” демократією глузуємо... Революційна доцільність вище формального демократизму”³.

Ідеологія КПРС – це злочинна ідеологія нацькування одних класів на інші, бідних проти багатих, атеїстів проти віруючих, розпалювання смертельної ворожнечі серед різних суспільних верств для ослаблення націй зсередини та їхнього поневолення. Свою теорію експропріації експропріаторів комуністи трансформували в злочинне гасло “грабуй награване”. Це гасло узаконило грабівництво, штовхнувши на грабежі величезну кількість покидьків суспільства і справило згубний вплив на моральність всього населення.

Ідеологія КПРС злочинна тому, що обґрунтовувала свій державний статус заборонаю релігій і усіх некомуністичних ідеологій, позбавляючи цим самим громадян України можливостей для всебічного духовного розвитку, чим завдала непоправної шкоди кільком поколінням українців, тобто, КПРС порушила статтю 2 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. і статтю 2 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права від 19 грудня 1966 р.

Злочином КПРС є і кримінальне переслідування за релігійні переконання, національні і некомуністичні ідейні погляди та нав'язування

силою громадянам України імперської комуністичної ідеології.

Завдання методів організаційних

Злочинність ідеології КПРС підтверджують наступні дії, спрямовані на ліквідацію демократії та встановлення диктатури як засобу збереження старої Російської імперії під новою назвою СРСР.

Окупувавши Україну, КПРС поширила на нашу територію дію декрету РНК “О печаті” від 9 листопада 1917 р., і тим самим позбавила українців свободи друку⁴.

Злочином КПРС проти демократії було прийняття РНК декрету від 7 грудня 1917 р. про ліквідацію суду присяжних, запровадження революційних трибуналів, тобто знищення третьої влади, і, таким чином, узаконення беззаконня⁵.

Прагнучи до необмеженої диктатури, більшовики 19 січня 1918 року Декретом ВЦВК ліквідували в Росії парламентаризм⁶. Після захоплення України комуністи поширили дію цього декрету і на Україну, ліквідувавши український парламент, чим порушили 4-ту Гаазьку конвенцію 1907 р., що не дозволяє загарбнику скасовувати закони на окупованій території. Згідно зі статтею 43 згаданої Конвенції окупаційна влада зобов'язана поважати чинні в країні закони⁷.

5 вересня 1918 р. більшовицька влада видала Декрет про червоний терор, яким злочинній комуністичній ідеології про непримиренність класової боротьби було надано форму закону, і, у такий спосіб, терор став законним методом державного керування суспільством.

Механізм масового терору

Для здійснення поставлених цілей було створено всеосяжну інформаційну систему із використанням методів обліку, анкетування та паспортизації. Мова йде про облік неблагонадійних, дані про яких класифікувалися за розділами (“УКР. КР”, “укр. к.р. громадськість”, “російська інтелігенція”, “ПСР”) і категоріями (наприклад, “актив”). Такі обліки проводились у різних відділах ГПУ–НКВД, а дані про це збирались в ОСВ (обліково-статистичному відділі). Приймаючи постанову про заведення справи-формуляра на колишнього голову Центральної Ради академіка М.Грушевського, помічник уповноваженого 1-ї групи контррозвідувального відділу Київського губвідділу ГПУ Г.С.Еймонтов 20 березня 1924 р. писав: “...узяти гр. Грушевського М.С. на облік неблагонадійних, віднести його до групи української контрреволюції, розділу лівого та завести на нього справу-формуляр для подальшого накопичення наявних про нього відомостей”⁸.

Характеристика людини набувала при цьому наступного вигляду: “За матеріалами ОСВ значиться, що громадянин Шраг Микола Ілліч проходив за формулярним обліком СПО ГПУ УРСР за роз-

ділом “укр. к. р. громадськість”. Є на формулярному обліку ЕКУ ГПУ УРСР за розділом “Інші злочини”. 6.05.1931 р.”⁹

Нині до подробиць відоме виконання рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р.” “Про антирадянські елементи”. Телеграма, направлена секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наказувала “... взяти на облік усіх куркулів, які повернулися на батьківщину, та кримінальні елементи для того, щоб найбільш ворожі з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного проведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все ж таки ворожі елементи, були б переписані і вислані в райони за вказівкою НКВД. ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний термін представити в ЦК склад трійок, кількість людей, які підлягають розстрілу, а також і кількість людей, що підлягають виселенню”¹⁰. Оперативний наказ Єжова № 00447 “Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів” містив докладну програму дій з лімітами на кожну область.

Області	1 категорія	2 категорія	3 категорія
Харківська	1500	4000	5500
Донецька	1000	3500	4500
Одеська	1000	2000	3000
Дніпропетровська	1000	2000	3000
Чернігівська	300	1300	1600

На місцях виступали із зустрічними пропозиціями: 5 вересня, 29 вересня і 11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський тричі звертався до НКВС СРСР з проханням про додаткові ліміти¹¹. Союзний наркомат підтримав це клопотання. Ліміти були збільшені: по першій категорії до 26тис.150 осіб, по другій – до 37тис.800 осіб, всього – до 63тис.950 осіб¹²

Репресії служили засобом мобілізації дешевої робочої сили, тобто, керівники КПРС позбавляли свободи свідомо безневинних людей, чим коїли злочини проти правосуддя (Ст. 174 Кримінального Кодексу України: Притягнення завідомо безневинного до кримінальної відповідальності).

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРУ, ЯКІ СКОЇЛА КПРС ПРОТИ УКРАЇНИ

(П. “а” Ст. 6 СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО
ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ (МВТ))

17 грудня 1917 р. Рада народних комісарів Росії в порядку підготовки війни проти України пред'явила уряду України ультиматум “Про визнання Радою Народних Комісарів Росії Української Народ-

ної Республіки та про пред'явлення Центральній Раді ультиматуму за її контрреволюційну діяльність". Ультиматум – це грубе втручання у внутрішні справи України, він означав початок першої військової агресії проти України¹³.

9-10 грудня 1918 р. КПРС розв'язала другий військовий похід проти України.

7 листопада 1919 р. – комуністи розв'язали третю агресивну війну проти України.

30 грудня 1922 р. – оформлення окупації України комуністичною Росією у формі створення так званого Союзу РСР (без ратифікації договору Верховною Радою України).

У вересні 1939 р. КПРС підготувала, організувала та здійснила захоплення і включення до складу імперії західних областей України.

У 1940 р. КПРС розв'язала війну проти Молдавії і насильно включила до складу імперії Буковину, а у 1945 р. захопила й окупувала Карпатську Україну.

Усі вищевказані війни мають ознаки неспровокованих агресивних воєн, які КПРС планувала, готувала і здійснювала в різний час з агресивною метою, тобто, вони є злочинами, передбаченими п. "а" ст. 6 Статуту МВТ (злочини проти миру).

Військові злочини

(п. "б" ст. 6 Статуту МВТ)

Військове командування Червоної армії (ЧА) грубо порушувало звичаї і закони війни:

22 листопада 1921 р. у с. Базар ЧА взяла в полон 359 українських воїнів і запропонувала їм перейти на службу до комуністів. Вони відмовилися, за що були розстріляні. Тим самим ЧА вчинила злочин, передбачений п. "б" ст. 6 Статуту МВТ¹⁴.

За період 1921-22 рр. після поразки армії Української Народної Республіки російські комуністи в місті Вінниці розстріляли понад 10 тис. керівників, офіцерів і солдатів за участь у національно-визвольній війні¹⁵.

В роки Другої світової війни і в наступне десятиліття основним тереном боротьби українського народу проти окупації були західні області України. Її вели Організація українських націоналістів (ОУН) та Українська повстанська армія (УПА). Радянські війська НКВС і КДБ використовували проти них хімічну зброю (гази, додавали хімічну отруту до їжі і тому подібне), тобто, коїли дії, що містять ознаки злочину, передбачені п. "б" ст. 6 Статуту МВТ (Женевський протокол про заборону застосування на війні "газів" 1925 р.).

Ось лишень один з доказів цього: свідчення Я.Романини-Левкович 17 серпня 2000 р.:

Свідчення про застосування чекістами хімічної зброї проти українських повстанців:

“Я, Романина–Левкович Ярослава Григорівна, від 1941 року член ОУН, псевдоніми “Марта”, “Оля”.

В 1947-52 рр. я працювала друкаркою в підпільній друкарні ім. Арпора-Золотаря Львівського краю, де були машинки для писання, циклостиль і гутенбергівка.

Склалось так, що внаслідок розконспірованої криївки в лісі, за два тижні перед моїм ув'язненням мене з “Марійкою” (Кукіз-Служала Марія з Великих Мостів, 1928 р. народження) перевели до праці в с. Реклинець на сільському господарстві (присілок Пісок).

24 січня 1952 р. господиня подала нам на вечерю - суп, вареники і компот. Ми, з'ївши трохи супу, відчули, що в нас сильно болять голови. “Марійка” стала вся червоною. Відтак ми заснули.

Як пізніше я довідалась зі слів слідчого, в супі і компоті був підсипаний насонний середник. Так називали хімікат, при добавленні якого до їжі людина засинала на добу і більше. Чекісти спеціально приготували для нас суп і компот, а господиня під наглядом чекістів тільки подала вечерю в криївку.

Я проснулась вечором 25 січня у Львові в тюрмі на вул. Держинського. Спочатку я дуже слабо бачила. Коли подивилась на свою руку, побачила її величиною руки маленької дитини. Сліди від застриків на тілі в різних місцях. До нормального положення зір в мене прийшов щойно через місяць. Тиждень водили мене на слідство під руки, бо ходити я не могла.

“Марійку” до притомності не привели. Вона заснула навіки. Вічна їй пам'ять! Причина, мабуть, в тому, що вона на протязі дня почувалась нездоровою і нічого не їла. Я упродовж дня з'їла кусок хліба з салом і цибулею.

Муж “Марійки” “Остап” (Служало Степан), районний провідник ОУН Великомоствіського району, вбитий чекістами в 1949 р.

Дочка Надія і тепер живе у Львові.

Я звернулась в КГБ з запитанням, де його дочка – чекісти відповіли, що померла в Рекинці.

Я.Г. Романина –Левкович
17.08.2000 р.”¹⁶

**Злочини проти людяності
(п. "в" ст. 6 Статуту МВТ)**

У 1920 р. Червона армія підійшла до міста Борисполя і запропонувала його оборонцям здатися. Загін Української армії відмовився. ЧА захопила місто і розстріляла кожного його десятого мешканця.

У 1930–1931 рр. за опір колективізації і націоналізації одноосібних господарств у Вінницькій області заплатили своїм життям близько 20 тис. селян¹⁷.

А ось довідка про жертви голодомору 1932-33 рр. та репресій по м.Марганцю від 6 липня 1993 р.

“Нікопольське добровільне
історико–просвітницьке
товариство “Меморіал”

ДОВІДКА

Цим засвідчується, що згідно з даними державного архіву Січеславської (Дніпропетровської) області та архіву КДБ/НКВД населення міста Марганця постраждало внаслідок розкуркулення, голодомору 1932–1933 років та політичних репресій в 1937-1938 роках в наступних масштабах:

1. Число мешканців	
м. Марганця на 01.01.1928 р.	13992 чоловік
З них розкуркулені й загинули	440 чоловік
розкуркулені й вижили	315 чоловік
2. Число мешканців	
м. Марганця на 01.01.1932 р.	13947 чоловік
З них загинули від голоду в 1932 р.	212 чоловік
загинули від голоду в 1933 р.	429 чоловік
3. Число мешканців	
м. Марганця на 01.01.1937 р.	17531 чоловік
З них загинули від репресій в 1937–38 рр.	900 чоловік
Залишились живими репресовані до 1941 р.	63 чоловік

Довідка дана згідно із запитом товариства “Просвіта” м. Марганця.

6 липня 1993 р.”¹⁸

Під час голодомору, організованого комуністами в 1932–1933 рр., в районі біля Вінниці вмерло більше 150 тис. українців¹⁹.

У 1943 р. з ініціативи громадян м. Вінниці була створена Міжнародна Комісія у складі проф. Сойнена (Бельгія), проф. Песонена (Фінляндія), проф. Дювара (Франція), проф. Пуртена (Голландія), докт. Ватера, проф. Шрадера і докт. Конті (Німеччина). Комісія встановила, що у Вінниці було три в'язниці (до революції – одна). У 1937-1938 рр. в

них містилося 30 тис. чоловік. Тут їх катували, засуджували до страти, а потім вивозили і розстрілювали. Розстріляні були поховані в численних братських могилах у місті та на його околицях²⁰.

Окупувавши в 1939 р. західні області України, комуністичне керівництво Російської імперії депортувало з них у Росію 1 млн 173 тис. 170 осіб різної статі та віку.

Довга антиукраїнська рука КГБ простягалася далеко за межі державного кордону СРСР. Ось список тільки найвидатніших українських політиків, яких червона Москва вбила за кордоном:

25 травня 1926 р. НКВД руками свого агента Шварцбарта вбив Симона Петлюру, голову Директорії (уряду України), державного і військового діяча, командувача Армії УНР.

23 травня 1938 р. – Євгена Коновальця, організатора і лідера Організації Українських націоналістів, полковника Армії УНР.

12 жовтня 1957 р. – Лева Ребета, політичного діяча, публіциста, правознавця.

15 жовтня 1959 р. – Степана Бандеру, керівника Організації українських націоналістів та ідеолога національно-визвольного руху.

Злочинний характер КПРС видно з таких документів:

“ВСЕСОЮЗНА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ)
ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ

№ П64/22, 5 вересня 1938 р.

т.т. Єжову, Вишинському

Обкомам, Крайкомам ЦК Нацкомпартій.

Виписка з протоколу № 64 – засідання Політбюро ЦК

Рішення від 15. IX.38 р. 22. – Питання НКВС

1. Прийняти пропозицію НКВД про передачу нерозглянутих слідчих справ, що залишилися, на арештованих по к.р., національним контингентам, згідно з наказами НКВД СРСР №№ 00485, 00439 - й 00593 – 1937 р. і №№ 302 і 326 – 1938 р., на розгляд Особливих трійок на місцях.

2. Особливі трійки утворюються в складі: першого секретаря обкому, крайкому ВКП(б) чи ЦК нацкомпартій, начальника відповідного управління НКВС та Прокурора області, краю, республіки.

В Українській і Казахській РСР та в Далекосхідному краї Особливі трійки створюються по областях.

3. Особливі трійки розглядають справи щодо людей, заарештованих тільки до 1 серпня 1938 р. і закінчують роботу у 2-місячний термін.

4. Справи на всіх людей, зазначених як національні контрреволюційні контингенти, заарештованих після 1 серпня 1938 р., направ-

ляти для розгляду у відповідні судові органи за підсудністю (Військового трибуналу, лінійних і обласних судів, Військової Колегії Верховного Суду), а також на Особливу нараду при НКВД СРСР.

5. Надати право Особливим трійкам ухвалювати вироки відповідно до наказу НКВД СРСР № 00485 від 25 серпня 1937 р. за першою і другою категоріями, а також повертати справи на дослідження та ухвалення рішень про звільнення звинувачуваних з-під варти, якщо для засудження в справах немає достатніх матеріалів.

6. Рішення Особливих трійок по першій категорії приводити до виконання НЕГАЙНО.

“ № П57/48

Тов. Єжову – все:

Обкомам, крайкомам, ЦК нацкомпартий – відповідно.
31.01.1938 р.

Виписка із протоколу № 57 – засідання Політбюро ЦК від 1938 р. Рішення від 31.01.38 р.

18. – Про антирадянські елементи.

а) Прийняти пропозицію НКВД СРСР про затвердження додаткової кількості осіб, що підлягають репресіям: колишніх куркулів, кримінальних та активних антирадянських елементів у таких краях, областях і республіках:

Республіка	По 1-й категорії (чоловік)	По 2-й категорії (чоловік)
Вірменська РСР	1000	1000
Білоруська РСР	1500	-“-
Українська РСР	6000	-“-
Грузинська РСР	1500	-“-
Азербайджанська РСР	2000	-“-
Туркменська РСР	1000	-“-
Киргизька РСР	500	-“-
Таджицька РСР	1000	500
Узбецька РСР	2000	500
ДВК	8000	2000
Читинська обл.	1500	500
Бурят–Монгольська обл.	500	-“-
Іркутська обл.	3000	500
Красноярська обл.	1500	500
Новосибірська обл.	1000	-“-
Омська обл.	3000	2000

Алтайський край	2000	1000
Ленінградська обл.	3000	-“-
Карельська АРСР	500	200
Калінінська обл.	1500	500
Московська обл.	1000	-“-
Свердловська обл.	2000	-“-

б) Запропонувати НКВД СРСР всю операцію у зазначених вище областях, краях і республіках закінчити не пізніше 15 березня 1938 р., а у ДВК – не пізніше 1 квітня 1938 р.

в) Відповідно до даної постанови продовжити роботу трійок у розгляді справ на колишніх куркулів, кримінальних та антирадянських елементів в областях, краях і республіках, перерахованих у пункті “а”.

У всіх інших краях, областях і республіках роботу трійок закінчити не пізніше 15 лютого 1938 р. з тим, щоб до цього терміну були закінчені і розглянуті всі справи у межах лімітів, встановлених для цих країв, областей і республік.

СЕКРЕТАР ЦК”.

“ № 1158/67.
тов. Фріновському

17 лютого 1938р.

ВИПISKA З ПРОТОКОЛУ № 58 ЗАСІДАННЯ ПОЛІТБЮРО
ЦК ВКП(б)

Рішення від 17.11. 1938 р.

67. – Питання НКВС.

Додатково дозволити НКВС України провести арешти куркульського та іншого антирадянського елемента і розглянути їхні справи на трійках, збільшивши ліміт для НКВС УРСР на тридцять тисяч.

СЕКРЕТАР ЦК”²¹

Розстріли куркулів – це знищення людей за ознакою їхнього майнового стану, що є злочином проти людяності (п. “в” ст. 6 Статуту МВТ).

Розстріли “антирадянського елемента”, тобто, розстріли за антикомуністичні переконання – злочин проти людяності (п. “в” ст. 6 Статуту МВТ).

ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голод 1932–1933 років в Україні

Суцільна колективізація

Запланована і здійснена комуністичним тоталітарним режимом

суцільна колективізація зруйнувала і фактично знищила 4,6 млн селянських господарств в Україні, завдала катастрофічної шкоди сільському господарству республіки, безоплатно і назавжди відняла насильницьким способом 36 млн десятин селянських земель²², усупільнила в колгоспах робочу і продуктивну худобу, яка знаходилася раніше в одноосібному користуванні селян, поголів'я якої скоротилося вдвічі, а в подвірному користуванні колгоспників у 7-8 разів²³

Величезна кількість худоби загинула в зимові місяці в непристосованих для цього колгоспних хлівах, через відсутність кормів. Тільки взимку 1933 р. падіж худоби складав на сході України від 42% до 75%²⁴.

Розкуркулення

Політика розкуркулення, здійснена комуністичним режимом в Україні, мала антиукраїнський, винятково грабіжницький фіскальний характер. Її натхненником була ВКП(б) на чолі зі Сталіним. Саме він закликав на XVI з'їзді партії в червні 1930 року “заарештовувати і висилати десятки і сотні тисяч куркулів”²⁵. Розкуркулювання зазнали 200 тис. селянських господарств України.

Хлібозаготівлі

Вони були головною причиною масового голодомору в українських селах. Хліб вилучали в селян насильно, застосовуючи цілий набір карально-репресивних засобів: конфіскацію майна та житла; штраф у п'ятикратному розмірі у порівнянні до обсягу хлібозаготівель; арешт; вирок суду за ст. 57, 8 КК УРСР 1927 р.²⁶ "Хлібні штрафи" були смертним вироком для селян, бо їхнє виконання остаточно знищувало їхні продовольчі запаси, прирікаючи сотні тисяч людей на голодну смерть. Про це свідчать листи селян до уряду, що зберігаються в архівних фондах приймальних Петровського, Калініна, а також в інших фондах архівів України і Росії. Ось деякі з листів:

“Я багатосімейний, маю 9 душ сім'ї, з яких 6 осіб малолітніх, старшому з них – 12 років. Я все життя трудився і ніколи злочинцем не був. Штраф у сумі 455 руб. непосильний для мене. Для сплати його я повинен зруйнувати своє господарство” (3 листа селянина Китченка В.Г., хут. Китченківка, Краснокутського району Харківського округу Голові ВУЦВК Г. І. Петровському)²⁷.

В архівних фондах ЦК КП(б)У, ВКП(б), ВУЦВК, НКРСІ УРСР, редакціях газет 30-х років зберігаються десятки тисяч селянських скарг з викладом жажливих форм терору, здійсненого партійними та радянськими органами під час хлібозаготівель, що призвели до голоду. Вони є письмовим доказом терору голодом проти українських селян.

Масове позбавлення селян хліба і продовольства

20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР ухвалив постанову “Про заходи для посилення хлібозаготівель”, пункти якого свідчать про навмисне створення умов, що призвели до важких наслідків і спричинили масову смертність сільського населення. Раднарком УСРР поставив за обов'язок місцевим органам влади:

“2. Заборонити усяке використання створених у колгоспах натуральних фондів тим колгоспам, які незадовільно виконують план хлібозаготівлі.

3. З оголошенням цієї постанови призупинити видачу будь-яких натуральних авансів у всіх колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівлі.

4. Колгоспи, які незадовільно виконують план хлібозаготівлі і видали натуральні аванси хліба на трудовні в порядку громадського харчування... повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба для того, щоб направити його на виконання плану хлібозаготівлі.

5. Зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників і одноосібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, обмолоту, перевезення хліба... Причому, вилучати хліб необхідно в першу чергу у всяких ледарів, хапуг, які не мають трудовнів, але мають запаси хліба”²⁸.

Колгоспи, які не виконували плану хлібозаготівель, обкладали 15-кратним натуральним штрафом задачі м'яса. Виконуючи цю постанову, наркомюст УСРР 25 листопада 1932 р. наказав прокурорам усіх рівнів “забезпечити ефективні репресії в цих справах для того, щоб вони могли дати перелом і рішуче усунути всі елементи, які зривають виконання плану хлібозаготівлі”²⁹.

“Чорні дошки”: терор голодом

Для посилення темпів та збільшення обсягу хлібозаготівель РНК УСРР і ЦК КП(б)У ухвалили 6 грудня 1932 р. фіскальну і злочинну за своєю суттю постанову “Про занесення на “чорну дошку” сіл, які злісно саботують хлібозаготівлю”. До них застосовували такі заходи:

“1. Негайно зупинити завезення товарів, цілком зупинити кооперативну і державну торгівлю на місці та вивезти з відповідних кооперативних і державних магазинів усі наявні товари.

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для одноосібників.

3. Заборонити всяке кредитування, зробити термінове вилучення кредитів і всіх інших фінансових зобов'язань.

4. Перевірити та очистити колгоспи цих сіл, вилучаючи контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівлі”³⁰.

Постанову про так звані “чорні дошки” застосовували практично у всіх колгоспах України, наражаючи таким чином на голодну смерть сотні тисяч селян³¹.

У 1932 р. загальний збір хліба в Україні становив 12,8 млн т, при цьому було вивезено з України 7 млн т, що позначилося катастрофічно на всіх галузях сільського господарства республіки. У 1933 р. зібрали 22,6 млн т, а заготовили 4,8 млн т³². Колгоспи зібрали 9,2 млн т хліба, заготівля в одноосібному секторі складала 75% їхнього валового збору³³. Після виконання колгоспами та одноосібниками плану заготівель, у них не залишилося зерна для посіву, для про годування сімей та худоби.

Територія і тривалість голоду

Голод почався фактично пізньої осені 1931 р., про що свідчать архівні документи³⁴. У 1932–1933 рр. голодомор охопив практично всі регіони Української РСР, в тому числі і 10 районів Молдавської АСРР, що перебували у складі України. Терор голодом тривав упродовж 22 місяців, а його катастрофічні наслідки продовжували даватися взнаки і в 1934 р., коли колгоспники помирали від тифу, кишкових отруєнь, – хвороб, викликаних тривалим виснаженням організму. Голод супроводжувався розладами людської психіки, що проявлялися в масових випадках канібалізму, труподства, вживання в їжу людського м'яса та м'яса палих тварин, про що свідчать архівні документи³⁵.

Репресії проти голодних

З метою збереження колгоспного хліба та виконання державних завдань ЦВК і РНК СРСР прийняли 7 серпня 1932 р. постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”, якою дозволили застосовувати вищу міру покарання – розстріл із конфіскацією майна або 10 років позбавлення волі із конфіскацією майна³⁶. Ця постанова породила масовий терор проти селян, яких засуджували до розстрілу за те, що вони рятувалися від голодної смерті, зриваючи колоски на власних та колгоспних полях³⁷.

Наприклад, у період весняної посівної кампанії 1933 р. в Донбасі засудженими виявилися 15 тис. 166 чоловік³⁸. Про причини страти говорять самі документи:

“Справа Дробович Валентини. Середнячка, засуджена на 5 років у далеких таборах за те, що її дитина нарізала на полі їхнього родича до п'яти фунтів колосків”.

“Буряк Іван, середняк, зрізав одне кіло колосків, присуджений до 7 років позбавлення волі”³⁹. Усі ці випадки відбувалися у Вороновицькому р-ні Вінницької обл. влітку 1933 р.

Про безправ'я селян, їхню приреченість на смерть свідчить,

наприклад, і такий факт: “У Калинівському районі засуджений на 4 роки позбавлення волі в далеких таборах бідняк і одноосібник за те, що він на своєму полі скопив 5 метрів за 3 - 4 дні до початку косовиці”⁴⁰.

Застосування постанови від 7 серпня 1933 р. мало масовий терористичний характер скрізь в Україні. Селян засуджували до смерті без суду та слідства. Лише один приклад “судового розгляду”, що відбувся в Калинівському р-ні Вінницької обл. навесні 1933 р.: “Член облсуду К. протягом одного дня заслухав у 3 селах 3 справи і по двох із них винесені вироки до розстрілу, в тому числі – одному, який знаходився в такому стані (опухлий), що на судовому засіданні він сидіти не міг, а лежав на лаві підсудних”. (Це зазначалося в доповідній записці інструктора ЦК КП(б)У Ренкачишника в ЦК КП(б)У влітку 1933 р.)⁴¹.

Кількість жертв голодомору

В історичній літературі існують різні цифри жертв голодомору 30-х років в Україні – від 6 до 11 млн чоловік⁴².

Зіставлення даних перепису населення 1926 і 1937 рр. показує, що від голоду в Україні померло не менше 5,5 млн осіб. Голод лютував також і на Кубані, Північному Кавказі та в Казахстані, де мешкали багаточисленними групами етнічні українці. Смертність в Україні втричі перевищувала народжуваність⁴³.

Підтвердженням штучно спланованого ЦК КППРС геноциду української нації може бути інформаційна записка італійського консула Граденіго з Харкова своєму уряду, № 474/106 від 31 травня 1933 р.

К. (Консул) Італії № 474/106
Харків –УСРР, Харків,
31 травня 1933 р.

ГОЛОД І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Голод продовжує так страшно знищувати народ, що залишається зовсім незрозумілим, як світ може залишатися байдужим до такої катастрофи, і як інтернаціональна преса, яка так активно призиває до міжнародного осуду Німеччини, винної в т. зв. “Страшних переслідуваннях євреїв”, особливо мовчить про цю бойню, організовану радянським урядом, в якому самі євреї грають велику, хоча і не першу роль.

Насправді ж немає сумніву:

1) що цей голод походить зі свідомо організованого неврожаю, “щоб провчити селянина”;

2) що жоден єврей не знаходиться серед загиблих у себе вдома, і

що навпаки, усі вони добре вгодовані під братерським крилом ГПУ.

“Етнографічний матеріал” буде змінений, цинічно сказав один єврей, “велика” риба місцевого ГПУ. Сьогодні можна передбачати смерть цього “етнографічного матеріалу”; він має бути знищений. Яким би страшним і неймовірним не здавалося б це передбачення, його все ж таки потрібно вважати реальним і в стадії здійснення.

Уряд Москви дійсно завчасно підготував за допомогою жорстоких реквізицій (про які я неодноразово посилав звіти), не неврожай – це було б м'яко сказано, – а повну відсутність яких би то не було засобів до існування в українських селах, на Кубані, на середній Волзі.

Три постулати можуть знаходитися в основі такої політики:

- 1) пасивний опір селянина проти колективного господарства;
- 2) переконання, що неможливо привести цей “етнографічний матеріал” до зразка дійсного комуніста;

- 3) ясно усвідомлена потреба в одержавленні земель, на яких українська свідомість пробуджується з небезпекою майбутніх можливих політичних ускладнень, і де для зміцнення імперії було б краще, щоб населення жило, здебільшого російське.

Перший постулат впливає із рішення уряду, що підтверджують багато членів партії.

Метою третього рішення, безсумнівно, була, жертвуючи 10-15 мільйонами осіб, ліквідація української проблеми протягом кількох місяців. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я думаю, що її перевершать, і що її, напевно, вже досягли. Це велике нещастя, яке косить мільйони осіб і знищує дітей всього народу, вражає в дійсності тільки Україну, Кубань і Середню Волгу. Професіонали, гідні всілякої довіри, які мали можливість проїхати по інших частинах території, однастайно заявляють, що катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою.

“Катастрофа починається за Курськом” – сказав письменник Андрєєв, який приїхав кілька днів тому назад з Москви...

Вважаю потрібним представити ще один епізодичний образ ситуації:

Товариш Френкель, член “Колегії” ГПУ, зізнався одному відомому мені чоловікові, що в Харкові щоночі забирають до 200 трупів померлих на вулиці з голоду. Зі своєї сторони, можу засвідчити, що сам бачив після опівночі, як перед консульством проїздили вантажні автомобілі з вантажем 10-15 трупів...

На ринку ранком 21 травня померлих поскидали, як купу ганчірок, у болоті в людському гної вздовж паркану, який відокремлює площу від ріки. Їх було близько 30. Ранком 23-го я нарахував їх уже 51. Одна дитина смоктала молоко з грудей мертвої матері. На тій же Пушкінській вулиці за кілька метрів від консульства одна селянка була весь день із двома дітьми, присівши на сходинки, як і десятки інших мам, котрі були одні вище, другі – нижче по тій же дорозі. Вона

тримала просту коробку, у яку час від часу хтось кидав копійку. Ввечері одним рухом відсунула від себе обох дітей і, піднявшись, кинулася під трамвай, який мчав на повній швидкості. Через півгодини я бачив двірника, що підмітав кишки нещасної. Двоє дітей все ще стояли там і дивилися...

Близько опівночі починають перевозити їх вантажними автомобілями до Північно-Донецької товарної станції. Туди забирають і дітей... Тих, котрі не опухли і, можна думати, ще виживуть, посилають у бараки "Холодної гори", де в будках, на сіні, помирає приблизно 8000 душ, переважно дітей.

Опухлих вивозять товарним потягом у поля і залишають їх за 50-60 км від міста, щоб ніхто не бачив, як вони там помирають... Часто буває, що потяг відправляють через кілька днів після того, як його наповнюють і замикають. Кілька днів тому один залізничник, проходячи повз один із таких вагонів, почув крик. Підійшов і почув одного нещасного, який із середини молив, щоб його врятували від смороду трупів, що ставав нестерпним. Коли відкрили вагон, то побачили, що він єдиний залишився в живих. Тоді його витягнули і перенесли помирати в інший вагон, де ще були живі ті, котрих там замкнули.

Коли приїжджають на місце поховання, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Не звертають особливої уваги на дріб'язки, і часто можна бачити, як викинутий у яму оживає і перевертається в останніх проявах життя. Робота копачів при цьому не переривається, і викидання трупів продовжується.

Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їхню правдивість.

В селі Гарово, яке за 50 км від Харкова, із 1300 жителів сьогодні можна налічити тільки 200.

У в'язниці "Холодна Гора" в середньому вмирає 30 чоловік на день.

Околиці Полтави постраждали, здається, ще більше, ніж Харкова. У місті Полтаві навіть лікарі починають пухнути від недоїдання.

Із Сум один комсомолец пише своїй дівчині в Харків, що там батьки вбивають своїх молодших дітей і їх поїдають...

Наприкінці згадаю про самогубство генерала ГПУ Броського, який 18-го цього місяця, повернувшись із інспекційної поїздки по селах, після моторошної сцени з Балицьким, під час якої генерал кричав, що це не комунізм, а "жах", і що йому вже досить цих інспектувань, і що він нікуди більше не поїде наводити "порядки", (здається, провести якоесь утихомирення), – пустив собі кулю в лоба...

І наприкінці: одна людина – "велика риба" місцевого уряду і партії, імені якої мені не вдалося встановити, – збожеволіла після інспектування села. На нього змушені були надягти втихомирювальну сорочку Він теж кричав благим матом: "Це не комунізм, це катуван-

ня!”

Закінчую: теперішнє нещастя призведе до колонізації України, переважно російської. Воно змінить її етнічний характер. І, може бути, в дуже близькому майбутньому не можна буде більше говорити про Україну, про українську проблему, оскільки Україна в дійсності стане російською країною.

*З глибокою повагою
(Королівський) консул Граденіго*

[підпис]

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Розкуркулювання супроводжувалося масовим виселенням українців з України в східні райони Росії.

30 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило розроблену на чолі з В.М. Молотовим постанову “Про заходи щодо викорінювання куркульських господарств у районах суцільної колективізації”. Відповідно до постанови “куркулі і напівпоміщики”, які виступали проти колективізації, підлягали виселенню в Північний край, Сибір, Урал і Казахстан. При ліквідації куркульства здійснювалася конфіскація майна та виселення людей. Підставою для введення цього механізму була постанова ЦВК і РНК СРСР “Про заходи зі зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і про боротьбу з куркульством”. Урядам союзних республік і виконкомам рад країв та областей цією постановою надавалося право застосування “усіх необхідних засобів боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів та виселення їх за межі окремих районів і країв (областей)”. Конкретизація цих заходів подавалася в секретній інструкції ВЦК і РНК СРСР від 4 лютого 1930 р.

Для вирішення питань і координації заходів, пов'язаних із розкуркулюванням, 23 січня 1930 р. була створена комісія у складі Секретаря ЦК КП(б)У Косіора (голова), голови ГПУ Балицького, Порайка, Демченка, Постишева. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого того ж року було вирішено:

а) затвердити розкладку по округах на виселення у віддалені місця Союзу...;

б) вважати за необхідне закінчити, в основному, всю цю операцію до 15 березня.

Уже 27 лютого заступник голови ГПУ УРСР Карлсон повідомив у ЦК “про десять ешелонів з 17294 розкуркуленими, з них чоловіків – 6256, жінок – 5718, дітей – 5320, які через станцію Бахмач

“пройшли” на територію РСФРР”.

У “Доповіді про хід виселення куркульства з округів УСРР” повідомлялося, що із 13 округів за станом на 12 березня за межі республіки було виселено 58 тис. 411 осіб⁴⁴.

Товарняки з розкуркуленими і “контрреволюційними елементами” йшли на Північ і Схід, а їхнє місце заповнювалося переселенцями з інших районів СРСР. Переселення в Україну продовжувалося і в наступні роки.

В 1933–1937 рр. Всесоюзним переселенським комітетом і переселенським відділом НКВС СРСР в Україну було переселено 44 тис. 457 сімей (221 тис. 465 душ). Найбільша кількість переселенців перевезена в Україну в 1933 році⁴⁵.

Геноцид кубанських українців

Про те, що мав місце геноцид українців, видно зі свідчення Петра Вира про етнічну чистку Кубані – “Знищення Кубані”:

“За наказом ЦК КПРС і уряду СРСР жителі 13 сіл Кубані були заслані на далеку Північ за те, що “не виконали план постачань пшениці і саботаж”. Виселенням керував помічник начальника ГПУ, уповноважений політбюро ЦК ВКП(б) Кабаєв. Масштаби виселок, або, іншими словами, знищення декількох сотень тисяч кубанських українців можна уявити собі із наступних цифр: села Полтава з населенням 17 тис., Умань – 45 тис., Мишастівка – 40 тис. душ були виселені повністю. З деяких сіл жителі були виселені частково, наприклад, із села Іванів вивезли половину мешканців.

Сільськогосподарський реманент і особисте майно, яке люди приготували, щоб узяти з собою на вислання, відібрали в них при посадці в потяги. Відправлення на вислання звичайно супроводжувалося публічними розстрілами та кровопролиттям”⁴⁶.

Ці дії КПРС на Кубані підпадають під ознаки статті 2, п. “с” Конвенції про злочин геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. і повинні бути покарані.

Злочинний комуністичний режим усвідомлював, що вчиняє злочин проти українського народу, тому намагався сховати катастрофічні наслідки голоду і сам факт голодомору в Україні.

Політбюро ЦК КП(б)У 13 березня 1933 р. категорично заборонило поширення чуток про голод в Україні.

У грудні 1932 р. була введена система внутрішніх паспортів в УРСР відповідно до якої колгоспникам, за винятком завербованих на будови п'ятирічки (за наявністю договору і дозволу правління колгоспу), паспорти не видавали, щоб знищувати українців на місці та обмежити їхню міграцію по СРСР із розповідями про голод. Пересування їх по Союзу було суворо обмеженим і регламентовано відповідними постановами уряду⁴⁷.

Матеріали перепису 1937 року Сталін наказав сховати в архів⁴⁸. Тільки 1989 р. до нього було відкрито доступ.

У результаті голодомору спорожніли тисячі українських сіл, особливо в південних областях республіки. Усунувши з української землі українців, російський імперіалізм почав заселяти її людьми із Росії. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило 25 жовтня 1933 р. переселити в Україну російських і білоруських колгоспників, а також селян із Середньої Азії. За переселенням особисто стежили Сталін, Молотов і Каганович⁴⁹. Наприкінці грудня в Україну відправили 329 ешелонів, що доставили 21 тис. 756 господарств білоруських і російських колгоспників, які були розселені в Одеській, Дніпропетровській, Донецькій і Харківській областях⁵⁰.

Уряд займався також внутрішньоукраїнським переселенням з північних регіонів України в південні, щоб сховати жахливі наслідки голоду⁵¹.

Для кращого контролю за настроями і поведженням селян їх переселили із малих хуторів і окремо розташованих одноосібних господарств у села.

Міжнародне невтручання

Уряди закордонних держав, які знали про голод від своїх дипломатів, не виступили з офіційною заявою на адресу уряду СРСР про геноцид українців. Більш того, вони прийняли у вересні 1934 р. СРСР в члени Ліги націй. Остання проігнорувала звернення українських еміграційних політичних організацій із викладом факту голоду в Україні⁵².

Звинувачення в геноциді

Факти, викладені в цій частині Звинувачувального висновку, дозволяють стверджувати, що в українському селі в 1932-1933 рр. був здійснений акт геноциду проти українців. Дії, здійснені комуністичним режимом в Україні, як підтверджують архівні письмові джерела та офіційні документи компартії і радянського уряду тих років, відповідають пунктам статті 2 “Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього”, прийнятої 9 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, ратифікованою СРСР⁵³.

Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні, у якій брали участь відомі юристи (деякі з них брали участь у засіданнях Нюрнберзького процесу), заслухавши свідчення різних сторін, дійшла висновку, що “геноцид проти українського народу мав місце” в Україні 1932–1933 рр.⁵⁴.

Після того, як голодомором 1932-1933 рр. Російська імперія зламала етнічний хребет нації – селянство, Москва вирішила знищити інтелект України, і з 1933 р. різко розширила масштаби репресій україн-

ської інтелігенції. В 1932 р. українців-вчених та професорів було 10 тис.63, в 1940 р. залишилося тільки 5 тис.⁵⁵. Під керівництвом П.Постишева НКВС у 1933 р. тільки в Києві знищив 30 тис. представників української інтелігенції⁵⁶.

КПРС – передовий загін російського імперіалізму – поставив на меті звести до мінімуму інтелектуальний потенціал української нації. Відбулося скорочення українців в органах влади та у скорочених вузах, причому, чим вище влада, тим менше в ній українців. Наприклад, 1929 р. українців було в районній владі – 75,9%, в окружній – 53,5%, в обласній – 26,8%. Росіян в Україні 1924 р. проживало – 7%, але на вищих посадах – 71%. Українців в Україні було 80%, а на вищих посадах – 3%. Намісник ЦК ВКП(б) в Україні Постишев, виконуючи рішення ВКП(б) від 14 березня 1932 р., тільки в 1932 р. із 120 тис. членів і кандидатів КП(б)У виключив 27,5 тис. українців. На їхнє місце на посади партторгів, голів контрольних комісій, секретарів райкомів та інші керівні посади надіслали 13 тис. росіян⁵⁷.

В 1937 р. Москва надіслала в Україну комісію у складі В.Молотова, М.Хрущова, М.Єжова “перебудувати форми і методи керівництва українською культурою”. За два місяці комісія знищила усю верхівку КП(б)У: із 17 членів Президії ВР УРСР залишилося 4, із 57 членів ЦК КП(б)У – 12, все керівництво Спілки письменників України. На їхнє місце привезли 35 тис. росіян⁵⁸.

Деінтелектуалізацію України видно із наступної статистичної інформації. На 100 тис. росіян у 1959 р. припадало 364 росіян-вчених. На 100 тис. українців припадало 60 українців-вчених – у шість разів менше. В РРФСР 1940 р. працювало 63% усіх вчених СРСР, а в 1960 р. – 69% – збільшення на 6%. В УРСР 1940 р. працювало 19% усіх вчених СРСР, а в 1960 р. – 13%, тобто, на 6% менше.

На душу населення в УРСР витрачалося коштів на освіту в чотири рази менше, ніж у РРФСР⁵⁹.

З 1940 р. до 1956 р. число вузів у Росії збільшилося, в Україні – зменшилося. 1954 р. в Україні закрили 24 вузи, а в Росії відкрили 21 новий вуз. На 100 тис. населення в УРСР 1961 р. в інститутах та університетах навчалося: українців – 811, росіян – 1769, євреїв – 2223⁶⁰.

З 1931 р. по 1960 р. кількість аспірантів в СРСР збільшилося втричі (з 12 до 36 тис.), а в УРСР зменшилося з 3 тис. 147 до 2 тис. 987⁶¹.

Вузи і технікуми примусово були переведені на російську мову викладання.

Кількість шкіл із українською мовою викладання планово систематично зменшувалася, а російськомовних збільшувалася, що є порушенням Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р.

• • •

КПРС скористалася періодом Другої світової війни для продовження геноциду української нації. Так, восени 1941 р. Жуков кинув у німецький прорив під Москвою 179 тис. “ополченців” – учителів, інженерів, вчених, вивезених під конвоєм з України і зовсім не підготовлених до ведення бойових дій, їх навіть не озброїли – одна гвинтівка і один комплект набоїв припадало на п'ять чоловік⁶².

19 грудня 1941 р. проти німецьких танків направили три кавалерійські дивізії, укомплектовані українськими селянами з Кубані та України. За кілька годин німецькі танкісти перемололи їх⁶³.

22 червня 1944 р. був виданий наказ № 0078/42 (за підписом наркома ВР СРСР Берії і заступника наркома оборони СРСР Жукова про виселення всіх українців, які проживали під німецькою окупацією, у “віддалені краї Союзу СРСР”⁶⁴.

На виконання цього наказу із західних областей України в східні райони Росії вивезли близько 2 млн душ, в тому числі старих і дітей.

Ці дії комуністичного керівництва СРСР підпадають під ознаки п. “в” ст. 6 Статуту МВТ і є злочинними.

Захопивши західні області України, КПРС у 1945 р. вивезла в Сибір 250 тис. українців, а на їхнє місце привезла росіян: у Львівську область – 181 тис., Івано-Франківську – 40 тис., Тернопільську – 27 тис., Рівненську – 39 тис., Закарпатську – 30 тис., Чернівецьку – 5 тис. (До 1939 року в цих областях росіян практично не було)⁶⁵.

Оскільки план вивозу всіх українців з України здійснити було неможливо, керівництво СРСР вирішило вдатися знову до випробуваного методу – голодомору, і в 1946 р. заморило до смерті 369 тис., в 1947 р. – 628 тис. чоловік. Зерно тоді у Союзі було. В 1946 р. СРСР вивіз за кордон 1,7 млн т зерна, головним чином, безкоштовно, у вигляді допомоги. 6 квітня 1946 р. уряд підписав угоду про постачання у Францію протягом квітня-серпня 500 тис. т зерна. Польща протягом 1946-1947 рр. одержала 900 тис. зерна, Чехословаччина в 1947 р. – 600 тис. т зерна⁶⁶.

У такий спосіб ЦК КПРС свідомо здійснив голодомор як засіб геноциду української нації, тобто, вчинив злочин, передбачений п. “с” ст. 2 “Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього” від 9 грудня 1998 р.

Москва в 1946-1947 рр. організувала для наддніпрянських українців голодомор, а із західних теренів України на основі адміністративних рішень або за кримінальними вироками вивезли 2 млн осіб у східні райони СРСР. А затим у далекому краї судили знову й домордовували на смерть. Ось так, наприклад, як це видно з вироку у справі Романа Шумського від 10 березня 1958 р.:

“Дело № 1–9

ПРИГОВОР

Именем Российской Советской Федеративной Социалистической Республики

10 марта 1958 года Окрсуд Таймырского Национального Округа Красноярского Края в гор. Норильске в составе председательствующего Ярлыкова, народных заседателей Вакуленко и Даряльской, с участием прокурора Шатунова и защиты в лице адвоката Бутакова, при секретаре Максименко, рассмотрев в закрытом судебном заседании уголовное дело по обвинению:

Шумского Романа Ивановича, 1924 года рождения, уроженца гор. Радехова Львовской обл., украинец, гражданин СССР, беспартийный, образование 7 классов, холост, происхождение из крестьян–средняков, ранее судимый: в 1946 году Военным Трибуналом Закарпатского Военного Округа по ст. 54-1а УК УССР к 15 годам каторжных работ и 5 годам поражения прав, из ИТЛ освобожден в 1956 году. Работал мастером связи шахты № 1224, проживал в гор. Норильске, ул. Молодежная, дом № 6.

Обвиняется по статье 58-10 ч.1 УК РСФСР. Суд установил: Шумский, освободившись из мест заключения, будучи враждебно настроен к советскому государственному строю, на протяжении 1956–1957 годов систематически высказывал антисоветские клеветнические измышления среди окружающих его лиц. После прослушивания передач английского и американского радио, распространял их антисоветское содержание, восхвалял при этом жизнь в капиталистических государствах, в частности, в США, возводил клевету на советскую действительность.

В начале 1956 года в беседе с гр-ном Черниковским Шумский утверждал, что народное хозяйство не может развиваться при существующем строе, восхвалял материальный уровень жизни в США. В октябре месяце 1956 года, находясь на работе, Шумский в присутствии Иванова, Митина, Бессмертных систематически клеветал на жилищные условия советского народа, на политику Советского правительства во взаимоотношениях со странами народной демократии, оправдывал агрессивную политику Англии и Франции в отношении агрессии против Египта, клеветал на СССР, называя его агрессором. Контрреволюционный заговор в Венгрии расценивал как народное восстание, и что СССР выступал там в роли агрессора. В начале 1957 года на шахте 12/24 в присутствии Митина принижал роль СССР в разгроме фашистской Германии, клеветал на жизнь в Восточной Германии, унижительно отзывался о русском народе. В ноябре 1956 года во время работы на шахте 12/24 Шумский в присутствии Бессмертных и Феденюк высказывал свое враждебное отношение к СССР, возводил клевету на передачи советского радио и печати и восхвалял антисоветские передачи

радиостанций капиталистических стран.

Виновным себя Шумский в судебном заседании признал полностью и пояснил, что враждебное отношение к СССР у него сложилось в связи с тем, что он воспитание получил в капиталистических странах.

Суд находит состав преступления, совершенного Шумским, доказанным материалами дела, показанием допрошенных в суде свидетелей и личным признанием самого Шумского, а его действия квалифицированы по ст. 58-10 ч.1 УК РСФСР правильно.

На основании изложенного и руководствуясь ст.ст. 313, 320 УПК РСФСР, суд приговорил:

Шумского Романа Ивановича по ст. 58-10 ч.1. УК РСФСР к десяти (10) годам лишения свободы без поражения в правах. Мера пресечения оставить содержанием под стражей. Срок отбытия меры наказания исчислить с момента предварительного заключения, то есть с 30 ноября 1957 года.

Вещественное доказательство: приемник, при вступлении приговора в силу уничтожить, как не представляющий никакой ценности.

Приговор может быть обжалован в Верховный Суд РСФСР в течение 72 часов с момента вручения копии приговора осужденному.

Председательствующий (Ярлыков)
Народные заседатели: (Дарьяльская)
(Вакуленко)⁶⁷.
Архів автора.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ І ЦЕРКВА

Постановою політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1922 р. був взятий курс на розпалювання міжцерковної ворожнечі в Україні: "Дати директиву Наркомату юстиції при вирішенні суперечок між автокефалістами та прихильниками Російської церкви про надання віруючим церков розглядати кожен випадок окремо, враховуючи конкретну політичну обстановку". І далі: "З метою загострення боротьби між ними відмовитися від принципу більшості, надаючи можливість і меншості мати свою церкву та не допускати анкетного опитування громадян"⁶⁸.

Паралельно з насильницьким вивезенням хліба з України комуністи провели пограбування церковних цінностей на суму 834 тис. руб. золотом⁶⁹.

В резолюції політбюро ЦК КП(б)У "Про роботу ГПУ" від 4 вересня 1922 р. перед ГПУ було поставлено завдання "підсилити роботу з ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати відно-

сини між ворогуючими церквами”⁷⁰.

На засіданні антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 13 квітня 1925 р. було обговорено питання про заходи щодо обмеження впливу Української автокефальної православної церкви і затверджено рішення, у якому, зокрема, говорилося: "Доручити ГПУ збирати матеріали про антирадянське поведіння керівництва ВПЦР (Всеукраїнської православної церковної ради – керівного органу УАПЦ). У практичній діяльності підсилити репресії щодо автокефальної церкви"⁷¹. 25 лютого 1926 р. на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У обговорювалися і затверджувалися "Пропозиції комісії в питанні про церковні справи". Деякі пункти ухвали:

"3. Ухвалити намічені комісією репресії щодо керівників автокефальної церкви (Потієнка, Яреценка і Шараєвського), висвітливши в пресі їхню контрреволюційну діяльність. Доручити комісії вести і в подальшому роботу з розкладання автокефалістів". У наступному, 1927 р., був усунений від керівництва УАПЦ митрополит Василь Липківський. З цього почалася ліквідація УАПЦ.

В 1929-1930 рр. органи ГПУ сфабрикували справу "Спілки визволення України" (СВУ). Велике місце в ній займало звинувачення в органічному зв'язку УАПЦ і СВУ.

Розробляючи плани організації процесу проти світської і церковної інтелігенції, ГПУ повідомляло в ЦК КП(б)У, що "Організація поєднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх відомих учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства. Кінцевою метою їхньої діяльності була ліквідація радянської влади на Україні"⁷².

У січні 1930 р. ГПУ організувало проведення "Собору", який прийняв постанову про "саморозпуск" УАПЦ.

Вище керівництво ВКП(б) на чолі зі Сталіним санкціонувало ліквідацію Української греко-католицької церкви і підпорядкування Московському патріархату її духівництва та віруючих, а також духівництва та віруючих Мукачівсько-Пряшівської єпархії в Закарпатській Україні⁷³. В ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. МДБ заарештувало у Львові та Івано-Франківську митрополита УГКЦ Йосипа Сліпого, єпископів, відомих священників, професорів богословської академії і семінарії. Парафії УГКЦ підпорядкували Московській патріархії.

Під керівництвом НКВС було організовано проведення Львівського собору (8–10 березня 1946 р.), який ухвалив рішення про приєднання УГКЦ до Московської патріархії. Приєднання парафій до РПЦ здійснювалося методами насильства і шантажу. Сотні священників і тисячі мирян були кинуті у в'язниці. Кілька сотень священників перейшли на нелегальне становище. Усі заходи

щодо підпорядкування парафій Закарпатської України розробляли і здійснювали під керівництвом ЦК КП(б)У на чолі з Микитою Хрущовим⁷⁴.

13 січня 1960 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про заходи по ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культури”. Аналогічну постанову 19 березня 1960 р. прийняв ЦК Компартії України. Для виконання зазначених постанов були передбачені такі заходи:

- скорочення числа монастирів;
- вилучення у релігійних громадах приміщень тих церков, в яких до війни розташовувалися радянські та громадські організації;
- сприяння закриттю “згасаючих” парафій;
- домагання ослаблення матеріальної бази церкви;
- скорочення прийому до духовних семінарій;
- ліквідація церковної благодійності та максимальне обмеження релігійної пропаганди⁷⁵.

В ході чергової антирелігійної кампанії було закрито та пограбовано більше половини храмів. Тисячі храмів були перетворені в склади, спортивні зали та зерносховища. Сотні безцінних пам'яток історії і культури зникли в результаті антирелігійної політики комуністичного режиму в 60–80-х роках.

Внутрішньою депортацією, яка принесла незаслужені страждання величезній кількості сільських жителів, була ліквідація хуторів та примусове переселення хутірських господарств у села.

КПРС систематично в широких масштабах в інтересах розвитку російської економіки використовувала на території Росії працю українців: засуджених, засланих, вивезених з України по вербовці та інших, за формою добровільними, але по суті примусовими засобами.

Використання імперією примусової праці є порушенням Конвенції № 29 “Про примусову та обов'язкову працю” від 28 червня 1930 р. (ратифікованої СРСР 4 червня 1956 р.), стаття 1, п.1, якої постановляє: “Кожен член МОП (Міжнародної організації праці), який ратифікує цю Конвенцію, зобов'язується скасувати застосування примусової або обов'язкової праці у всіх її формах в найкоротший термін”⁷⁶.

Відповідно до міжнародної практики, підтвердженої Німеччиною, держава-експлуататор повинна сплатити жертвам примусової праці або їх прямим спадкоємцям грошову компенсацію.

Оскільки спадкоємицею СРСР є Російська Федерація, то на ній і лежить обов'язок сплатити грошову компенсацію громадянам України за їхню примусову працю на території РФ.

ПОГРАБУВАННЯ РОСІЄЮ УКРАЇНИ

а) НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. “Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і коштовного майна” почався вивіз із України на схід 550 великих підприємств із 30 галузей промисловості, Академії наук з інститутами, майно сотень колгоспів та МТС. Вивезли в Росію 3,5 млн інженерів, конструкторів, кваліфікованих робітників, гуманітарну інтелігенцію. У грудні 1941 р. з України вивезли 20 об'єктів легкої промисловості.

Вивезли майно колгоспів та МТС України: за станом на 20 жовтня 1941 р. КППС у Росію відправила 158 тис. коней, 1080,7 тис. голів великої рогатої худоби, 1768,5 тис. овець, 168,9 тис. свиней. З України вивезли в Росію 20 тис. 302 трактори, інші 50 тис. розукомплектували, поламали, знищили⁷⁷.

б) В ПЕРІОД РОЗПАДУ СРСР ТА СТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Після розпаду СРСР Російська Федерація успадкувала золотовалютний і алмазний фонди, активи, пасиви та все закордонне майно СРСР, однак відмовилася розділити його між колишніми союзними республіками, хоча створювалася ця спадщина зусиллями всіх республік, а не однією Російською Федерацією, а це є кричущим порушенням Віденської Конвенції про правонаступництво у відношенні договорів (1978 р.) і Конвенції про правонаступництво в інших сферах.

За станом на 1 січня 1991 р. Ощадбанк СРСР вилучив з Ощадбанку України 84,3 млрд руб. заощаджень громадян України – суму, що за офіційним курсом того часу складає близько 150 млрд доларів США. Влада Російської Федерації дотепер відмовляється повернути ці гроші громадянам України. (Про обґрунтованість цієї вимоги свідчить лист Президента Асоціації Українських банків Олександра Сугоняко № 01–06/266 від 25 червня 1997 р.):

1) за риночним курсом валют.

Ці дії окупаційної комуністичної влади грубо порушили IV Гаазьку конвенцію 1907 р. та до неї ухвалене Положення про закони і звичаї сухопутної війни, яке “забороняє... знищення власності супротивника”⁷⁸. “Окупант, – відповідно до згаданого Положення – не має права ставитися до власності (окупованої країни. – Авт.) як до своєї власності”⁷⁹.

Тому вивезення згаданих заводів та іншого майна України владою Російської імперії є незаконним, і Україна тепер має право на повернення його або виплату Російською Федерацією Україні відповідної компенсації.

“АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ БАНКІВ

№ 01–06/266 від 25 червня 97 р.

Голові комітету
Верховної Ради України
Законодавчого забезпечення
свободи слова та засобів
масової інформації
п. ПОНЕДІЛКОВІ В.І.

Про вилучення коштів Українських вкладників Ощадного банку України 01 січня 1991 Ощадним банком СРСР

Шановний Вікторе Івановичу!

Багаторічною системою використання коштів Ощадбанку колишнього Союзу була їх централізація, а саме: перерахування коштів в Правління Банку (м. Москва) для подальших рішень. Станом на 01.01.91 р. з України до Москви було перераховано 84,3 млрд руб., або близько 40 млрд доларів США*. Ці кошти не були повернуті. Ощадбанк України розпочав свою самостійну діяльність з капіталом мінус 84,3 млрд крб.

Виходячи з викладеного, було б доцільно з'ясувати в процесі підготовки і розгляду Договору "Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією", який укладено 31.05.97 р., чи передбачається Договором чи окремою угодою відшкодування \$ 40 млрд коштів українських вкладників, вилучених Ощадбанком СРСР у 1991 р., та вилучених Москвою ресурсів інших банків Української РСР у тому ж році.

Президент Асоціації

О.СУГОНЯКО”

Привласнення Росією грошей українських громадян є грубим порушенням Віденської конвенції 1978 р. і Конвенції про правонаступництво в інших сферах.

НА ПІДСТАВІ ВИЩЕВИКЛАДЕНИХ МАТЕРІАЛІВ
ЗВІНУВАЧУЄТЬСЯ

Комуністична партія Радянського Союзу (РСДРП, ВКП(б), КПРС) в особі її керівництва – ЦК КПРС, включаючи керівництво

* За офіційним курсом валют.

української філії КПРС – членів Центрального Комітету КПРС,

в тому, що:

взявши на своє ідейне озброєння класову антинаціональну та антигуманну ідеологію, розвинувши її до злочинного характеру і очоливши державу та уряд СРСР, здійснила проти України та її народу наступні злочини:

– тричі розв'язала проти Української Народної Республіки (УНР) агресивну війну і окупувала Україну, тобто, – у скоєнні злочинів, передбачених п. “а” ст. 6 Статуту Міжнародного Військового Трибуналу (МВТ).

– Під час ведення бойових дій проти військ УНР у 1917-1920 роках та проти Української повстанської армії (УПА) в 1944-1950 роках комуністичне військово командування розстрілювало полонених, змушувало українських воїнів переходити на свій бік, у війні проти УПА застосовувало хімічну зброю, розстрілювало мирних жителів, тобто, – у злочинах, передбачених п. “б” ст. 6 Статуту МВТ.

Окупувавши Україну, російський комуністичний уряд:

– знищив Українську державу, скасував українські закони та запровадив свої, ліквідував український парламент і судову систему;

– репресував військовослужбовців і державних службовців УНР;

– репресував усі українські політичні партії, в тому числі Українську комуністичну партію, українські церкви та розграбував церковне майно;

– придушуючи збройний опір українського народу, більшовики широко застосовували вбивства, заслання і катування, тобто, звинувачуються у злочинах, передбачених п. “в” ст. 6 Статуту МВТ.

Втілюючи в життя ідеологію етноциду українській нації, комуністичне керівництво:

– організувало в 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 роках голодомори українського селянства та умертвило близько 13 млн осіб, в тому числі і дітей, тобто, звинувачується у злочинах, передбачених п. “с” ст. 2 Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р.;

– КПРС репресувала і знищила інтелектуальний потенціал нації, тобто, звинувачується у злочині, передбаченому п. “а” статті 2 зазначеної Конвенції про геноцид;

– КПРС на підставі політичних, релігійних та соціальних ознак депортувала з України мільйони українців і для підризу етнічного складу нації поселила в Україні мільйони росіян, тобто, звинувачується у злочині, передбаченому п. “с” ст. 2 названої Конвенції про геноцид;

– Підірвавши інтелектуальний потенціал України, КПРС витіснила українську мову і примусово нав'язувала російську, чим відри-

вала молодші покоління від мови і духовної культури предків, тобто, вчинила злочин етноциду;

– КПРС створила репресивну машину, яка у масштабах всієї України широко застосовувала жорстокі катування та знущання, і цим завдала нації непоправних моральних і психічних втрат, тобто, звинувачується у злочинах, передбачених Конвенцією проти катувань та інших жорстоких нелюдських чи принизливих для людської гідності видів покарання від 10 грудня 1984 р.;

– КПРС перетворила працю громадян України в примусову і тим самим порушила Конвенцію № 29 “Про примусову або обов’язкову працю” від 28 червня 1930 р.

Термін давності притягнення до кримінальної відповідальності за скоєні військові злочини і злочини проти людства на підставі Ст. 1 “Конвенції про незастосування терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства” від 26 листопада 1968 р. не застосовується. (Конвенція ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 11 березня 1969 р.).

Ст. IV Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього встановлює: “Особи, які скоїли геноцид чи якісь інші з перелічених у статті III дії, мають бути покарані незалежно від того, чи вони є відповідно до конституції владоможцями, посадовими чи приватними особами”.

Отже, відповідати перед судом мають не тільки організатори, але й виконавці злочинів.

Тому кати, що мордували українців, мають бути притягнуті до кримінальної відповідальності незалежно від того, коли вони скоїли злочин.

• • •

ПІСЛЯМОВА

Звинувачувальний висновок громадського представництва на Міжнародному Вільнюському громадському трибуналі не є повним ні за змістом обвинувачень, ні достатнім за доказами. Він є проміжним документом

Комуністичний режим – це всього лише комуністична стадія Російської імперії, і позаяк Україна перебувала під владою російських царів три з половиною сторіччя і весь час відчувала на собі жорстоку руку московського варварства, то страждання і жертви України – безмірні. І відокремлювати комуністичний окупаційний режим від царського режиму можна лише умовно.

Історичний розрахунок України з Росією слід було б розпочинати з XVII сторіччя. Проте, мистецтво політики полягає не в тому, щоб задовольнити пристрасть помсти, спрямовану в минуле, а в то-

му, щоб створювати сприятливі умови для майбутнього розвитку нації, тому представляємо хронологічно обмежене звинувачення, що охоплює лише період комуністичного правління. І за змістом це лише початковий загальний фрагмент.

Робота з підготовки суду над КПРС почалася з проведення теоретичної конференції. 1996 р. був створений Національний комітет з підготовки міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму в Україні і проти українців – “Нюрнберг-2”. Вільнюський Міжнародний громадський трибунал і цей звинувачувальний висновок – черговий крок у напрямку підготовки міжнародного суду над КПРС (“Нюрнберг-2”).

Імперативний міжнародний суд буде створений на підставі договору про це кількох держав, або Статут Римського Міжнародного кримінального суду буде ратифікований необхідною кількістю держав.

Президент Кучма та його уряд не підуть на створення міжнародного суду, але, поза сумнівом, після нього в Україні буде президент, який піде на це, і тоді цей документ та інша підготовча робота Комітету за “Нюрнберг-2” виявиться корисним опертям. Надія на те, що ця праця буде корисна у майбутньому, і надихнула нас на підготовку даного документа.

Розділ “Механізм масового терору” складений на підставі записки доктора історичних наук С.Білоконя, розділ про голодомор 1932 – 1933 рр. - на підставі розробки доктора історичних наук В.Марочка, розділ про релігію – на підставі розробки доктора історичних наук А.Зінченка.

В обговоренні концепції документа взяли участь десять вчених і політиків, які становили Громадське українське представництво на Вільнюському Міжнародному Громадському трибуналі.

1 “Що таке поступ?” 1917. Накладом української книгарні 34 іст. 7-ма в Нью-Йорку [34E, St., Nev-York, № 4].

1-а *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.31. – С.27.

2 Международная защита прав и свобод человека. Сборник документов. – М.: Юрид. л-ра, 1990. – С.33.

3 Аргументы и факты. Украина. – 1999. - № 44.

4 История Советской конституции. 1917-1956. – М.: Госюриздат, 1957. – С.51-52.

5 Там само. – С.69-71.

6 Там само. – С.99-100.

7 Международное право. – М.: Юридич. л-ра, 1982. – С.523.

8 Державний архів Служби безпеки України. (Далі: ДА СБУ). Справа-формуляр на М.Грушевського. № 7537. Т.1.1; Цитується за: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВС. – К.: Україна, 1996. - С. 133.

9 ДА СБУ. № 59881. – ФП. – Т.6. – Арк. 238.

- 10 Расстрел по разнарядке. -Труд.- 1992. - 4 июня.- № 88 (21612).-С. 1, 4.
- 11 **Шаповал Ю. Пристийко В. Золотирьов В.** ЧК-ГПУ-НКВД в Україні.- К: 1997.- С. 167-168.
- 12 ДА СБУ- № 312.-Арк.28; Див.: **Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.** Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині.- Полтава: 1992. С. 22).
- 13 История Советской Конституции. 1917–1956-С. 74.
- 14 Encyklopedia of Ukraine. V. 1. - P. 188.
- 15 Rozhin I. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book.- Vol.- Toronto-1953.-P. 413.
- 16 Архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Колекція документів.
- 17 **Rozhin I.** The Black Deeds of the Kremlin. A White Book-Vol.-Toronto.- С.413.
- 18 Там само.
- 19 Там само.
- 20 Там само. -С.413-415.
- 21 Известия. - № 62.
- 22 Див.: Будівництво колгоспів в Україні: Стат. довідник. – Х.: 1930.- С.114.
- 23 Див.: Сільське господарство СРСР. Щорічник. 1935.-М.: - 1936.-С. 521; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. (Далі: ЦДАВО України). - Ф. 4402.-Оп.1.-Спр.225.-Арк. 51-52.
- 24 Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі: ЦДАГО України).-Ф.-1.-Оп.16.-Спр.10.-Арк. 43.
- 25 Див.: Вісті ВУЦВК.-1930.- 1 липня.
- 26 Там само.-1929. - 14 липня.
- 27 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.5. - Спр. - 357. - Арк.1.
- 28 Див.: Вісті ВУЦВК.-1932.- 21 листопада.
- 29 ЦДАВО України. - Ф. 8. - Оп.15. - Спр.18665. - Арк.1-2.
- 30 Вісті ВУЦВК. – 1932. - 8 грудня.
- 31 ЦДАВО України.-Ф.1. - Оп.8. - Спр.309. - Арк.74.
- 32 Там само. - Ф.4402. - Оп.1. - Спр.225. - Арк.6-9.
- 33 Там само. -Ф.539. -Оп.10. - Спр.464. - Арк.275; Ф.4402. - Оп.1. - Спр.225. -Арк.6-9.
- 34 Там само. - Ф.1. - Оп.8. - Спр.117. - Арк. 105-106.
- 35 Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів.- К.: 1990; Див.: Український історичний журнал. (Далі: УІЖ). – 1989. - № 7 – 11; 1990. - № 1.
- 36 Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1928-1935. - М.:1957.-С.423-424.
- 37 ЦДАВО України.- Ф.24. - Оп. 138. - Спр.81. - Арк.20-23; Ф.539. - Оп.14. -Спр.618. - Арк.14-16.
- 38 Там само. - Ф.539. - Оп. 14. - Спр.618. - Арк.3.
- 39 Там само. – Арк.3-4.
- 40 Там само.
- 41 Там само.-Ф.-539.-Оп.14.Спр.618 - Арк. 67-68.
- 42 Голодомор 1932–1933 рр. в Україні; причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - К.: Інститут історії України НАН України, 1995.-С. 7, 9.
- 43 **Цаплин В.В.** Статистика жертв сталинизма в 30-е годы//Вопросы истории.- 1989. - № 4. - С. 178.
- 44 ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.16. – Спр.7. - Арк.116-127.
- 45 Российский государственный архив экономики. (Далее: РГАЭ). - Ф.5675. - Оп.1. - Д.185. - Л.2.
- 46 **Rozhin I.** The Black Deeds of the Kremlin. A White Book.- Vol.1.-P.441.
- 47 Комуніст.- 1933.- 1 січня; Соціалістична Харківщина. – 1935. – 1 січня; Вісті ВУЦВК.-1933.-18 березня.

-
- 48 *Цапкин В.В.* Указ. соч. – С.178.
49 РГАЭ. – Ф.5675. – Оп.1. – Д.31. – Л.8; Д.41. – Л.19.
50 Там же. – Д.33. – Л.56.
51 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.321. – Арк.6.
52 *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж: 1934. – С.363-368.
53 Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 12. – С.244.
54 Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. – К.: 1992. – С.76.
55 *Гуслистий К.* Нарис історії України.
56 *Фороствський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – У кн.: *Штепа П.* Московство – Дрогобич: Відродження, 1996. – С.171.
57 Там само. – С.153-154.
58 *Костор С.* Статті і промови. – У кн.: *Штепа П.* Московство. – С. 154.
59 *Соловей Д.* Украинская наука в колониальных путях. – У кн.: *Штепа П.* Московство. – С. 156.
60 Там само.
61 Там само. – С.155.
62 Родина. – 1991. – № 6-7.
63 Там само.
64 *Чуев Ф.* Солдаты империи. Беседы. Воспоминания. Документы. – М.: Ковчег, – 1998. – С. 177-179.
65 *Штепа П.* Московство. – С. 181.
66 *Канустіна В.* Молодий будівничий України. – 1999. – № 6: Голод в Україні 1946 – 1947. – Київ-Нью-Йорк. – Вид-во М.П.Коць. – 1996. – С.331.
67 Архів автора.
68 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.32.
69 Голод 1921-1923 гг. на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: 1993. – С.15.
70 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.30. – Арк.61зв.
71 Там само. – Оп.20. – Спр.2006. – Арк.59.
72 Там само. – Спр.2994. – Арк.185.
73 Там само. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.97-98.
74 ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.21-24.
75 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5407. – Арк 14-18; Спр. 5488. – Арк. 84.
76 Международная защита прав и свобод человека. – М.: – Юридич. л-ра. – 1990. – С.219.
77 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. В 3-х т. – Т.1. – К.: 1985. – С.251-291.
78 Юридический словарь. – Госиздат юр. л-ры, 1953. – Ст.203-204.
79 Международное право. – М.: 1982. – С. 524.

*Ольга Мовчан
(Київ, Україна)*

ТЕРОР ГОЛОДОМ В УКРАЇНІ В 1921-1923 рр.

Незаперечним для істориків серед факторів, що спричинили виникнення цього лиха в Україні є негативний вплив семи років безперервних воєнних дій та дворічної посухи 1921-1922 рр. в хлібовироб-

них південних губерніях. Однак існували й інші — політичні чинники, що катастрофічно усугубили продовольчу кризу в республіці і, таким чином, зіграли вирішальну роль у виникненні голоду. Це — класова та національна політика більшовиків.

Терор голодом служив одним із засобів придушення селянської опозиції, яка на початку 20-х років вилася у збройні повстання — так званий “куркульський бандитизм”.

“Генетичною” причиною першого та другого радянських голодоморів була радикально-комуністична доктрина більшовиків, які розглядали дрібних виробників як силу, потенційно ворожу пролетарському інтернаціоналізму і суцільній націоналізації виробництва. “Дрібні хазяйчики”, як зневажливо називав селян більшовицький лідер В. Ленін, склали переважну більшість населення країни, тому він вбачав їх силою набагато небезпечнішою для комуністичної партії, ніж армії Колчака і Денікіна. “Щоб звільнитися від них, — вказував В. Ленін, — треба застосовувати інші методи і способи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів”. Оскільки намагання “червоногвардійської атаки” на “дрібний капітал”, тобто одноразової експропріації селян шляхом насильницького насадження радгоспів і комун, у 1919 р. провалилися, влада шукала інші методи боротьби з “дрібнобуржуазною стихією”¹.

С. Кульчицький у своїх публікаціях неодноразово підкреслював, що радянська влада під час всіх радянських голодоморів свідомо порушувала традиційне правило, уживане різними державами з часів давньоєгипетських фараонів, а саме — відмовлялася від створення і збереження страхових зернових запасів, які б гарантували селянські господарства від розорення, а селян від голоду у випадку стихійного лиха².

Стосовно початку 20-х років слід зауважити, що внаслідок багаторазової зміни влад на території України в 1919-1920 рр., більшовики практично не могли, навіть коли б і схотіли, своєчасно створити гарантійний зерновий фонд. Проте вони вдалися до вилучення насінневих, кормових та продовольчих запасів збіжжя, які звичайно зберігалися у селянських господарствах, для продовольчого забезпечення армії, міст та селян неврожайних місцевостей Російської Федерації. Реквізиції зерна у селян проводилися шляхом продовольчої розкладки під гаслом вилучення “хлібних лишків”.

В епіцентр розкладкової політики Україна потрапила в 1919-1920 рр. VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), розглядаючи питання про радянську владу в Україні, дійшла висновку, що в республіці мають бути збережені основні принципи розкладкової політики хлібозаготівель.

На сільське господарство розкладка діяла як кислота на метал: воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні пот-

реби селян. Коли виявилось, що продавати продукцію не дозволяють, селянам не залишалось резонів освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів навесні 1921 р. виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська і Подільська губернії), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії)³. Незважаючи на скорочення товарності селянських господарств, радянський уряд продовжував експропріацію продовольства у селян. Розкладка поширилася майже на все, що вироблялося на селянському подвір'ї.

На відміну від Росії, де продовольча розкладка була відмінена в березні 1921 р., в Україні уряд заявив про її офіційне скасування лише після жнив 1921 р. Через воєнні дії на території України в 1920 р. основний тягар продрозкладки припадав на хлібовиробничі райони Росії, тому після припинення воєнних дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки і в українському селі.

Продовження розкладкового курсу хлібозаготівель визначили постанови ВУЦВК про введення продподатку з врожаю 1921 р. і РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. Зокрема, постанова РНК ухвалювала:

“1. Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, які виконували найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від виконання частини її, що залишилася.

2. Для решти губерній відповідно до загального економічного стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену частину розкладки, що є обов'язковою до здачі негайно після засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська - 15000 тис. пудів; Полтавська - 13000 тис.; Кременчуцька - 6000 тис.; Київська - 9000 тис.; Одеська - 3000 тис.; Миколаївська - 3000 тис.; Донецька - 2000 тис.; Подільська - 1 000 тис. пудів”⁴.

Більшовицький центр намагався беззастережно виконувати планові завдання. Документи свідчать, що тиск на українських селян почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено “продтижневик”, і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у озброєні хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. пудів хліба, то в березні – 7 - 8 тис. пудів⁵.

В травні політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до нарком-

продівських загонів регулярну армію. Зокрема, в Одеську губернію надійшло телеграфне розпорядження: “Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки”⁶.

Тиск на селян не зменшився й після появи передвісників голоду — загибелі засівів зернових внаслідок посухи та масового поширення шкідників сільськогосподарських культур влітку 1921 р. Прочитуємо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: “Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства – Авт.) пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде таким, що загрожує. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії”⁷.

Продовольча диктатура більшовиків, встановлена 1919 р., не була відмінена і після офіційного запровадження продовольчого податку в Україні восени 1921 р. Розкладкові методи застосовувалися як при оподаткування селянських господарств, так і при хлібозаготівлях.

Податкові завдання окремим губерніям встановлювалися згори за попередніми підсумковими даними наркомпроду РСФФР, а не за результатами оподаткування селян, як це передбачалося декретом про продподаток. Разом з тим ставки оподаткування українських селян було штучно підвищено з метою забезпечення хлібопостачання Росії. Спочатку 28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонував ввести додаткові розряди продподатку у найбільш благополучних районах, де врожайність зернових перевищувала 70 пудів з десятини. Крім того, в основу оподаткування замість жита, як у Росії, була покладена пшениця. Вибір податковим еквівалентом найдорожчої зернової культури призводив до збільшення надходжень податку зернових культур. Однак навіть ці доповнення до податкового законодавства не допомогли виконати надмірні плани хлібозаготівель. Задовольняючи нові вимоги кремлівського керівництва, 29 липня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам “підвищити ставки оподаткування “при пересуванні платників на 1 - 2 розряди за врожайністю, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85 - 100 пудів з десятини”⁸.

Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: “Ставки по Запорізькій, Донецькій і Миколаївській губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській залишити відкритими до отримання довідок з місць, з отриманням таких питань вирішити тт.Раковському з Владимировим. Щодо Київської

губ., то в тих повітах, де ставки повідомлені волостям, не замінювати. По відношенню до повітів, де ставки не повідомлені, питання тимчасово залишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили повітові ставки.

Дати всім губерніям директиву: там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не зачіпаючи вже оголошені повітові ставки”⁹.

Всі постанови щодо оподаткування українських селян було ухвалено під тиском російського керівництва. Відповідна частка відчуженого за продподатком зерна визначалася потребами Російської Федерації.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, повідомлені згори цифри-завдання (а це і є продрозкладка) не відповідали реальним можливостям. П’ятьом неврожайним губерніям були виставлені насправді фантастичні вимоги. У доповідній записці Х.Раковського В.Леніну про організацію продовольчої роботи та збір хліба в Україні від 28 січня 1922 р. зазначалося, що “...за кошторисом т. Попова Олександрівська (Запорізька – Авт.) губ. повинна була дати 8679 тис. [пудів] продподатку, тоді, як виявилось, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пуд. хліба, і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заложників, не змогли зібрати 255 тис. пуд. хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж казав Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання врожаю в Олександрівській губ. В Донецькій губ. т. Попов запропонував зібрати 6530 тис. пудів хліба, проте Донецька губ. дала всього 1120 тис. [пуд.] з Миколаївської губ. т. Попов вимагав 11254 (Так у документі – Авт.) тис. пуд. хліба, вона дала всього 1040 тис. пудів. з Одеської губ. т. Попов вимагав 1293,2 тис. пудів, а Одеська губ. дала всього 389 тис. пудів хліба. з Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пудів хліба, вона дала 842 тис. пудів хліба”¹⁰.

План продподатку значно перевищував можливості його виконання селянами. Планове завдання визначалося у розмірі 117 млн пудів, або 42% валового збору зернових. Але внаслідок катастрофічного неврожаю така кількість була непосильною для селян. Навіть без урахування продподатку, фуражних і насінневих витрат валовий збір зерна в 276,6 млн пудів міг забезпечити лише мінімальні продовольчі потреби населення — по 11 пудів зерна на рік на їдця¹¹.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позазаконного примусу.

Зокрема, невиконання окремими селянами продподатку каралося штрафом у розмірі з 1/5 до 1/10 ставки цього податку або арештом строком до двох тижнів. Завзяті неплатники, які відмовлялися від виконання податку, або утаювали чи здавали неякісні продукти, відправлялися на примусові громадські роботи строком на місяць або позбавлялися волі з конфіскацією майна. У випадку непокори адміністративним стягненням повітовим та губернським продовольчим комісарам дозволялося віддавати неплатників суду революційних трибуналів. Ці заходи покарання застосовувалися у місцевостях, що були оголошені на воєнному стані¹².

Міра покарання “завзятих неплатників податку” встановлювалася залежно від ваги скоєного “злочину” строком від 6 місяців до 6 років тюремного ув’язнення. Навесні 1922 р. деякі з них були амністовані. Однак владу турбувала не доля засуджених селян, а проблема попередження недосіву зернових, який міг би перешкодити наступній податковій кампанії. За постановою ВУЦВК від 5 квітня 1922 р. “Про звільнення засуджених за невиконання продподатку” амністії підлягали особи, які порушили податкове законодавство, крім засуджених за посадові злочини корисливого характеру, а також за контрреволюційну діяльність, до якої належали заклики не виконувати продподаток та чинити збройний опір хлібозаготівельним органам¹³.

З метою залякування селян також застосовувалася, як і під час продрозкладки, їх колективна відповідальність (кругова порука) за виконання хлібоздачі. Причому у випадку невиконання податкових завдань вживалися заходи “соціального захисту”, а саме — розстріли. Це підтверджує наказ Вознесенського особкому від 27 листопада 1921 р.: “Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, із плинном часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, не дотримуючись цифр податку, який належить у господарствах, на котрі пошириться колективна відповідальність, буде конфісковано”¹⁴.

Терор застосовувався не тільки до заможних селян, які чинили опір хлібозаготівлям, але й до незаможників, яких радянська влада проголосила своїми союзниками. Щоб уникнути зайвих сутичок з селянством, власті намагалися вилучити сільськогосподарську продукцію руками самого селянства. Для більшої зацікавленості селянської бідноти в експропріації майна заможних вона надавала комнезамам певну частку реквізованих надходжень. Але комнезами, які не сприяли податковим комісіям, позбавлялися державної допомоги.

Так, у наказі Вознесенського повітового особкому (особливого комітету – Авт.) від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: “У випадку, коли комнезаможі цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям (сільським податковим комісіям – Авт.) і ухиляються від виконання свого революційного обов’язку, позбавляти такі в цілому отримання насінневої, продовольчої допомоги від держави”¹⁵.

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які врешті-решт призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ще на початку 1921 р. голова російського уряду у записці про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи запропонував мобілізувати у Поволжі “молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків” і “розташував ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні”.

Реалізувати цей задум виявилось технічно неможливо через повну дезорганізацію життя у Поволжі і стан залізниць. Селяни, між тим, самі кидали уражені посухою місця і прямували пішки до більш благополучних місцевостей: 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомагати державі вилучити хліб в українських “ненажерливих багатих селян”. Потрібні були інші засоби¹⁶.

Вождь більшовиків знов, хоча і в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М. Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він зазначав: “Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений”¹⁷.

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони (РПО – Авт.) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку “негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру”¹⁸. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання

збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київською військовою округою Й. Якіра до Раднаркому УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення “продмобілізації” військових частин. Це засвідчувалося великими цифрами виділених на продроботу, а саме: до Волинської губернії – 800 багнетів, Подільської – крім багнетів кінний корпус до 24 ескадронів, Київської – понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавської – 2 тис. багнетів, до Кременчуцької – 200 багнетів. Командувач гарантував “подальше сприяння” до остаточного вилучення зерна¹⁹.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібзаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, які діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу – понад 8 тис. чоловік²⁰.

“Ефективність” дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом “Поділяй і володарюй!” Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени українські воєнізовані заготівельні частини були зміцнені робітниками з РСФРР²¹.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для залякування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці. Проте масове використання озброєних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: “Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадінській, Писаревській), служать вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства, яка має первинний успіх і не зустрічає через відсутність політроботи жодної противаги. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладне свавілля продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валлегоцулівському р-ні були випадки побиття і погрожування розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)”²².

Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, терору та репресій проти селян.

В 1922 р. в Україні врешті - решт було запроваджено продовольчий податок і задалегідь створено резервний фонд допомоги селянським господарствам. Однак надмірні експортні потреби викликали урізування до мінімуму витратних статей у хлібному балансі республі-

ки, причому їх скорочення здійснювалося за рахунок споживання сільського населення. Обрахування витрат, виходячи із занижених норм споживання зерна в селянських господарствах (13 пудів на рік на їдця та 5 пудів – на худобу), призвело до хибного висновку про можливість майже повного зернового самозабезпечення неврожайного регіону у 1922/23 р. Надалі, коли виявилось погіршення перспектив врожаю, хлібний баланс степових губерній зазнав певного коригування. Проте, принцип мінімального забезпечення селянських господарств залишався недоторканим²³.

Розміри продовольчої та насінневої позики, що складала 9,6 млн пудів зернових і кукурудзи, не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн пудів, оскільки 13, 5 млн пудів Україна віддала для продажу за кордонами СРСР²⁴.

Незацікавленість державної партії рятувати українських селян особливо яскраво проявилася під час першого голодного року. У 1921 р. катастрофічна посуха охопила великий регіон — Поволжя, Північний Кавказ, південь України. Склалися об'єктивні обставини, за яких держава не могла одночасно задовольняти потреби всіх споживачів. Споживачами були: п'ятимільйонна Червона армія, “червоні столиці”, міське населення взагалі, сільське населення вражених посухою хлібовиробних регіонів. В цій ситуації Кремль виробив певну систему пріоритетів. На останньому місці в ній опинилися голодуючі півдня України.

Посуха на півдні України у 1921 р. була не менш тяжкою, ніж в Поволжі. Перерозподіл врожаю в республіці на користь південних губерній міг попередити голод, оскільки на Лівобережжі та Правобережжі урожай видався досить добрим. Та Леніна турбувало не стільки становище в Поволжі й тим більше на півдні України, скільки перебої з постачанням хліба у Москві, Петрограді, на шахтах Донбасу. Використовуючи директиви ЦК РКП(б), керівництво України у липні 1921 р. зобов'язало місцеві власті “докласти надлюдських зусиль для підняття продзаготівлі і виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб”²⁵. Щоб не було жодних сумнівів щодо пріоритетів центрального уряду, секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь і голова ВУЦВК Г. Петровський у телеграмі керівникам Чернігівської губернії заявили відкритим текстом: “Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську владу України, прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби”²⁶.

3 вересня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду прийняло пропозицію наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: “Встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язалася дати Росії, як мінімальну в 30 млн пуд. навіть на шкоду власному забезпеченню”²⁷.

І завдання з хлібопостачання РСФРР насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки хлібний дефіцит неврожайних губерній України у 1921/22 р. (мається на увазі господарський рік, що починався з листопада місяця – Авт.) становив 35 млн пудів, а до РСФРР та інших радянських республік було вивезено понад 27 млн пудів, у тому числі мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній.

Так, в одному із найбільш неврожайних в Миколаївській губ. Дніпровському повіті восени 1921 р. було заготовлено і вивезено для Криму, який у той час входив до складу Російської Федерації, 3 млн пудів зерна. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт знову виключили з плану допомоги неврожайним районам, хоча більша частина його населення також голодувала.

Із неврожайної Одеської губ. України було вивезено до Самари, Уральська, Царицина і Пугачова 58 тис. пудів зерна. Із голодуючого Олександрівська (Запоріжжя – Авт.) до Самари також прибув вагон продовольства²⁸.

За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала – ані грошей, ані промислових товарів. Як згадувалося у доповідній записці Х. Раковського В. Леніну від 28 січня 1921 р., товарообмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано²⁹.

В той же час про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні. Техніка замовчування голоду виявилася простою. У серпні 1993 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання “Про кампанію щодо боротьби з голодом” прийняло резолюцію, яка не потребує коментарів: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами”³⁰.

Тільки на початку 1922 р., коли на півдні голодуючих селян почала косити смерть, завіса мовчання була знята, і “незалежній” Україні дозволено укласти з Американською адміністрацією допомоги (АРА) угоду, аналогічну укладеній Росією в серпні 1921 р.

Офіційне визнання голоду на півдні України виявилось багато в чому декларативним не лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також тому, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР.

Неврожайні місцевості України тривалий час залишалися на продовольчому самозабезпеченні і не звільнялися від сплати податку, як це було в Росії. Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 14 січня 1922 р. виконкомам голодуючих губерній надавалося право знижувати ставки продовольчого податку, аж до його повного скасування, замінювати натуральний податок грошовим, але ...тільки за пропози-

цією продовольчих органів, які цілковито підпорядковувалися російському наркомпроду. Проте центральні органи влади не поспішали зі скасуванням у неврожайних місцевостях традиції продрозкладки³¹.

“Наркомпродівська мітла” продовжувала нещадно вимітати рештки продовольчих запасів у селян навіть після прийняття декрету про послаблення продподаткового тиску. Про типову ситуацію у розв’язанні питання щодо скасування продподатку у неврожайних місцевостях і оголошення їх голодуючими свідчить факт неодноразового відхилення ВУЦВКом клопотання Кременчуцького губвиконкому щодо визнання голодуючими неврожайних волостей губернії. 16 березня всупереч черговій відмові Г. Петровського президія губвиконкому наважилася це зробити самочинно. Голова виконкому повідомляв ВУЦВК: “...Заслухав доповідь Олександрівського повітвиконкому про катастрофічне становище повіту у зв’язку з неврожаєм, що його уразив, і про факти масового поїдання кішок, падла мешканцями волостей Новостародубської, Звенигородської, Аджамської і Верблюзької, і, беручи до уваги відмову ВУЦВК на наше дворазове клопотання про застосування декрету від 14 січня до Олександрівського пов., [президія губвиконкому] постановила вищевказані повіти оголосити голодуючими і категорично просить вашого підтвердження”³².

Навіть така ніби обтяжена владою людина, як заступник голови РНК УСРР, командуючий збройними силами України і Криму М. Фрунзе у березні 1922 р. не зміг припинити злочинної продкампанії у голодуючому Балтському повіті (Одещина). З місця події він скаржився Раковському: “Становище насінневої кампанії викликає серйозне побоювання. Всі сили повіту кинуті на завершення продкампанії, за якою ще треба зібрати дещо більше 20 тис. пуд. Між тим, наявних ресурсів не вистачає для повного проведення накресленого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату. На цій підставі була вже низка відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної наявності, за твердженням повіторганів (повітових органів – Авт.) і представників губернського центру, які спостерігають за проведенням продподаткової кампанії, призведе до зриву посівної... Проблема потребує негайного розв’язання”³³.

Продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для врятування населення Поволжя і при оцінці продовольчого становища губерній самої України майже не звертали уваги на факти голодування населення. Переведення тієї чи іншої губернії в розряд голодуючих відбувалося лише в разі явної неспроможності збирання продподатку. Спочатку губернія оголошувалася у тяжкому продовольчому становищі. Це означало, що продподаток стягувався тим самим темпом, що і раніше, але йшов уже на внутрішні губернські потреби. Потім, після тривалих клопотань місцевих органів влади, губернія оголошувалася

голодуючою, і тільки тоді податкове завдання скасовувалося. “Сумнівний досвід українського голоду раз і назавжди повинен відзвичаїти нас від оцінки голоду під кутом зору продподатку”, - підсумовував у червні 1922 р. трагічні торішні помилки секретар ЦК Допгол ВУЦВК М. Сирота³⁴.

Крім того, уряд вперто відмовляв голодуючим України у дозволі на закупівлю зерна у врожайних місцевостях до закінчення державних хлібозаготівель, хоча таке право було надано голодуючим Росії (19 листопада 1921 р. Всеросійський ЦВК дозволив проводити в Україні заготівлі хліба голодуючим Киргизької (Казахської) АСРР та Астраханської і Царицинської губерній РСФРР – Авт.)³⁵.

Декларативний характер мало і відповідне рішення щодо організації допомоги потерпілим районам УСРР. Хоча радянський уряд приступив до організації спеціального фонду допомоги голодуючим вже влітку 1921 р., республіканські органи влади України дістали дозвіл допомогти українським голодуючим лише в 1922 р., причому виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. ЦК Допгол ВУЦВК була зобов'язана організувати збір коштів для регулярного забезпечення продовольством 1108 тис. голодуючих в РСФРР і 632 тис. – в УСРР. Намагаючись виконати це завдання, держава поступово вдалася до адміністративного тиску в організації благодійницької кампанії допомоги голодуючим³⁶.

До цього часу надходження фонду допомоги голодуючим надсилалися виключно у неврожайні місцевості Росії. З січня 1921 р. вони почали спрямовуватися і на південь України. Однак плани постачання голодуючих України постійно зривалися, і продовольство надходило із запізненням і не у повному розмірі. Це засвічують численні скарги місцевих комісій допомоги голодуючим (Допгол) із неврожайних українських губерній до центральної комісії.

Становище на півдні України погіршувалося з кожним днем, але продовольча допомога із врожайних губерній не надходила. “Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування. Необхідно терміново надіслати 20 лікарняно-харчувальних пунктів з пропускнуою спроможністю 2 тис. чоловік щоденно. Стільки ж пунктів необхідно для підтримки виснажених. Помічені села, де немає коней. Затримка і незастосування [необхідних – Авт.] заходів спричинить вимирання населення, знищення сільського господарства і створить пустелю у Гуляй-Пільському пов.”, - писав 25 січня 1922 р. у ЦК Допгол ВУЦВК голова Гуляй-Пільського повітового виконкому³⁷.

Жахливу картину голодного лиха малює звернення Донецького губвиконкому та губкомісії допомоги голодуючим до ВУЦВК від 30 січня 1922 р.: “Голод в Донбасі набрав у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не отримано жодної зерни-

ни. Просимо ваших термінових розпоряджень про нагальне надси-
лання продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду”³⁸.

Відчаєм і безвихіддю просякнуті рядки повідомлення Катеринос-
лавської губернської ради захисту дітей до Центральної комісії при
ВУЦВК про становище дитячого населення губернії: “Перед губрадза-
дітом (губернською радою захисту дітей – Авт.) надзвичайно тяжкі
перспективи. Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натя-
гується в нинішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який від-
пущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січневим наряда-
ми, отримано замість 100 вагонів, що потрібно було, тільки п’ять ваго-
нів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої в продо-
вольчому відношенні прикріплена Катеринославська губ., майже зов-
сім не доводиться розраховувати. В довідках, що при цьому додають-
ся, вказується кількість голодуючих дітей та їх задоволення [харчуван-
ням – Авт.] за січень місяць. В цілому за січень місяць задоволено всьо-
го тільки 7% загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий
становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю
скоротити й цей убогий відсоток задоволення”³⁹.

І це у губерніях, які включено до урядової програми допомоги го-
лодуючим! Населення інших неврожайних місцевостей не мало навіть
надії на врятування...

“У трьох повітах Одеської губернії після реєстрації з’ясується
близько 111 тис. дітей голодуючих, і для того щоб їх забезпечити за
нормою голодуючих, необхідно мати на чотири місяці запас в 167 тис.
пудів хліба; але в розпорядженні комісії є всього 31 тис.”, - повідомляв
у Центральну комісію допомоги голодуючим уповноважений Одеської
губкомісії Допгол 6 січня 1922 р. Не розраховуючи на державну допо-
могу, він благав лише про дозвіл закупівлі продовольства у врожайних
губерніях, надання позички для організації громадських робіт для го-
лодуючих і використання продовольчих ресурсів губернії тільки для її
населення. Відповідь приголомшувала: уряд зобов’язав Одещину на-
діслати 33 тис. пудів у Запоріжжя⁴⁰.

Одноденна газета “Підсумки і завдання Одеського губкому допо-
моги голодуючим” від 1 вересня 1922 р. з гордістю повідомляла про
виконання цього завдання: “Губкомдопгол спрямував продовольство
і в голодуючу Запорізьку губ. у кількості 33 тис. пуд.” Але доцільність
такої допомоги була сумнівною.

Хоча голод в степових губерніях України зростав, центральний
уряд продовжував викачувати її продовольчі ресурси. Як зазначалося
у записці секретаря ЦК Допгол ВУЦВК М. Сироти від 28 червня 1922
р. “Про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та
Миколаївській губ.” допомога голодуючим в Україні відзначалася спе-
цифічною особливістю – до березня місяця вся лінія боротьби з голо-
дом в Україні може бути охарактеризована як “поволзька”, однак фак-

тично така ситуація зберігалася до літа 1922 р. Хоча перші безкоштовні їдальні громадського харчування Українського Червоного Хреста (УЧХ) були утворені в голодуючих Катеринославській, Запорізькій і Донецькій губерніях ще у лютому 1922 р., вони забезпечували 1% тих, хто потребував допомоги. У травні місяці мережа безкоштовного громадського харчування збільшилася. В їдальнях УЧХ харчувалося до 10% голодуючих. В той же час відсоток тих, хто отримував державну продовольчу допомогу у Поволжі, досягав від 60 до 80%. Злиденність ресурсів допомоги голодуючим в Україні визначала відсоток тих, хто харчується.

Недалекоглядна соціальна політика уряду поставила під загрозу зриву проведення ярї сівби, оскільки, як вказував М. Сирота, “малопостачальність голодуючих губерній УСРР викликала надзвичайну смертність виробляючого населення, занепад фізичних сил населення, яке не могло провести засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також поїдання значної частини засівматеріалу, отже, скорочення засівплощ”⁴¹.

Лише наприкінці травня 1922 р., коли продовольчі ресурси в Україні були остаточно вичерпані, президія ВЦВК відкріпила голодуючі російські губернії від Української РСР. Якщо до травня 1922 р. в неврожайні райони України надійшло 207 вагонів продовольства (17% продмаршрутів, надісланих у неврожайні райони радянських республік), то з травня по серпень 1922 р. – 1 тис. 448. У цілому розмір продовольчої допомоги голодуючим УСРР за рахунок республіканських коштів становив близько 1,8 млн пудів⁴².

Центральний уряд буквально виривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у “червоних столицях” і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний з кров’ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень, звичайно, бути не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму зі спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справлялася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало падінням політичного режиму у тій кризовій ситуації, що виникла багато в чому завдяки настирливим кількарічним спробам створити на руїнах ринкового господарства систему комуністичного виробництва й розподілу. Голодні, але згуртовані робітничі колективи були набагато небезпечніші для влади, аніж голодуючі розпорошені селяни. Тому перевага у продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не сільській місцевості. Як ми пересвідчилися, у 1922 р. на

шахтах Донбасу було утворено тримісячний запас хліба, тоді як в селах Донецької губернії люди не дістали допомоги.

Другий мотив не лежить на поверхні. Справа в тім, що опорою більшовиків були центральні райони колишньої імперії. Охоплені національно-визвольним рухом окраїни відірвалися від центру, і в них утворилися власні уряди, що протистояли Раднаркому. Аби заручитися підтримкою населення на контрольованій ними території і використати цю підтримку на повалення “контрреволюційних” урядів національних окраїн, більшовики створювали легенду про величезні багатства окраїн, що мають бути використані в інтересах трудящих центральних районів, які справді голодували. Типовий приклад – промова В. Леніна на Всеросійській нараді відповідальних організаторів з роботи на селі, скликаній у червні 1920 р. у Колонному залі будинку спілок. Присутні почули від голови Раднаркому такі міркування: “Ми гарантовані, що перемога буде скоро, що цілком гарантуємо себе від голоду. Ми одержуємо повідомлення від товаришів, які приїждять з далеких місць, про те, що робиться на окраїнах. Я бачив товаришів, які приїхали з Сибіру, товаришів Луначарського і Рикова, які приїхали з України. Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, На Північному Кавказі, продаючи молоко, баби молоком споліскують посуд... Але ми ще не взяли по-справжньому України, Північного Кавказу і Сибіру. Якщо це буде зроблено, ми по-справжньому і добросовісно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день”⁴³.

Насправді Україна 1920 р. не нагадувала нічим місцевостей з молочними ріками і киселевими берегами. Дійсність виглядала інакше: нескінченні війни, особливо найбільш руйнівна громадянська, підірвали відносний добробут південних губерній імперії, що існував до революції (на відносність цього добробуту не раз вказував й сам Ленін до 1917 р.).

Залишається зробити такий висновок: поведінку центрального уряду, який робив все можливе для порятунку Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України, не можна назвати ірраціональною. Цей уряд знав, що робив. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали “куркульським” або “політичним” бандитизмом. Після завершення війни з Польщею й ліквідації військ Врангеля повстанський рух в Україні став першорядною проблемою для влади. Голова Реввійськради Федерації Л. Троцький 1 грудня 1920 р. запропонував Південному фронту, яким командував М. Фрунзе, цілком зосередитися на розгромі повстанців. “Очищення України від бандитизму, - вказувалося у директиві Реввійськради, - і тим самим забезпечення в ній сталого режиму – є питанням життя і смерті для Радянської Федерації та її міжнародного становища”⁴⁴.

У 1921 р. внутрішні війська разом з найбільш боєздатними частинами Червоної армії діяльно викорчували повстанських рух, який

широким потоком розливався в багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їзду рад, за цей рік було зроблено у справі замирення села більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі: вбито у боях – 189, розстріляно – 9, заарештовано – 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано – 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому?

У радянській історіографії стверджується, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчували благодотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконаліше звучить версія, що впливає з досвіду боротьби найбільш свідомого отамана – “батька” Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньованими частинами Червоної армії, махновці зібралися на останню нараду 21 липня 1921 р. в с. Ісаївка Таганрогського повіту, де обговорювалося одне питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? “Батько” спробував перемістити базу бойових операцій на схід і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, бойова активність селян зменшилася до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні в Румунії.

Голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допомагав природі справитися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній України. Нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використовував терор голодом (подібно інституту закладництва, або концтабори, що також вперше були використані як інструмент державної політики).

¹ Цит.: за *Кульчицький С.В.* Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х, 40-х років. Передмова до книги *Веселової О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні. 1921-1923, 1923-1933, 1946-1947. - Київ-Нью-Йорк. - 2000. - С. 8-9.

² Там само.

³ *Альтман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. - Харьков: 1923. - С. 92.

⁴ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів// Упорядники *Мовчан О.М., Огинська А.П., Яковлева Л.В.* - К.: 1993. - С. 24.

⁵ *Кульчицький С.В. Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні// Історичні зошити. -К.: 1993. - С. 6.

⁶ Там само. - С. 7.

⁷ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 27-28.

⁸ Там само. - С. 29-30.

⁹ Там само. - С. 30-31.

-
-
- ¹⁰ Там само. - С. 77-78.
- ¹¹ **Мовчан О.** Голод 1921-1923 рр. в Україні. // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - К.: 1993. - С. 183.
- ¹² Голод 1921-1923 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. - К: 1991. - С. 26.
- ¹³ **Мовчан О.** Голод 1921-1923 рр. в Україні. // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. - С. 183.
- ¹⁴ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 51.
- ¹⁵ Там само. - С. 52.
- ¹⁶ **Мовчан О.Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к НЭПу. - К.: 1985. - С. 73.
- ¹⁷ Ленін про Україну. - К.: 1969 - Ч. 2. - С. 590.
- ¹⁸ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 32. .
- ¹⁹ Там само. - С. 60.
- ²⁰ **Мовчан О.М.** Участь профспілок у вирішенні продовольчої проблеми. 1921-1922 рр. // Історичні дослідження . Вітчизняна історія. - Вип. 10 - К.: 1984. - С. 46.
- ²¹ **Кульчицький С.В. Мовчан О.М.** Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - С. 18.
- ²² Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 100-101.
- ²³ **Кульчицький С.В. Мовчан О.М.** Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - С. 57.
- ²⁴ **Мовчан О.** Голод 1921-1923 рр. в Україні // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - С. 186.
- ²⁵ **Кульчицький С.В.** Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). - К.: 1996. - С. 195.
- ²⁶ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 31.
- ²⁷ Там само. - С. 34, 35.
- ²⁸ **Мовчан О. М.** Перший голод в радянській Україні (1921-1923 рр.) // **Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.** Голодомори в Україні. 1921-1923, 1923-1933, 1946-1947. - С. 27-28.
- ²⁹ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 80-83.
- ³⁰ Там само. - С. 31.
- ³¹ Там само. - С. 68-69.
- ³² Там само. - С. 105-106.
- ³³ Там само. - С. 106.
- ³⁴ Там само. - С. 136.
- ³⁵ **Мовчан О. М.** Перший голод в радянській Україні (1921-1923 рр.). - С. 66.
- ³⁶ **Мовчан О.Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к НЭПу. - С. 29.
- ³⁷ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 75.
- ³⁸ Там само. - С. 85.
- ³⁹ Там само. - С. 86-87.
- ⁴⁰ Там само. - С. 89-90; **Кульчицький С.В. Мовчан О.М.** Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - С. 37.
- ⁴¹ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 137-138.
- ⁴² Голод 1921-1923 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - С. 29.
- ⁴³ Ленін про Україну. - Ч. 2. - С. 457.
- ⁴⁴ Внутренние войска Советских республик (1917-1922 гг.): Сборник документов. - М.: 1972. - С. 219.

*Тетяна Бикова
(Київ, Україна)*

РЕПРЕСІЇ БІЛЬШОВИКІВ У КРИМУ (1920 — 1921 рр.).

Упродовж 1917 — 1920 рр. територія Кримського півострова була ареною запеклих боїв противників та прихильників більшовицького уряду. Тільки у листопаді 1920 р. війська Південного фронту під керівництвом М.Фрунзе перейшли через Сиваш, взяли Перекоп та остаточно захопили Крим. День 16 листопада 1920 р. у радянській історіографії офіційно прийнято вважати днем завершення громадянської війни. Насправді ж, війна у Криму продовжувалася й далі, але на цей раз — вже з беззбройними.

Після взяття Перекопу війська білих почали від'їжджати з півострова. На кораблях союзників до Константинополя було вивезено 145 тис. 693 чоловік, серед яких військових — до 70 тис. За винятком міноносця “Живой”, що затонув, всі інші кораблі прибули до місця призначення¹.

Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в різних джерелах оцінюється по-різному. У виданні “Гражданская война в СССР” говориться, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів². За підрахунками кримського вченого В.Брошевана, у полон потрапило 54 тис. 696 врангелівців.

Скільки ж добровольців залишилося в Криму? Якщо загальна кількість військових, які перебували у той час в Криму, дорівнювала 200 тис. чоловік, то нескладні арифметичні підрахунки показують: кілька десятків тисяч³.

Один з очевидців подій так розповідав про захоплення міст Криму військами Червоної армії: “У понеділок 2 листопада ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе відібраний одяг, шпурляючи свою розідрану солдатську нещасному роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника, і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і затишних місцях, боячись попадатися на очі озвірілим червоноармійцям. ... Наступного дня, у вівторок, почався грабунки винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачало, стали відкривати бочки і пити прямо з них.

Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. У одному підвалі у вині втонуло двоє червоноармійців, а по Феодосійській вулиці від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вина, і червоноармійці, які проходили по вулиці, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити який-небудь порядок в армії. Пияцтво продовжувалося цілий тиждень, а разом з ним і всілякі, часто найбільш неймовірні насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабунок⁴.

Значного поширення серед червоноармійців та матросів набуло насильство над жінками. Кожний матрос мав по 4 - 5 коханок, головним чином з дружин розстріляних та офіцерів, які емігрували. Якщо жінка відмовлялася ставати іграшкою — її розстрілювали. “Матроси, п'яні й посатанілі від крові, увечері, під час оргій, у котрих мимоволі брали участь сестри милосердя, дружини заарештованих та дружини офіцерів, які виїхали, а також заручниці — брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. “Хрестики” уночі розстрілювалися...”⁵.

Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада, В.Ленін заявив: “Зараз в Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо”⁶.

З полоненими “розібралися” шляхом масових розстрілів. 21 листопада 1920 р. була утворена кримська ударна група на чолі з заступником начальника особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим⁷.

На нагородному списку Ю.Євдокимова є резолюції кількох більшовицьких діячів. Командуючий Південним фронтом М.Фрунзе підкреслював: “Вважаю діяльність т. Євдокимова як таку, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження в звичайному порядку не зовсім зручне”⁸. А ось що написав виконуючий обов'язки начальника особливого відділу ВЧК С.Дукельський: “Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. чоловік. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, більш як 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд”⁹.

14 листопада 1920 р. реввійськрада Південного фронту прийняла постанову, в якій зазначалося: “...Утворити Кримревком в скла-

ді: голови — члена РВР Південного фронту Бела Куна, членів: Ліде, Гавена, Меметова, Ідрісова, Давидова-Вульфсона”. Кримревкому були надані необмежені повноваження.

Не всі члени Кримревкому однаково ретельно виконували свої обов’язки — і зовсім не тому, що цього не бажали. Багатьом з них просто не дозволяли працювати, тому що побоювалися їхньої “угодовської зіпсованості”. Діяльність С.Вульфсона (Давидова) і Ю.Гавена у цьому органі влади взагалі не простежується. Кримськотатарські співробітники С.Меметов та С.Ідрісов також були фігурами випадковими. Вони не мали “всієї повноти влади”, і перебували в ревкомі лише “для галочки”. Незабаром Кримський ревком поповнили “більшовичкою з немалим стажем” Розалією Землячкою (Залкінд).

Бела Кун одержав телеграму від заступника Л.Троцького в Реввійськраді Склянського, в якій говорилося: “Війна продовжиться, поки в червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер”. Він відреагував на неї досить красномовно: “Троцький сказав, що не прийде до Криму поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим — це пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко підвищимо його до загального революційного рівня Росії...”¹⁰.

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану. Він супроводжувався жорстоким терором, що вражає навіть на тлі жахів громадянської війни. Терор був санкціонований вищим керівництвом більшовицької партії. Про це свідчать скрупульозні звіти Землячки на ім’я І.Крестінського.

Наказ про початок операції віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім’я начальника особливого відділу Південного фронту В.Манцева¹¹. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.П’ятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив свій четвертий за рахунком наказ, в якому, між іншим, зазначалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також “всі офіцери, чиновники воєнного часу, робітники в установах Добрармії повинні з’явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з’явиться, розглядатимуться як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу”¹². Цей наказ особливо багатомовний, тому що на той час бойові дії вже закінчилися.

Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдат-

ських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів всіх повбивали. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах під Сімферополем, топили у морі. Поранених вбивали прямо у госпіталях.

Таке творилося по всій території півострова. Про події кінця 1920 р. у Феодосії очевидець розповідав: “Всі, хто з’явився на реєстрацію, були відправлені під конвоєм у Віленські казарми і на колишню фабрику Криму, відкіля до 200 чоловік щоночі виводилися на мис св. Іллі і розстрілювалися. Трупки кинули у глибокий яр і зверху прикрили землею, що обвалилася. Доступ до балки довго охоронявся ланцюгом червоноармійців, але дружини декількох офіцерів, переодягнувшись злиднями, пробіралися до цього місця. Весь шлях до яру засипаний шматками суконь мучеників... Півтора місяця кожну ніч виводилося на Чумну гору в Карантину і мис св. Іллі по 300 - 400 душ, яких розстрілювали з кулеметів пачками. Нещасних роздягали при 20-градусному морозі. Одиницям удалося втекти й укритися на горищах, у норах, сараях... Трупки страчених закопувалися недбало, і вранці собаки розтягували шматки м’яса. У грудні страти робилися на Лисій горі. Загальне число постраждалих — не менше 7 000 - 8 000 чоловік”¹³.

Прізвища Бела Куна та Розалії Землячки в ті часи у Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував йому списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв йому викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина¹⁴. На думку того ж М.Волошина, через терор, з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє¹⁵.

Так, Кун та Землячка зробили багато для того, щоб у Криму “запанувала радянська законність”. Але не слід вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося. Неабияку роль відіграла й Кримська надзвичайка та особливі відділи Червоної армії.

З документів ЧК відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, ТрансЧК, МорЧК і п. Між ними існували серйозні протиріччя щодо “сфер впливу”. Це було пов’язане з тим, що Кримревком не був єдиним координуючим центром подібних органів в Криму. Такий центр з’явився лише в квітні 1921 р. в особі Кримської обласної ЧК (КОЧК). Відомо, що особливі відділи, які проводили політику терору щодо всіх “контрреволюціонерів”, були практично зовсім безконтрольними. В діях органів ЧК принципи “революційної законності” дорівнювали свавілля. Була поширена система заручників. Донос, навіть не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку доносили, так і для всієї її родини¹⁶.

Разом з ЧК у терорі брали участь частини Червоної армії та її

особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, в діяльності комендатур, які могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті “різного розуміння своїх владних повноважень”¹⁷.

Перед чекістами на півострові були висунуті масштабні завдання. Умовно їх діяльність можна поділити на два етапи. Перший з них — це масовий терор після перемоги над Врангелем, спрямований проти білих офіцерів та всіх інших “антибільшовицьких сил”, котрі знаходилися в той час у Криму. Другий етап — масова перевірка сигналів про антирадянську діяльність осіб, котрі проживали у Криму після вигнання Врангеля. Ці сигнали відразу почали надходити у компетентні органи від “пильних товаришів”. Під перевірку потрапляли особи будь-якого віку, статі та соціальної приналежності.

Так, селянин села Ново-Іванівка Сімферопольського повіту Панков за службу в державній сторожі у Врангеля був присуджений до перебування в таборі примусових робіт терміном на один рік. Така ж доля спіткала його односельчанина Т.Федоряка. Поліцейського при білих В.Мещерякова в лютому 1921 р. заслали в концентраційний табір “на час громадянської війни”^{18*}. За постановою колегії Кримської ЧК від 18 лютого 1921 р. домогосподарка (з дворян) Лідія Тиха, як неблагонадійна, була вислана в Харків. Її майно підлягало конфіскації.

Зустрічалися й цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими “шкіряними товарами”. Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить повезло, і Піастро звільнили зі стандартним формулюванням “за недоведеністю обвинувачень”¹⁹.

Р.Землячка на початку грудня 1920 р. підписала документ, в якому зазначалося: “Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які служили у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. чоловік відпущено 700, розстріляно 2 тис., решта знаходиться в концентраційних таборах (не треба забувати, що родини розстріляних висилалися з Криму. – Авт.). Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їх зв’язку з дрібною буржуазією — за тих або інших арештованих. Областком вказав на неприпустимість масових клопотань і запропонував партійним бюро в жодному випадку не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі “з остаточного викорінення контрреволюції”²⁰.

Не всі в уряді Криму підтримували спрямованість на масовий

* Дуже цікаво було б упізнати, коли саме закінчилася громадянська війна з погляду не істориків, а співробітників ЧК...

терор. Але нам досить мало відомо про відкрите виявлення невдоволення. Про невдоволення і розгубленість свідчить, наприклад, протокол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації (датований груднем 1920 р.). Серед питань, що розглядалися, є й таке: “Про ставлення організації РКП до становища, що створилося в місті у зв’язку з арештами та обшуками”. В ході довгих дебатів було прийнято рішення “провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів”²¹. Таким чином, наприкінці 1920 р. участь у стратах стала прямою партійною директивою.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції в ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб “прибрати з Криму всіх “м’якотілих” — популярного Ю.Гавена (“через його недостатню твердість та стійкість”²²), С.Бабахана, І.Фірдевса, першого редактора газети “Красный Крым”, колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви “перевіреніх” товаришів. У керівництві Криму розпочався конфлікт, який закінчився відкликанням Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч більшовицької партії М.Султан-Галієв.

Ім’я видатного татарського революціонера, більшовика М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Цілковита реабілітація відбулася лише наприкінці 80-х років. Більша частина діяльності Султан-Галієва пов’язана з роботою в Казані та Москві, у Центральному бюро комуністичних організацій народів Сходу при ЦК РКП(б), Центральній мусульманській військовій колегії, Народному комісаріаті у справах національностей. В Криму М.Султан-Галієв був лише один раз. Але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий в судженнях (особливо з національного питання), Султан-Галієв викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом з боку ВЧК. Під зручним приводом “вивчити стан справ в Криму”, перед відкриттям X з’їзду РКП(б) Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був “висланий” з Москви. Дозвіл повернутися в столицю він отримав вже після закінчення партійного з’їзду, де серед основних розглядалося й національне питання.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, але й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення практики червоного терору.

У своїй доповіді М.Султан-Галієв, між іншим, писав: “...Але в розвитку радянської роботи, окрім цієї причини, були й інші спе-

цифрічні умови, що породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає від 20 до 25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поговір підносить цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найбільш кепсько, що було в цьому терорі, так це те, що до розстріляних потрапляло дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже нема родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.”²³.

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва “Про становище в Криму” викликала в Москві ефект бомби, що вибухнула. Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, різко викрив свавілля, яке творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про хворобливий стан в Криму у весь голос заговорили в наркомнаці та Раді національностей. Таємне ставало явним.

Пізніше, вже 1923 р. під час обговорення рукопису роману “В тупике” вищими політичними керівниками Макс Тартаковський підійшов до Дзержинського і сказав йому: “...Офіцери з’явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бойня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з’явився, заарештовували, вночі виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів:

— Бачите, отут була зроблена велика помилка. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використають ці повноваження”²⁴.

В Москві, нарешті, усвідомили серйозність ситуації. В Крим була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. Ібрагімов сказав: “В Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, надлишки червоного терору, що провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення”²⁵. Виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р. Велі Ібраїмов* сказав ще відкритіше: “...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Ар-

мію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення”²⁶.

Дані про розміри червоного терору в Криму та кількість його жертв дуже різні. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору зібрав та систематизував у 1923 — 1924 рр. член народно-соціалістичної партії С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. чоловік. Кримський історик В.Петров дійшов висновку, що мінімальна цифра загиблих, що доводиться, складає 20 тис. чоловік²⁷. Султан-Галієв називає цифру у 70 тис., І.Шмельов говорить про 120 тис. загиблих²⁸.

Мабуть, можна цілком погодитися з В.Петровим у тому, що “репресивні заходи не дали бажаних результатів, а, навпаки, загострили політичні умови в Криму”²⁹. В травні — червні 1921 р. спілеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітми³⁰. За словами історика С.Усова, усі “спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Й.Якіра нейтралізувати дії банд “зелених” закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту із Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем”³¹. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

В радянській історіографії подавалася, як аксіома, теза про “страшений розгул “білого” терору на півострові”, завдяки чому, начебто, більшовики були вимушені реагувати адекватно. Проведене автором дослідження не дозволяє погодитися з цим. Відповідно до розрізнених і уривчастих свідчень, зібраних винятково лише за фондами Державного архіву Автономної Республіки Крим, у 1918 — 1920 рр. у Криму білими й інтервентами було заарештовано 1 428 чоловік, з них членів РКП(б) — 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників — 135, селян — 32. Засуджено до страти було 281 особу. Зрозуміло, навіть якщо ці дані деякою мірою занижені, все ж таки вони не йдуть в жодне порівняння з кількістю забитих більшовиками у Криму під час “червоного терору”³².

Для того, щоб остаточно зрозуміти масштаби насильств, що відбувалися на півострові, наведемо дуже промовисту таблицю. І хоча вона виходить за межі хронології нашого дослідження, але дає дуже ясну картину того, що саме відбувалося на території Кримського півострова протягом як громадянської війни, так і періоду так званого “мирного будівництва соціалізму в країні”:

Таблиця № 1.

Чисельність населення в містах Криму.³³

№ Міста	Кількість населення 1921 р. (чоловік)	Кількість населення у 1917 р. (чоловік)	На скільки зменшилася чисельн. населення за період з 1917р.(чоловік)
1. Сімферополь	89 743	79 072	10 671
2. Севастополь	76 641	74 070	2 571
3. Керч-Єнікале	48 893	36 276	12 617
4. Феодосія	51 000	34 358	16 642
5. Євпаторія	50 000	30 172	19 828
6. Червоноармійськ (м. Ялта)	30 096	22 671	7 425
7. Бахчисарай	21 232	12 361	8 871
8. Карасубазар	20 000	11 977	8 023
9. Джанкой	5 970	6 095	збільшилось на 125
10. Старий Крим	11 583	5 750	5 833
11. Алупка	7 016	3 566	3 450
12. Алушта	9 865	5 520	4 345
13. Вірменський Базар	4 802	2 396	2 406
14. Балаклава	4 871	2 096	2 775
15. Перекоп	1 574	708	866
Всього по містах	433 286	327 088	106 198

Таким чином, ми бачимо, що чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більш ніж на 100 тис. чоловік. Що стосується мешканців сіл Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші, адже відомі факти про те, що деякі татарські села залишалися зовсім без мешканців.

Надзвичайний стан в Криму був фактично до листопада 1921 р. А попереду — наступна трагедія — голод 1921 - 1923 років...

¹ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. - ноябрь 1920 г. - Ч. 2. - М.: 1994. - С. 430.

² Гражданская война в СССР. - Т. 2. - М.: 1986. - С. 317.

³ *Зарубин А.Г.* Красный террор в Крыму (1920 - 1921 гг.). // Крымский музей. - Симферополь: 1996. - С. 94.

⁴ В Крыму после Врангеля (Рассказ очевидца). // Крымский архив. - Симферополь: 1996. - № 2. - С. 59 - 60.

⁵ *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. 1918 - 1923. - М.: СП "РУСО",

"P.S.", 1990. - С. 153.

⁶ *Ленин В.И.* Промова на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б). - Зібрання творів. - 3-є вид. - Т. 25. - К.: 1936. - С. 462. Дуже цікавим та показовим є той факт, що вже у 4-му і 5-му виданнях так званого Повного зібрання творів В.Леніна із стенограми його промови ці рядки зникли самим таємничим способом.

⁷ *Шитюк М.* Масові репресії проти населення Південної України в 20 - 50-ті роки ХХ ст. - К.: 2000. - С. 106.

⁸ *Литвин А.Л.* Красный и белый террор в России: 1917 - 1922. // Отечественная история. - 1993. - № 6. - С. 62.

⁹ *Шитюк М.* Вказ. праця. - С. 106.

¹⁰ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 66.

¹¹ *Усов С.* Комментарии к письму М.Султан-Галиева. // Крымский архив. - 1996. - № 2. - С. 95.

¹² Ревкомы Крыма. - Сборник документов и материалов. - Симферополь: 1968. - С. 23 - 24.

¹³ *Купченко В.П.* Красный террор в Феодосии. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - Симферополь: 1994. - № 6. - С. 58 - 59.

¹⁴ Там само. - С. 61.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Державний архів Автономної Республіки Крим (Далі: ДААРК). - Ф.-Р. 1188. - Оп. 3. - Спр. 65. - Арк. 498.

¹⁷ Там само. - Спр. 70. - Арк. 8, 130.

¹⁸ *Омельчук Д.В.* Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 - начале 1921 гг. // Русская литература ХХ века в контексте мировой культуры. - VI Крымские международные Шмелёвские чтения. - Алушта: 1997. - С. 311.

¹⁹ Там само. - С. 312 - 313.

²⁰ Державний архів Автономної Республіки Крим. (Далі: ДААРК). - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 6.

²¹ Там само. - Ф.-П. 32. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 10.

²² Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 25. - Арк. 142.

²³ *Султан-Галиев М.* О положении в Крыму. // Крымский архив. - 1996. - № 2. - С. 86.

²⁴ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 344.

²⁵ ДА АРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 11.

²⁶ Там само. - Спр. 56. - Арк. 4.

²⁷ *Петров В.* К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 - 1921 гг. // Проблемы истории Крыма. - Тезисы докладов научной конференции (23 - 28 сентября 1992 г.). - Вып. 2. - Симферополь: 1992. - С. 92.

²⁸ *Шмелёв И.С.* Солнце мёртвых. - М.: 1991. - С. 26, 52.

²⁹ *Петров В.* К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 - 1921 годах. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23 - 28 сентября 1992 г.). - Вып. 2. - Симферополь: 1992. - С. 92.

³⁰ *Ишин А.В.* Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году. - // "Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времён до наших дней. Материалы I научных чтений. 14 - 15 ноября 1996 г. - Симферополь: 1996. - С. 47.

³¹ *Брошев В.* Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 году? - // Русская литература ХХ века в контексте мировой культуры. - VI Крымские международные Шмелёвские чтения. - Алушта: 1997. - С. 330.

³² Цит. за: *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 231.

³³ *Брошев В.М., Формичук А.А.* Крымская республика: год 1921-й. - Симферополь: 1992. - С. 96.

*Володимир Нікольський
(Донецьк, Україна)*

КАДРИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ДОНЕЧЧИНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х років

Повноцінне дослідження діяльності будь-якої державної чи громадської структури неможливе без знання її кадрового складу. 22 березня 1922 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, виконуючи рішення IX Всеросійського з'їзду Рад, видав декрет про скасування Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВЧК) та її органів на місцях і проголосив створення при Народному Комісаріаті Внутрішніх Справ (НКВД) Державного Політичного Управління (ГПУ). Функції ГПУ включали такі напрями: приборкання контрреволюційних виступів та прийняття заходів щодо вчасного їх попередження; боротьба зі шпигунством; політичні: охорона кордонів республіки; боротьба з контрабандою та переходом кордонів республіки; виконання спеціальних доручень президії ВУЦВК та РНК з охорони революційного порядку¹. Постало питання скорочення й удосконалення структури та кадрового складу цієї установи.

Вивчення кадрового складу працівників органів державної безпеки мало декілька напрямів. Перший з них - оприлюднення даних про чекістів з метою показу їх злочинної сутності, як учасників політичних репресій². В книзі Ю.Шаповала, В.Пристайка та В.Золотарьова проведено глибоке дослідження життя та професійної діяльності таких керівників органів ЧК-ГПУ-НКВД в Україні, як В.Балицький, Ю.Євдокимов, К.Карлсон³. Другий напрямок дослідження - це зібрання та узагальнення даних про окремих осіб, тобто, - відомостей з їх біографій, певних моментів службової діяльності. В.Золотарьов оприлюднив деякі відомості з біографій 41 працівників відповідних органів⁴. В книзі "ЧК, ГПУ, НКВД: особи, факти, документи" вперше подано короткі дані про 182 (в основному, керівних) працівників ГПУ- НКВД різних часів, узагальнені за єдиною схемою⁵.

Аналіз історіографії зазначеної проблеми дозволяє зробити висновок, що практично відсутні роботи, в яких проведено комплексне дослідження кадрового складу органів державної безпеки України, та її окремих регіональних підрозділів.

В Державному архіві Служби безпеки України зберігається документ Державного політичного управління УСРР під назвою "Звіт про піврічну діяльність (січень - червень 1922 р.)". Його було надруковано зі скороченнями в № 1/2 журналу "З архівів ВУЧК, ГПУ,

НКВД, КГБ за 1997 р.”⁶. З публікації було виключено розділ “Відомості особового складу співробітників ГПУ УСРР на 1.07.1922 р.”⁷. Автор мав можливість ознайомитися з цим документом в оригіналі, тому при аналізі кадрового складу ГПУ використано саме ці, недруковані дані, зі справи № 254.

Ми досліджуємо інформацію, що стосується загальних показників по Україні, центральному апарату ГПУ УСРР та Донецькому губвідділу.

Згідно зі списком загальна чисельність працівників центрального апарату ГПУ УСРР становила 715 осіб, Донецького губвідділу та його підрозділів - 442 та загалом по Україні – 11 тис. 112. Остання цифра викликає сумніви через те, що у всіх детальних показниках використано зовсім інші дані – 9 тис. 737. Різницю (1375 осіб), на наш погляд, необхідно віднести до категорії “таємні співробітники”, дані по яких відсутні.

Тут необхідно зауважити, що 1922 р. був періодом кардинального скорочення чисельності працівників Державного політичного управління. Зокрема, в документі повідомлено: *“Підготовку до скорочення штатів було розпочато в грудні, коли місцевим органам було запропоновано провести ретельний перегляд особового складу та звільнити 30% співробітників - з числа найменш здібних та непридатних з тих чи інших міркувань до роботи у надзвичайних органах”*. Далі в документі повідомлялося: *“В січні та лютому скорочення штатів продовжувалося, та на березень загальну чисельність співробітників з 34000 чоловік (лише гласних) було доведено до 18000 чоловік (разом з таємними); внаслідок матеріальної кризи, що зростає, було наказано продовжити скорочення, переводячи співробітників, що залишаються, по можливості, на колективне забезпечення. За цей період апарати деяких Губчека було скорочено з 2000 до 300 - 400 (Харків, Миколаїв, Одеса, Київ). Внаслідок наступного скорочення штати Губчека 1-ї категорії (Київ, Одеса, Волинь, Поділля) було доведено до 197 чоловік (окрім цензури), Губчека 2-ї категорії (Харків, Донбас, Катеринослав, Миколаїв) до 152 чоловік та 3-ї категорії (Полтава, Запоріжжя, Чернігів, Кременчук) до 117 чол[овік]”*⁸.

Згідно з піврічним звітом Державного політичного управління УСРР (1922 р.) характеристики кадрового складу було складено за такими параметрами: 1) загальна чисельність працівників; 2) партійний стаж; 3) чисельність комсомольців, кандидатів РКП, позапартійних; 4) стаж роботи в ЧК-ДПУ; 5) освіта; 6) вік; 7) стать; 8) володіння іноземними мовами; 9) національність; 10) працездатність; 11) заняття до революції; 12) колишні соціальні стани⁹.

Час вступу до партії більшовиків можна простежити за складеною автором таблицею:

Таблиця 1

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	До лютневої революції 1917 р.	7	4	75
2	Від лютого до жовтня 1917 р.	39	31	397
3	з 1918 р.	42	34	475
4	з 1919 р.	48	25	792
5	з 1920 р.	48	59	817
6	з 1921 р.	8	18	342
7	з 1922 р.		8	34
	Загалом	192	179	2932

Таким чином, в центральному апараті ГПУ УСРР менше третини працівників були членами більшовицької партії (26,9 %). Серед чекістів Донбасу членів РКП було 40,5 %. Загалом по Україні цей показник дорівнював 30,1%. Тобто, донецькі працівники ГПУ мали значно більший партійний прошарок.

Співвідношення різних категорій за партійним стажем було таким:

Таблиця 2

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР (%)	Працівників Донецького губвідділу (%)	Загалом працівників ГПУ по Україні (%)
1	До лютневої революції 1917 р.	3,6 %	2,2 %	2,6 %
2	Від лютого до жовтня 1917 р.	20,3 %	17,2 %	13,5 %
3	з 1918 р.	21,9 %	19,0 %	16,2 %
4	з 1919 р.	25,0 %	14,0 %	27,0 %
5	з 1920 р.	25,0 %	33,0 %	27,9 %
6	з 1921 р.	4,2 %	10,1 %	11,6 %
7	з 1922 р.		4,5 %	1,2 %
	Загалом	100 %	100 %	100 %

З таблиці видно, що співвідношення груп було різним по категоріях працівників. Загалом цей ряд мав такий вигляд: Центральний апарат: 1)з 1919 р.; 2)з 1920 р.; 3)з 1918 р.; 4) з лютого-жовтня 1917 р.;

5)з 1921 р.; 6)до лютневої революції. По Донецькому губвідділу - 1)з 1920 р.; 2)з 1918 р.; 3)з лютого-жовтня 1917 р.; 4)з 1919 р.; 5)з 1921 р.; 6)з 1922 р.; 7)до лютневої революції 1917 р. Загалом по органах ДПУ України: 1)з 1920 р.; 2)з 1919 р.; 3)з 1918 р.; 4)з лютого-жовтня 1917 р.; 5)з 1921 р.; 6)до лютого 1917 р.; 7)з 1922 р.

За нашими підрахунками, відсоток членів РКП загалом по органах ГПУ України дорівнював 30,1 %. По Донецькому губвідділу цей показник був значно більшим - 40,5%, а по центральному апарату - меншим як порівняно з загальноукраїнським показником, так і з донецьким - 26,9 %.

Відсоток партійців по групах за стажем від загальної чисельності відповідних категорій становив:

1)центральный апарат - а) до лютневої революції -9,3%; б)лютий-жовтень 1917 р. - 9,8%; в)з 1918 р. - 8,8 %; г)з 1919 р. - 6,1 %; д)з 1920 г. - 5,9 %; е)з 1921 р. - 2,3 %; є)з 1922 р. - не було;

2)Донецький губвідділ - а)до лютневої революції - 5,3 %; б)лютий-жовтень 1917 р. - 7,8 %; в)з 1918 р. - 7,2 %; г)з 1919 р. - 3,2 %; д.)з 1920 р. - 7,2 %; е)з 1921 р. - 5,3 %; є)1922 р. - 23,5 %.

В органах ГПУ України працювали 269 комсомольців, в тому числі: у центральному апараті - 13 (1,8 % від загалу працівників), в Донецькому губвідділі - 22 (5% від загалу працівників).

При цьому, у центральному апараті працювали 4,8 % комсомольців від загальної чисельності цього прошарку по ГПУ УСРР, в органах ДПУ Донбасу цей показник дорівнював 8,2%.

Партійну приналежність працівників Державного політуправління України можна узагальнити таким чином:

Таблиця 3

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР (чоловік)	Працівників Донецького губвідділу (чоловік)	Загалом працівників ГПУ по Ук раїні (чоловік)
1	члени РКП	192	179	2932
2	кандидати РКП	1	34	210
3	члени комсомолу	13	22	269
4	позапартійні	485	206	6326
5	невідомо		24	1
	загалом	715	442	9737

Співвідношення груп було таким:

Таблиця 4

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	члени РКП	26,9 %	40,5 %	30,1 %
2	кандидати РКП	0,1 %	7,7 %	2,2 %
3	члени комсомолу	1,8 %	5,0 %	2,8 %
4	позапартійні	67,8 %	46,6 %	64,9 %
5	невідомо		3,4 %	0,2 %
	загалом	100 %	100 %	100 %

З таблиці видно, що порівняно з центральним апаратом та загальними даними по органах ГПУ України, показники партійності кадрів Донецького губвідділу були найвищими по всіх групах. Водночас, по центральному апарату ГПУ вони були меншими навіть порівняно з загальними даними по Україні.

Стаж роботи в органах ЧК-ГПУ характеризувався такими даними:

Таблиця 5

№№ п/п	Час вступу до ЧК-ГПУ	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	1918 р.	54	24	327
2	перша половина 1919 р.	29	9	297
3	перша половина 1919 р.	24	12	361
4	перша половина 1920 р.	56	53	1128
5	друга половина 1920 р.	92	82	1336
6	перша половина 1921 р.	174	89	1928
7	друга половина 1921 р.	129	71	2131
8	перша половина 1922 р.	152	92	2115
9	друга половина 1922 р.	5	9	94
10	невідомо		1	20
	загалом	715	442	9737

Ми перевели ці дані у відповідні відносні показники та отримали такі співвідношення :

Таблиця 6

№№ п/п	Час вступу до НК-ГПУ	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	1918 р.	7,60 %	5,40 %	3,40 %
2	перша половина 1919 р.	4,10 %	2,00 %	3,10 %
3	друга половина 1919 р.	3,40 %	2,70 %	3,70 %
4	перша половина 1920 р.	7,80 %	12,00 %	11,60 %
5	друга половина 1920 р.	12,90 %	18,60 %	13,70 %
6	перша половина 1921 р.	24,20 %	20,10 %	19,80 %
7	друга половина 1921 р.	18,00 %	16,10 %	21,80 %
8	перша половина 1922 р.	21,30 %	20,90 %	21,70 %
9	друга половина 1922 р.	0,70 %	2,00 %	1,00 %
10	невідомо		0,20 %	0,20 %
	загалом	100 %	100 %	100 %

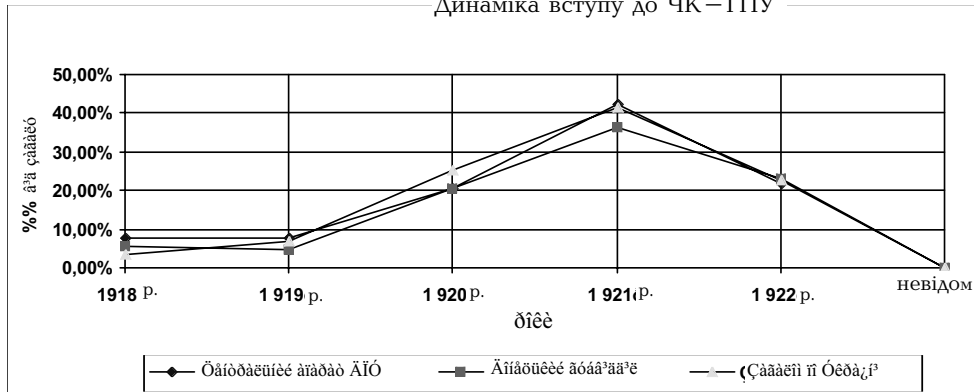
По роках це виглядає таким чином:

Таблиця 7

№№ п/п	Час вступу до ЧК-ГПУ	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	1918 р.	7,60 %	5,40 %	3,40 %
2	1919 р.	7,50 %	4,70 %	6,80 %
3	1920 р.	20,70 %	30,60 %	25,30 %
4	1921 р.	42,20 %	36,20 %	41,60 %
5	1922 р.	22,00 %	22,90 %	22,70 %
6	невідомо		0,20 %	0,20 %
	загалом	100,00 %	100,00 %	100,00 %

Графічно динаміка процесу вступу до ЧК-ГПУ виглядала так:

Динаміка вступу до ЧК – ГПУ

З діаграми видно, що по центральному апарату, Донецькому губвідділу та загалом по всіх підрозділах Надзвичайної комісії та Державного політичного управління України поповнення штатів відбувалося синхронно.

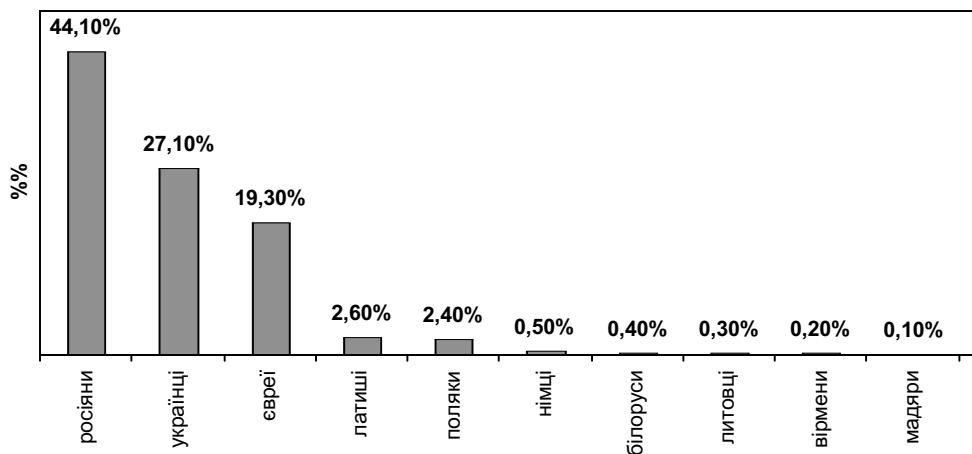
Національна належність працівників ГПУ була такою:

Таблиця 8

№№ п/п	Національність	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	росіяни	229	202	4295
2	українці	309	155	2646
3	євреї	103	41	1876
4	латиші	26	17	255
5	німці	7	7	44
6	поляки	19	5	237
7	литовці		3	25
8	білоруси		1	37
9	грузини		2	7
10	вірмени		3	15
11	мадьяри		1	12
12	невідомо	22	5	288
	загалом	715	442	9737

Графічно співвідношення національних груп у кадровому складі працівників ГПУ виглядає так:

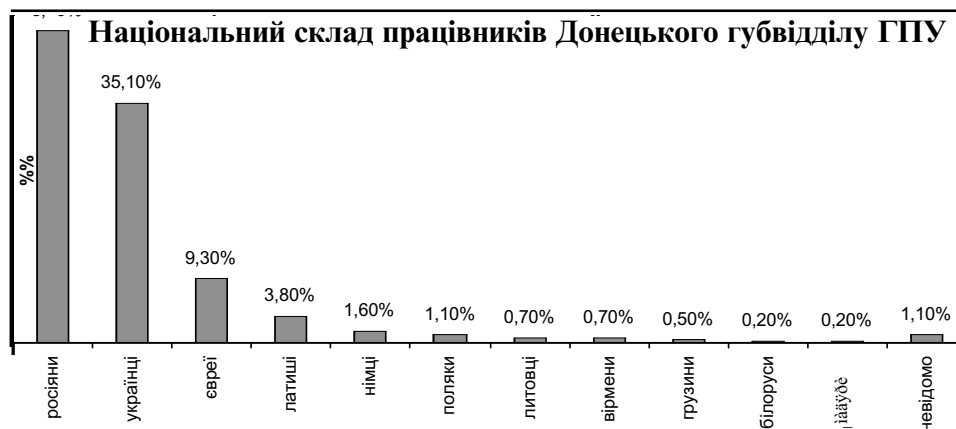
Национальный состав работников ГПУ Украины

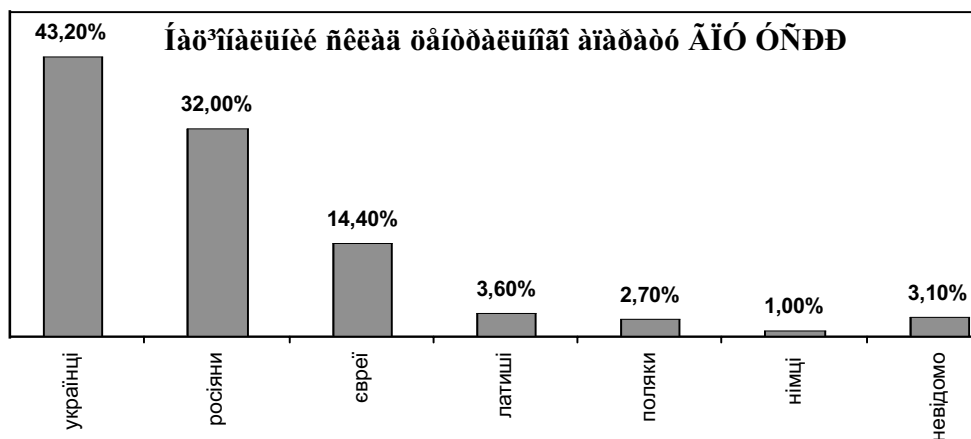
З діаграми видно, що загалом по Україні в штатах працівників ГПУ переважали росіяни (майже половина кадрового складу), українці становили дещо більше чверті, євреї - приблизно п'яту частку, всі інші національні групи сумарно не досягали 10%.

По Донецькому губвідділу ГПУ національний склад співробітників являв таку картину:

Серед донбаських чекістів за національною належністю були такі ж групи, як загалом в органах ГПУ України. Частка українців на 8 % вищою за загальноукраїнську. Відповідний показник по євреях був нижчим відносно центрального апарату та ситуації по системі ДПУ загалом (на 5,1 % та 10,0 % відповідно).

Працівники центрального апарату ГПУ УСРР розподілялися за національною приналежністю таким чином:

Як видно з діаграми, співвідношення по національних групах центрального апарату ГПУ України значною мірою відрізнялося від загальноукраїнських та донбаських показників. По-перше, сам перелік національних груп був там значно меншим, ніж у груп, з якими ми зробили порівняння (11 груп по Україні, 9 - по Донбасу, 6 - по центру). По-друге, на першому місці за чисельністю були українці (43,2 %), а росіяни займали друге місце (32,00 %). По-третє, частка євреїв була меншою відповідного загальноукраїнського показника, але на п'ять відсотків більшою порівняно з Донбасом.

Загалом, аналізуючи національний склад працівників Держполітуправління, можна відмітити, що проценти певних груп були далекими від їх часток у загалі населення України. На першому місці були росіяни. Українці, за винятком центрального апарату, були на другому. Євреї мали значно більше "представництво" в органах держбезпеки. Латиші і поляки також перевищували свої показники порівняно з частками в загалі населення.

Освітній рівень співробітників ГПУ характеризувався такими даними. Вищу освіту мали 2 % працівників центру, 0,2 % - у Донбасі та 1,8 % пересічно по Україні. Середню освіту отримали 34,9 % з центру, 17,6 % в Донбасі та 28,4 % по Україні. Початкову та домашню освіту мали пересічно 67,2 % чекістів України, 57,7 % центру та 77,7 % у Донбасі. Неписьменними були 3,5% працівників центру, 3,6 % у Донбасі та 2,3 % загалом по Україні.

У звіті освіту було дещо деталізовано, а саме: виділено такі підгрупи: середня загальна та середня спеціальна, початкова загальна та спеціальна. Тут показники дещо відрізнялися. По підгрупі середньої

спеціальної освіти в центрі частка чисельності працівників становила 34,1 %, в Донбасі - лише 1,8 %, при загальноукраїнському показнику 5,9 %. Аналогічними були показники по початковій спеціальній освіті: центральний апарат - 49,9 %, Донбас - 2,0 %, пересічно по Україні - 7,6 %. Відповідно протилежними були показники загальної освіти. Так, по середній: в центрі - 0,8 %, Донбасі - 15,8 %, по Україні - 22,5 %. Показники загальної початкової освіти: центр - 1,5 %, Донбас - 59,7 %, по Україні - 45,8 %.

Зрозуміло, що нема сенсу порівнювати освітній рівень працівників держбезпеки початку 1920-х років з сьогоденням, кінець 2001 р. Тоді сам загальний рівень освіти населення був низьким. Водночас, наведені дані дозволяють виділити таке: значна частина співробітників центрального апарату ГПУ мала спеціальну освіту (середню чи початкову), відповідно - 34,1 % та 49,9 %, що загалом становило 84,0 %. Цей показник пересічно по місцевих органах держбезпеки становив тільки 5,9 % та 7,6 %; по Донбасу, відповідно 1,8 % та 2,0 %. Високий рівень спеціальної освіти співробітників центру, на наш погляд, можна пояснити професійною необхідністю, з огляду на посадові обов'язки, необхідністю координувати діяльність губернських та периферійних органів.

Вікові показники співробітників ГПУ були такими:

Таблиця 9

№№ п/п	Вікові групи	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	до 18 років	77	32	552
2	18-25 років	318	250	4860
3	26-35 років	234	126	3362
4	36-45 років	59	26	731
5	45-55 років	18	6	185
6	понад 55 років	9	2	47
	загалом	715	442	9737

Картина у відсотках:

Таблиця 10

№№ п/п	Вікові групи	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	до 18 років	10,80%	7,20 %	5,70 %
2	18-25 років	44,40%	56,50 %	49,90 %
3	26-35 років	32,70 %	28,50 %	34,50 %
4	36-45 років	8,30 %	5,90 %	7,50 %
5	45-55 років	2,50 %	1,40 %	1,90 %
6	понад 55 років	1,30 %	0,50 %	0,50 %
	загалом	100,00%	100,00 %	100,00 %

З таблиці видно, що по трьох досліджуваних групах частки вікових показників тотожні, їх "коливання" не перевищує декількох відсотків. Тут простежується лише одна закономірність: найбільший відсоток працюючих припадає на вік від 18 до 25 років. Загалом категорія з 18 до 35 років включала 77,1 % працівників центрального апарату, 85,0% чекістів Донбасу та 84,40% пересічно по Україні. Достатньо високою була частка співробітників у віці до 18 років (від 5,7 % загалом по Україні до 7,2 % по Донбасу та 10,8 % по центральному апарату ГПУ).

Серед працівників держбезпеки переважаючу за статевим показником частку становили чоловіки (центр - 82,2 %, Донбас - 81,0 %, по Україні - 83,4 %).

Укладачі звіту виділили дві групи соціально-станових показників: 1) вид занять до революції, 2) колишні стани.

По першій групі було встановлено такі дані:

Таблиця 11

№№ п/п	Групи за видом занять до революції	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом праців- ників ГПУ по Україні
1	робітники	227	189	3500
2	землероби	51	51	1168
3	різні службовці	220	99	3385
4	торговці	3	2	72
5	офіцери та чиновники	2		31
6	учні	201	101	1461
7	невідомо	11		120
	загалом	715	442	9727

У відсотках загальна ситуація складалася такою:

Таблиця 11

№№ п/п	Групи за видом занять до революції	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	робітники	31,80 %	42,70 %	36,00 %
2	землероби	7,10 %	11,50 %	12,00 %
3	різні службовці	30,80 %	22,40 %	34,8 %
4	торговці	0,40 %	0,50 %	0,70 %
5	офіцери та чиновники	0,30 %		0,30 %
6	учні	28,1 %	22,90 %	15,00 %
7	невідомо	1,5 %		1,20 %
	загалом	100,00 %	100,00 %	100,00 %

Значний відсоток колишніх робітників та землеробів є обґрунтованим внаслідок їх прямого соціального відношення до влади. Сумарно тут були такі показники: центр - 38,9 %, Донбас - 54,2 %, середньо по Україні - 48,0 %. Але виконання специфічних службових обов'язків в органах держбезпеки обумовило високі відсотки службовців (відповідно, 30,8 %, 22,4 %, 34,8 %). Значну частку колишніх учнів (28,1 %, 22,9 %, 15,00 %) можна пояснити саме "революційністю" молоді, або так званою "романтичністю" при "захисті революційних надбань".

Безумовно, цікавими є дані про відношення працівників ГПУ до колишніх соціальних станів:

Таблиця 12

№№ п/п	Колишні стани	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	селяни	426	325	5498
2	міщани	239	111	3883
3	дворяни	13	3	100
4	особисті та почесні громадяни	22	1	159
5	купці		1	11
6	духовного звання	3	1	20
7	невідомо	12		66
	загалом	715	442	9737

У відсотках це буде:

Таблиця 13

№№ п/п	Колишні стани	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	селяни	59,60 %	73,60 %	56,50 %
2	міщани	33,40 %	25,10 %	39,90 %
3	дворяни	1,80 %	0,70 %	1,00 %
4	особисті та почес- ні громадяни	3,10 %	0,20 %	1,60 %
5	купці	0,40 %	0,20 %	0,10 %
6	духовного звання	1,70 %	0,20 %	0,20 %
7	невідомо			0,70 %
	загалом	100,00 %	100,00 %	100,00 %

З таблиці видно, що переважну частину по всіх структурах ГПУ становили особи, яких було віднесено до селянського стану. На другому місці були міщани. Цікавим є той факт, що у структурах держбезпеки тоді ще працювали окремі представники колишніх станів дворян, особистих та почесних громадян, купців та осіб дворянського звання. Вони становили невелику частку співробітників ГПУ: по центральному апарату загалом 7,0 %, по Донецькому губвідділу -1,3 %, пересічно по Україні - 2,6 %. Порівняно більша частка по центральному апарату ГПУ, на погляд автора, обумовлена специфікою цієї структури, що повинна була планувати і координувати діяльність периферійних органів. А це вимагало відповідної освіти та певного досвіду, що, безумовно, були у представників тих соціальних станів. Порівняно низька частка по Донецькому облвідділу мала у своїй основі саме особливості цього регіону - промислового, з незначними прошарками серед населення колишніх дворян, особистих і почесних громадян, купців та осіб духовного звання.

Таким чином, аналіз видів занять працівників ГПУ до революції та належності їх до колишніх соціальних станів показує чітку класову лінію при доборі кадрів працівників органів Державного політичного управління. Наявність "класово чужих елементів" є свідченням початковості етапу становлення карних органів держави пролетарської диктатури.

Окремо у звіті знаходяться розділи, що певною мірою характеризували саме професійні якості працівників ГПУ. Це дані про їх працездатність та знання іноземних мов.

Працездатність оцінено по п'яти категоріях. На "відмінно" цей показник був у 1,5 % співробітників центру, 13,1 % чекістів

Донбасу, загалом по Україні дорівнював 4,1%. "Добре" кваліфікували працездатність по центру і губвідділу Донбасу 38,0% працівників, а по Україні - 30,2%. "Задовільною" була оцінка по центру - 18,7%, Донбасу - 45,3%, пересічно - 47,0%. "Незадовільно" було оцінено стан працездатності працівників центру - 2,2% співробітників, Донбасу - 3,6%, загалом по Україні - 11,5%. Нез'ясованою залишалася працездатність 39,9% чекістів центрального апарату та 7,2% по Україні.

Як бачимо, у нормальному стані працездатності була переважна частина працівників досліджуваних структур. Звіт не конкретизує показник працездатності за категоріями працівників - керівних, оперативних, технічних тощо. Таким чином, йдеться лише про пересічні, досить неконкретні оцінки. Хоча показник стану працездатності "задовільно" не є свідченням оцінки нормальної ситуації, бо робота у таких органах вимагала фізичного та психічного здоров'я. А сумарно на "задовільно" (що є синонімом - "посередньо") та "незадовільно" оцінено працездатність 20,9% працівників центрального апарату (за умови відсутності даних на 39,6%), 48,9% - працівників по Донбасу та 58,5% - пересічно по Україні.

Цікавими є дані про володіння іноземними мовами. У звіті виділено такі мови: англійську, французьку, німецьку, латинську (!), італійську, латиську, єврейську, польську, литовську, румунську, грецьку та українську (!)

Показники в цьому плані були такими: по центральному апарату володіли іноземною мовою (чи мовами) - 199 чоловік (27,8%), по Донбасу - 121 (27,4%), по Україні - 4 тис. 197 чоловік (43,1%). Тобто, дані загалом по Україні були значно більшими, ніж по центральному апарату та Донбасу. Вражає, що українською мовою володіли тільки 4,5% працівників центрального апарату, 6,6% чекістів Донбасу та 27,4% загалом по органах ГПУ України.

Конкретно проценти, що характеризують володіння певними іноземними мовами мали такий вигляд по окремих структурах ГПУ:

Таблиця 14

№№ п/п	Іноземні мови	Працівники центрального апарату ГПУ УСРР (%)
1	німецька	34,20 %
2	французька	20,60 %
3	польська	18,10 %
4	латиська	11,60 %
5	єврейська	8,00 %
6	українська	4,50 %

7	англійська	2,00 %
8	румунська	1,00 %
9	латинська	
10	італійська	
11	литовська	
12	грецька	
	загалом	100,00 %

Як видно, по центральному апарату ГПУ УСРР найбільша частка з цієї категорії працівників володіла німецькою мовою (понад третини). На другому місті були володіючі французькою мовою (п'ята частина). Третє місце займали фахівці з польської мови (близько п'ятої частини). Латиську мову знали 11,6 %, єврейську - 8 %. По всіх інших мовах відсоток був незначним.

Таблиця 15

№№ п/п	Іноземні мови	Працівники Донецького губвідді-
1	німецька	24,00 %
2	латинська	19,70 %
3	єврейська	15,70 %
4	французька	14,90 %
5	грецька	8,30 %
6	українська	6,60 %
7	польська	5,80 %
8	литовська	3,30 %
9	англійська	1,70 %
10	латиська	
11	румунська	
12	італійська	
	загалом	100,00 %

Таблиця 16

№№ п/п	Іноземні мови	Загалом працівників ГПУ по Україні(%)
1	українська	27,40 %
2	єврейська	26,00 %

3	німецька	14,50 %
4	польська	10,30 %
5	латиська	7,80 %
6	французька	7,10 %
7	румунська	2,50 %
8	латинська	1,50 %
9	англійська	1,30 %
10	грецька	0,80 %
11	литовська	0,50 %
12	італійська	0,30 %
	загалом	100,00 %

Цікаво, що українською мовою володіли тільки 4,5 % працівників центрального апарату, 6,6 % чекістів Донбасу та 27,4 % загалом по органах ГПУ України.

Узагальнення та аналіз кадрової частини звіту дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, відповідні структури Державного політичного управління УСРР у 1922 р. були у стані реформування, обумовленого об'єктивною економічною ситуацією, що склалася.

По-друге, кадровий склад чекістів був далеким від потреб “політичного захисту держави пролетарської революції”.

По-третє, сама технологія реформування спиралася на механічні підходи, не враховувала потреб як самих органів, так і суспільства.

По-четверте, кадровий склад працівників ГПУ, який сформувався тоді, став базою для подальшого розвитку карних органів. Тобто, політичні репресії наступних років проводилися, в основному, руками тих, хто працював на початку 1920 - х років.

¹ Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов VI-го созыва (18 декабря 1921 - 10 декабря 1922).- Харьков.- Изд-во ВУЦИК.- 1922.- С.9.

² *Бажан О.* Слуга, або фрагменти життя генерала Серова // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.- 1994.- № 1.- С. 229 - 239; *Буриосов В., Нікольський В.* Відлуння внутрішніх чисток. - У кн.: - Правда через роки.-Донецьк.- 1995.- С.88-90.

³ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.- К.: 1997.- С.21-186.

⁴ *Золотарьов В.А.* Чекісти 20-х - 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.- 1994.- № 1.- С.168-176; 1995.- № 1/2.- С. 334 - 340.

⁵ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* Вказана праця.- С.430-581.

⁶ З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.- 1997.- № 1/2.- С. 317-383.

-
- ⁷ Державний архів Служби безпеки України (Київ). (Далі: ДА СБУ-(К) - Спр. 254.- б/н.
- ⁸ ДА СБУ (К).- Спр. 254.- Арк. 5. (На погляд автора, йдеться про кількість працівників апаратів губернських відділів ДПУ, виключаючи так звану "периферію".)
- ⁹ Там само.- Арк. б/н. Таблиці та графіки статті складено та всі підрахунки проведено за цим документам.
- ¹⁰ Можливо, йдеться про неукраїнців, які володіли українською мовою.

Василь Шейко
(Харків, Україна)

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ГОЛОДОМОР 1921-1923 років

Проблема геноциду української інтелігенції залишається і на сьогодні однією з малодосліджених. З усього різномайття її аспектів особливе місце посідають питання, пов'язані з голодомором та стосунками з владою. Якщо питання геноциду інтелігенції України під час голодомору 1932-1933 рр. досліджено більш ґрунтовно, то цього не можна сказати про голодомор 1921-1922 рр. До того ж драматичні стосунки старої інтелігенції з радянською владою в ті роки вельми згубно впливали на її соціально-політичне та матеріальне становище, вели до великих демографічних втрат. Фактично вже в той час на долі інтелігенції трагічно відбивалися дії репресивної системи тоталітарного комуністичного режиму, що народжувався. Ось чому, на мою думку, є сенс проаналізувати та висвітлити питання трагічного становища української інтелігенції під час голодомору на початку 20-х років ХХ ст.

Україна на початку 20-х років після імперіалістичної та громадянської воєн знаходилась у надто тяжкому становищі. Продукція важкої індустрії зменшилася порівняно з 1913 р. у 8 разів і складала лише 12% довоєнного рівня, видобуток вугілля – 22%, посівна площа скоротилася на 20%. До того ж посуха, що охопила значну частину України, погіршила становище. Врожай пшениці досяг лише 25% довоєнного. У республіці почалися голод, епідемії, загальне зубожіння¹. Труднощі економічні доповнювалися гострою політичною боротьбою різноманітних угруповань інтелігенції та різних прошарків населення.

У найбільш незахищеному стані опинилась інтелігенція. Вчителі по декілька місяців не отримували заробітної плати. Навіть академіки, як свідчив віце-президент Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) А. Кримський, “по десять місяців не отримували зарплати”².

-
- 48 *Цапкин В.В.* Указ. соч. – С.178.
49 РГАЭ. – Ф.5675. – Оп.1. – Д.31. – Л.8; Д.41. – Л.19.
50 Там же. – Д.33. – Л.56.
51 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.321. – Арк.6.
52 *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. – Париж: 1934. – С.363-368.
53 Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 12. – С.244.
54 Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932-1933 годов. Итоговый отчет. 1990 год. – К.: 1992. – С.76.
55 *Гуслистий К.* Нарис історії України.
56 *Фороствський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – У кн.: *Штена П.* Московство – Дрогобич: Відродження, 1996. – С.171.
57 Там само. – С.153-154.
58 *Костор С.* Статті і промови. – У кн.: *Штена П.* Московство. – С. 154.
59 *Соловей Д.* Украинская наука в колониальных путях. – У кн.: *Штепа П.* Московство. – С. 156.
60 Там само.
61 Там само. – С.155.
62 Родина. – 1991. – № 6-7.
63 Там само.
64 *Чуев Ф.* Солдаты империи. Беседы. Воспоминания. Документы. – М.: Ковчег, – 1998. – С. 177-179.
65 *Штена П.* Московство. – С. 181.
66 *Канустіна В.* Молодий будівничий України. – 1999. – № 6: Голод в Україні 1946 – 1947. – Київ-Нью-Йорк. – Вид-во М.П.Коць. – 1996. – С.331.
67 Архів автора.
68 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.32.
69 Голод 1921-1923 гг. на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: 1993. – С.15.
70 ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.30. – Арк.61зв.
71 Там само. – Оп.20. – Спр.2006. – Арк.59.
72 Там само. – Спр.2994. – Арк.185.
73 Там само. – Оп.23. – Спр.1639. – Арк.97-98.
74 ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.3. – Спр.49. – Арк.21-24.
75 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5407. – Арк 14-18; Спр. 5488. – Арк. 84.
76 Международная защита прав и свобод человека. – М.: – Юридич. л-ра. – 1990. – С.219.
77 Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. В 3-х т. – Т.1. – К.: 1985. – С.251-291.
78 Юридический словарь. – Госиздат юр. л-ры, 1953. – Ст.203-204.
79 Международное право. – М.: 1982. – С. 524.

*Ольга Мовчан
(Київ, Україна)*

ТЕРОР ГОЛОДОМ В УКРАЇНІ В 1921-1923 рр.

Незаперечним для істориків серед факторів, що спричинили виникнення цього лиха в Україні є негативний вплив семи років безперервних воєнних дій та дворічної посухи 1921-1922 рр. в хлібовироб-

них південних губерніях. Однак існували й інші — політичні чинники, що катастрофічно усугубили продовольчу кризу в республіці і, таким чином, зіграли вирішальну роль у виникненні голоду. Це — класова та національна політика більшовиків.

Терор голодом служив одним із засобів придушення селянської опозиції, яка на початку 20-х років вилася у збройні повстання — так званий “куркульський бандитизм”.

“Генетичною” причиною першого та другого радянських голодоморів була радикально-комуністична доктрина більшовиків, які розглядали дрібних виробників як силу, потенційно ворожу пролетарському інтернаціоналізму і суцільній націоналізації виробництва. “Дрібні хазяйчики”, як зневажливо називав селян більшовицький лідер В. Ленін, склали переважну більшість населення країни, тому він вбачав їх силою набагато небезпечнішою для комуністичної партії, ніж армії Колчака і Денікіна. “Щоб звільнитися від них, — вказував В. Ленін, — треба застосовувати інші методи і способи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів”. Оскільки намагання “червоногвардійської атаки” на “дрібний капітал”, тобто одноразової експропріації селян шляхом насильницького насадження радгоспів і комун, у 1919 р. провалилися, влада шукала інші методи боротьби з “дрібнобуржуазною стихією”¹.

С. Кульчицький у своїх публікаціях неодноразово підкреслював, що радянська влада під час всіх радянських голодоморів свідомо порушувала традиційне правило, уживане різними державами з часів давньоєгипетських фараонів, а саме — відмовлялася від створення і збереження страхових зернових запасів, які б гарантували селянські господарства від розорення, а селян від голоду у випадку стихійного лиха².

Стосовно початку 20-х років слід зауважити, що внаслідок багаторазової зміни влад на території України в 1919-1920 рр., більшовики практично не могли, навіть коли б і схотіли, своєчасно створити гарантійний зерновий фонд. Проте вони вдалися до вилучення насінневих, кормових та продовольчих запасів збіжжя, які звичайно зберігалися у селянських господарствах, для продовольчого забезпечення армії, міст та селян неврожайних місцевостей Російської Федерації. Реквізиції зерна у селян проводилися шляхом продовольчої розкладки під гаслом вилучення “хлібних лишків”.

В епіцентр розкладкової політики Україна потрапила в 1919-1920 рр. VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), розглядаючи питання про радянську владу в Україні, дійшла висновку, що в республіці мають бути збережені основні принципи розкладкової політики хлібозаготівель.

На сільське господарство розкладка діяла як кислота на метал: воно скорочувалося до обсягу, що задовольняв тільки внутрішні пот-

реби селян. Коли виявилось, що продавати продукцію не дозволяють, селянам не залишалось резонів освоювати всю одержану землю. Посівні площі катастрофічно скорочувалися.

Руйнівні наслідки продрозкладки навіть перевищували збитки, спричинені війною. Так, найбільший дефіцит селянських засівів навесні 1921 р. виник не на території, де відбувалися основні воєнні дії (Одеська, Київська, Донецька, Катеринославська, Волинська і Подільська губернії), а саме там, де активно виконувався план хлібозаготівель (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії)³. Незважаючи на скорочення товарності селянських господарств, радянський уряд продовжував експропріацію продовольства у селян. Розкладка поширилася майже на все, що вироблялося на селянському подвір'ї.

На відміну від Росії, де продовольча розкладка була відмінена в березні 1921 р., в Україні уряд заявив про її офіційне скасування лише після жнив 1921 р. Через воєнні дії на території України в 1920 р. основний тягар продрозкладки припадав на хлібовиробничі райони Росії, тому після припинення воєнних дій більшовицький уряд вирішив повністю вилучити хлібні лишки і в українському селі.

Продовження розкладкового курсу хлібозаготівель визначили постанови ВУЦВК про введення продподатку з врожаю 1921 р. і РНК УСРР про зменшення зернової розкладки на врожай 1920 р. Зокрема, постанова РНК ухвалювала:

“1. Волинську, Катеринославську, Харківську і Чернігівську губернії, які виконували найбільший відсоток хлібної розкладки і які налічують найбільшу кількість селянських господарств, на яких тяжко відбивалася ця розкладка, цілком звільнити від виконання частини її, що залишилася.

2. Для решти губерній відповідно до загального економічного стану і відсоткові виконаної по сей час хлібної розкладки встановити таку скорочену частину розкладки, що є обов'язковою до здачі негайно після засівної кампанії в розпорядження державних продовольчих органів: Олександрівська - 15000 тис. пудів; Полтавська - 13000 тис.; Кременчуцька - 6000 тис.; Київська - 9000 тис.; Одеська - 3000 тис.; Миколаївська - 3000 тис.; Донецька - 2000 тис.; Подільська - 1 000 тис. пудів”⁴.

Більшовицький центр намагався беззастережно виконувати планові завдання. Документи свідчать, що тиск на українських селян почався уже в березні 1921 р., коли було оголошено “продтижневик”, і тисячі комуністів та безпартійних робітників мобілізовано у озброєні хлібозаготівельні загони, які направлялися на село. Якщо в грудні 1920 р. в середньому за добу заготовлялося 1,5 тис. пудів хліба, то в березні – 7 - 8 тис. пудів⁵.

В травні політбюро ЦК КП(б)У вирішило додати до нарком-

продівських загонів регулярну армію. Зокрема, в Одеську губернію надійшло телеграфне розпорядження: “Підтвердити Одесі вантажити щоденно 30 вагонів, запропонувати військовому командуванню надавати всіляке сприяння при здійсненні продрозкладки”⁶.

Тиск на селян не зменшився й після появи передвісників голоду — загибелі засівів зернових внаслідок посухи та масового поширення шкідників сільськогосподарських культур влітку 1921 р. Прочитуємо, як приклад, панічну телеграму Миколаївського губвиконкому до Харкова від 22 червня 1921 р.: “Центр вимагає в червні від нашої губернії 1575 тис. пудів зерна. Відправлено 500 тис., можемо ще відправити максимум 250 тис. Особком (Особливий комітет з палива й продовольства – Авт.) пропонує виконати наряд повністю. Якщо виконаємо, то постачання губернії буде таким, що загрожує. Залишаються тоді без постачання дві дивізії і все населення губернії”⁷.

Продовольча диктатура більшовиків, встановлена 1919 р., не була відмінена і після офіційного запровадження продовольчого податку в Україні восени 1921 р. Розкладкові методи застосовувалися як при оподаткування селянських господарств, так і при хлібозаготівлях.

Податкові завдання окремим губерніям встановлювалися згори за попередніми підсумковими даними наркомпроду РСФФР, а не за результатами оподаткування селян, як це передбачалося декретом про продподаток. Разом з тим ставки оподаткування українських селян було штучно підвищено з метою забезпечення хлібопостачання Росії. Спочатку 28 липня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонував ввести додаткові розряди продподатку у найбільш благополучних районах, де врожайність зернових перевищувала 70 пудів з десятини. Крім того, в основу оподаткування замість жита, як у Росії, була покладена пшениця. Вибір податковим еквівалентом найдорожчої зернової культури призводив до збільшення надходжень податку зернових культур. Однак навіть ці доповнення до податкового законодавства не допомогли виконати надмірні плани хлібозаготівель. Задовольняючи нові вимоги кремлівського керівництва, 29 липня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало місцевим комітетам “підвищити ставки оподаткування “при пересуванні платників на 1 - 2 розряди за врожайністю, а також при утворенні трьох нових розрядів для місцевостей, де врожай вище 85 - 100 пудів з десятини”⁸.

Наступного дня, 30 липня, це рішення було конкретизовано щодо окремих губерній. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: “Ставки по Запорізькій, Донецькій і Миколаївській губ. залишити без змін. Ставки Подільській, Катеринославській та Одеській залишити відкритими до отримання довідок з місць, з отриманням таких питань вирішити тт.Раковському з Владимировим. Щодо Київської

губ., то в тих повітах, де ставки повідомлені волостям, не замінювати. По відношенню до повітів, де ставки не повідомлені, питання тимчасово залишити відкритим і запропонувати, не оголошуючи про зміну повітових ставок, підвищити волосні з таким розрахунком, щоб вони збільшили повітові ставки.

Дати всім губерніям директиву: там, де не оголошені волосні ставки, підвищити такі, не зачіпаючи вже оголошені повітові ставки”⁹.

Всі постанови щодо оподаткування українських селян було ухвалено під тиском російського керівництва. Відповідна частка відчуженого за продподатком зерна визначалася потребами Російської Федерації.

Податкові завдання, встановлені адміністративною розкладкою, повідомлені згори цифри-завдання (а це і є продрозкладка) не відповідали реальним можливостям. П’ятьом неврожайним губерніям були виставлені насправді фантастичні вимоги. У доповідній записці Х.Раковського В.Леніну про організацію продовольчої роботи та збір хліба в Україні від 28 січня 1922 р. зазначалося, що “...за кошторисом т. Попова Олександрівська (Запорізька – Авт.) губ. повинна була дати 8679 тис. [пудів] продподатку, тоді, як виявилось, що весь валовий збір Олександрівської губ. дорівнює 6100 тис. пуд. хліба, і що ми, незважаючи на самий суворий тиск, на взяття сотень заложників, не змогли зібрати 255 тис. пуд. хліба, іншими словами, в 32 рази менше, ніж казав Попов. Але потрібно тут додати, що в Олександрівській губ. наприкінці листопада 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і кураю, і випадки смерті від голодного тифу налічувалися вже сотнями. На початку грудня ми повинні були припинити збирання врожаю в Олександрівській губ. В Донецькій губ. т. Попов запропонував зібрати 6530 тис. пудів хліба, проте Донецька губ. дала всього 1120 тис. [пуд.] з Миколаївської губ. т. Попов вимагав 11254 (Так у документі – Авт.) тис. пуд. хліба, вона дала всього 1040 тис. пудів. з Одеської губ. т. Попов вимагав 1293,2 тис. пудів, а Одеська губ. дала всього 389 тис. пудів хліба. з Катеринославської губ. він вимагав 2404 тис. пудів хліба, вона дала 842 тис. пудів хліба”¹⁰.

План продподатку значно перевищував можливості його виконання селянами. Планове завдання визначалося у розмірі 117 млн пудів, або 42% валового збору зернових. Але внаслідок катастрофічного неврожаю така кількість була непосильною для селян. Навіть без урахування продподатку, фуражних і насінневих витрат валовий збір зерна в 276,6 млн пудів міг забезпечити лише мінімальні продовольчі потреби населення — по 11 пудів зерна на рік на їдця¹¹.

Нереальність хлібозаготівельних планів призвела до збереження розкладкового методу хлібозаготівель. Незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду фактично здійснювалося шляхом позазаконного примусу.

Зокрема, невиконання окремими селянами продподатку каралося штрафом у розмірі з 1/5 до 1/10 ставки цього податку або арештом строком до двох тижнів. Завзяті неплатники, які відмовлялися від виконання податку, або утаювали чи здавали неякісні продукти, відправлялися на примусові громадські роботи строком на місяць або позбавлялися волі з конфіскацією майна. У випадку непокори адміністративним стягненням повітовим та губернським продовольчим комісарам дозволялося віддавати неплатників суду революційних трибуналів. Ці заходи покарання застосовувалися у місцевостях, що були оголошені на воєнному стані¹².

Міра покарання “завзятих неплатників податку” встановлювалася залежно від ваги скоєного “злочину” строком від 6 місяців до 6 років тюремного ув’язнення. Навесні 1922 р. деякі з них були амністовані. Однак владу турбувала не доля засуджених селян, а проблема попередження недосіву зернових, який міг би перешкодити наступній податковій кампанії. За постановою ВУЦВК від 5 квітня 1922 р. “Про звільнення засуджених за невиконання продподатку” амністії підлягали особи, які порушили податкове законодавство, крім засуджених за посадові злочини корисливого характеру, а також за контрреволюційну діяльність, до якої належали заклики не виконувати продподаток та чинити збройний опір хлібозаготівельним органам¹³.

З метою залякування селян також застосовувалася, як і під час продрозкладки, їх колективна відповідальність (кругова порука) за виконання хлібоздачі. Причому у випадку невиконання податкових завдань вживалися заходи “соціального захисту”, а саме — розстріли. Це підтверджує наказ Вознесенського особкому від 27 листопада 1921 р.: “Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку у 48-годинний строк, із плинном часу продподаток не буде виконаний, такі села будуть оголошені ворогами радянської влади. Половина заложників буде засуджена аж до використання вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взята нова група. Всю наявність зернохліба і зернофуражу, не дотримуючись цифр податку, який належить у господарствах, на котрі пошириться колективна відповідальність, буде конфісковано”¹⁴.

Терор застосовувався не тільки до заможних селян, які чинили опір хлібозаготівлям, але й до незаможників, яких радянська влада проголосила своїми союзниками. Щоб уникнути зайвих сутичок з селянством, власті намагалися вилучити сільськогосподарську продукцію руками самого селянства. Для більшої зацікавленості селянської бідноти в експропріації майна заможних вона надавала комнезамам певну частку реквізованих надходжень. Але комнезами, які не сприяли податковим комісіям, позбавлялися державної допомоги.

Так, у наказі Вознесенського повітового особкому (особливого комітету – Авт.) від 27 листопада 1921 р. про репресивні заходи щодо сіл, які відмовляються від сплати податку, зазначалося: “У випадку, коли комнезаможі цих сіл не надають належного сприяння сільподаткомісіям (сільським податковим комісіям – Авт.) і ухиляються від виконання свого революційного обов’язку, позбавляти такі в цілому отримання насінневої, продовольчої допомоги від держави”¹⁵.

Для максимального вилучення зерна держава використовувала всілякі заходи надзвичайного характеру, які врешті-решт призводили до масового збройного тиску на селянство.

Ще на початку 1921 р. голова російського уряду у записці про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи запропонував мобілізувати у Поволжі “молодь до армії у кількості близько 500 тис. штиків” і “розташував ці 1/2 мільйона на Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні”.

Реалізувати цей задум виявилось технічно неможливо через повну дезорганізацію життя у Поволжі і стан залізниць. Селяни, між тим, самі кидали уражені посухою місця і прямували пішки до більш благополучних місцевостей: 439 тис. біженців знайшли притулок в Україні. Ними опікувалася створена у липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК на чолі з Г. Петровським. Але ця майже півмільйонна армія переселенців не могла допомагати державі вилучити хліб в українських “ненажерливих багатих селян”. Потрібні були інші засоби¹⁶.

Вождь більшовиків знов, хоча і в іншому варіанті, повернувся до ідеї застосування військової сили. У розмові з М. Владимировим по прямому проводу 6 серпня 1921 р. він зазначав: “Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений”¹⁷.

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради з праці та оборони (РПО – Авт.) про застосування надзвичайних заходів при вилученні продподатку, яка не публікувалася. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку “негайно вживати найрішучих заходів примусового характеру”¹⁸. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць. Але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід, нагромаджений за попередні два роки стягання розкладки.

Розпорядження голови російського уряду про використання

збройної сили для підкорення селян ретельно виконувалося в Україні. У донесенні командуючого Київською військовою округою Й. Якіра до Раднаркому УСРР від 25 грудня 1921 р. з гордістю повідомлялося про успішне проведення “продмобілізації” військових частин. Це засвідчувалося великими цифрами виділених на продроботу, а саме: до Волинської губернії – 800 багнетів, Подільської – крім багнетів кінний корпус до 24 ескадронів, Київської – понад 2,5 тис. багнетів і шабель, Полтавської – 2 тис. багнетів, до Кременчуцької – 200 багнетів. Командувач гарантував “подальше сприяння” до остаточного вилучення зерна¹⁹.

Крім військових частин, опір селянства придушували продовольчі дружини, воєнізовані хлібзаготовчі робітничі формування, створені на зразок продовольчих загонів, які діяли під час громадянської війни. В Україні, що була для більшовиків головною продовольчою базою, їх чисельність сягала чверті загальноросійського складу – понад 8 тис. чоловік²⁰.

“Ефективність” дій продзагонів досягалася кадровою політикою за принципом “Поділяй і володарюй!” Щоб попередити підтримку селянського опору членами продзагонів, до їх складу ніколи не включали місцевих робітників. Восени українські воєнізовані заготівельні частини були зміцнені робітниками з РСФРР²¹.

У більшості випадків військова сила впроваджувалася для залякування селян. Це засвідчують численні політзведення організаційного відділу управління заготівель наркомпроду УСРР про хід податкової кампанії у республіці. Проте масове використання озброєних формувань у продовольчій кампанії породжувало численні зловживання стосовно селян, які не мали змоги сплатити податок. Наприклад, в інформаційному бюлетені Одеської ЧК по Балтському повіту повідомлялося: “Тиск і репресії продорганів, що посилюються з голодом, який зростає навіть у найбільш благополучних волостях (Крутянській, Сарадінській, Писаревській), служать вогнищем різко вираженого незадоволення селянських мас, особливо незаможних, проти радвлади. На цьому ґрунті посилюється агітація куркульства, яка має первинний успіх і не зустрічає через відсутність політроботи жодної противаги. На психологію і настрої незаможного селянства дуже впливає безприкладне свавілля продзагонів, зловживання своїми повноваженнями. У Валлегоцулівському р-ні були випадки побиття і погрожування розстрілом (селяни для інсценування ставилися до стіни)”²².

Таким чином, незважаючи на формальне проголошення продподатку, формування державного хлібного фонду здійснювалося шляхом позаекономічного примусу, терору та репресій проти селян.

В 1922 р. в Україні врешті - решт було запроваджено продовольчий податок і задалегідь створено резервний фонд допомоги селянським господарствам. Однак надмірні експортні потреби викликали урізування до мінімуму витратних статей у хлібному балансі республі-

ки, причому їх скорочення здійснювалося за рахунок споживання сільського населення. Обрахування витрат, виходячи із занижених норм споживання зерна в селянських господарствах (13 пудів на рік на їдця та 5 пудів – на худобу), призвело до хибного висновку про можливість майже повного зернового самозабезпечення неврожайного регіону у 1922/23 р. Надалі, коли виявилось погіршення перспектив врожаю, хлібний баланс степових губерній зазнав певного коригування. Проте, принцип мінімального забезпечення селянських господарств залишався недоторканим²³.

Розміри продовольчої та насінневої позики, що складала 9,6 млн пудів зернових і кукурудзи, не змогли покрити хлібний дефіцит у неврожайних губерніях, що складав не менше 20 млн пудів, оскільки 13, 5 млн пудів Україна віддала для продажу за кордонами СРСР²⁴.

Незацікавленість державної партії рятувати українських селян особливо яскраво проявилася під час першого голодного року. У 1921 р. катастрофічна посуха охопила великий регіон — Поволжя, Північний Кавказ, південь України. Склалися об'єктивні обставини, за яких держава не могла одночасно задовольняти потреби всіх споживачів. Споживачами були: п'ятимільйонна Червона армія, “червоні столиці”, міське населення взагалі, сільське населення вражених посухою хлібовиробних регіонів. В цій ситуації Кремль виробив певну систему пріоритетів. На останньому місці в ній опинилися голодуючі півдня України.

Посуха на півдні України у 1921 р. була не менш тяжкою, ніж в Поволжі. Перерозподіл врожаю в республіці на користь південних губерній міг попередити голод, оскільки на Лівобережжі та Правобережжі урожай видався досить добрим. Та Леніна турбувало не стільки становище в Поволжі й тим більше на півдні України, скільки перебої з постачанням хліба у Москві, Петрограді, на шахтах Донбасу. Використовуючи директиви ЦК РКП(б), керівництво України у липні 1921 р. зобов'язало місцеві власті “докласти надлюдських зусиль для підняття продзаготівлі і виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб”²⁵. Щоб не було жодних сумнівів щодо пріоритетів центрального уряду, секретар ЦК КП(б)У Д. Лебідь і голова ВУЦВК Г. Петровський у телеграмі керівникам Чернігівської губернії заявили відкритим текстом: “Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема, в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську владу України, прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби”²⁶.

3 вересня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання про розміри державного хлібного фонду прийняло пропозицію наркомпроду РСФРР М. Фрумкіна: “Встановити кількість хліба, яку Україна зобов'язалася дати Росії, як мінімальну в 30 млн пуд. навіть на шкоду власному забезпеченню”²⁷.

І завдання з хлібопостачання РСФРР насправді виконувалося на шкоду власному населенню, оскільки хлібний дефіцит неврожайних губерній України у 1921/22 р. (мається на увазі господарський рік, що починався з листопада місяця – Авт.) становив 35 млн пудів, а до РСФРР та інших радянських республік було вивезено понад 27 млн пудів, у тому числі мізерні зернові запаси неврожайних українських губерній.

Так, в одному із найбільш неврожайних в Миколаївській губ. Дніпровському повіті восени 1921 р. було заготовлено і вивезено для Криму, який у той час входив до складу Російської Федерації, 3 млн пудів зерна. Навесні 1922 р. на підставі самого факту цих заготівель повіт знову виключили з плану допомоги неврожайним районам, хоча більша частина його населення також голодувала.

Із неврожайної Одеської губ. України було вивезено до Самари, Уральська, Царицина і Пугачова 58 тис. пудів зерна. Із голодуючого Олександрівська (Запоріжжя – Авт.) до Самари також прибув вагон продовольства²⁸.

За вивезене зерно Україна майже нічого не отримала – ані грошей, ані промислових товарів. Як згадувалося у доповідній записці Х. Раковського В. Леніну від 28 січня 1921 р., товарообмін між радянськими республіками, запланований як перехід від адміністративно-розподільчих до ринкових відносин, було зірвано²⁹.

В той же час про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні. Техніка замовчування голоду виявилася простою. У серпні 1993 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання “Про кампанію щодо боротьби з голодом” прийняло резолюцію, яка не потребує коментарів: “Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губерньськими або повітовими засобами”³⁰.

Тільки на початку 1922 р., коли на півдні голодуючих селян почала косити смерть, завіса мовчання була знята, і “незалежній” Україні дозволено укласти з Американською адміністрацією допомоги (АРА) угоду, аналогічну укладеній Росією в серпні 1921 р.

Офіційне визнання голоду на півдні України виявилось багато в чому декларативним не лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також тому, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР.

Неврожайні місцевості України тривалий час залишалися на продовольчому самозабезпеченні і не звільнялися від сплати податку, як це було в Росії. Відповідно до постанови Раднаркому УСРР від 14 січня 1922 р. виконкомам голодуючих губерній надавалося право знижувати ставки продовольчого податку, аж до його повного скасування, замінювати натуральний податок грошовим, але ...тільки за пропози-

цією продовольчих органів, які цілковито підпорядковувалися російському наркомпроду. Проте центральні органи влади не поспішали зі скасуванням у неврожайних місцевостях традиції продрозкладки³¹.

“Наркомпродівська мітла” продовжувала нещадно вимітати рештки продовольчих запасів у селян навіть після прийняття декрету про послаблення продподаткового тиску. Про типову ситуацію у розв’язанні питання щодо скасування продподатку у неврожайних місцевостях і оголошення їх голодуючими свідчить факт неодноразового відхилення ВУЦВКом клопотання Кременчуцького губвиконкому щодо визнання голодуючими неврожайних волостей губернії. 16 березня всупереч черговій відмові Г. Петровського президія губвиконкому наважилася це зробити самочинно. Голова виконкому повідомляв ВУЦВК: “...Заслухав доповідь Олександрівського повітвиконкому про катастрофічне становище повіту у зв’язку з неврожаєм, що його уразив, і про факти масового поїдання кішок, падла мешканцями волостей Новостародубської, Звенигородської, Аджамської і Верблюзької, і, беручи до уваги відмову ВУЦВК на наше дворазове клопотання про застосування декрету від 14 січня до Олександрівського пов., [президія губвиконкому] постановила вищевказані повіти оголосити голодуючими і категорично просить вашого підтвердження”³².

Навіть така ніби обтяжена владою людина, як заступник голови РНК УСРР, командуючий збройними силами України і Криму М. Фрунзе у березні 1922 р. не зміг припинити злочинної продкампанії у голодуючому Балтському повіті (Одещина). З місця події він скаржився Раковському: “Становище насінневої кампанії викликає серйозне побоювання. Всі сили повіту кинуті на завершення продкампанії, за якою ще треба зібрати дещо більше 20 тис. пуд. Між тим, наявних ресурсів не вистачає для повного проведення накресленого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують села і обходять кожну хату. На цій підставі була вже низка відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної наявності, за твердженням повіторганів (повітових органів – Авт.) і представників губернського центру, які спостерігають за проведенням продподаткової кампанії, призведе до зриву посівної... Проблема потребує негайного розв’язання”³³.

Продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для врятування населення Поволжя і при оцінці продовольчого становища губерній самої України майже не звертали уваги на факти голодування населення. Переведення тієї чи іншої губернії в розряд голодуючих відбувалося лише в разі явної неспроможності збирання продподатку. Спочатку губернія оголошувалася у тяжкому продовольчому становищі. Це означало, що продподаток стягувався тим самим темпом, що і раніше, але йшов уже на внутрішні губернські потреби. Потім, після тривалих клопотань місцевих органів влади, губернія оголошувалася

голодуючою, і тільки тоді податкове завдання скасовувалося. “Сумнівний досвід українського голоду раз і назавжди повинен відзвичаїти нас від оцінки голоду під кутом зору продподатку”, - підсумовував у червні 1922 р. трагічні торішні помилки секретар ЦК Допгол ВУЦВК М. Сирота³⁴.

Крім того, уряд вперто відмовляв голодуючим України у дозволі на закупівлю зерна у врожайних місцевостях до закінчення державних хлібозаготівель, хоча таке право було надано голодуючим Росії (19 листопада 1921 р. Всеросійський ЦВК дозволив проводити в Україні заготівлі хліба голодуючим Киргизької (Казахської) АСРР та Астраханської і Царицинської губерній РСФРР – Авт.)³⁵.

Декларативний характер мало і відповідне рішення щодо організації допомоги потерпілим районам УСРР. Хоча радянський уряд приступив до організації спеціального фонду допомоги голодуючим вже влітку 1921 р., республіканські органи влади України дістали дозвіл допомогти українським голодуючим лише в 1922 р., причому виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. ЦК Допгол ВУЦВК була зобов'язана організувати збір коштів для регулярного забезпечення продовольством 1108 тис. голодуючих в РСФРР і 632 тис. – в УСРР. Намагаючись виконати це завдання, держава поступово вдалася до адміністративного тиску в організації благодійницької кампанії допомоги голодуючим³⁶.

До цього часу надходження фонду допомоги голодуючим надсилалися виключно у неврожайні місцевості Росії. З січня 1921 р. вони почали спрямовуватися і на південь України. Однак плани постачання голодуючих України постійно зривалися, і продовольство надходило із запізненням і не у повному розмірі. Це засвічують численні скарги місцевих комісій допомоги голодуючим (Допгол) із неврожайних українських губерній до центральної комісії.

Становище на півдні України погіршувалося з кожним днем, але продовольча допомога із врожайних губерній не надходила. “Жалюгідні подачки, що надсилаються, нікого не рятують від смерті і викликають тільки роздратування. Необхідно терміново надіслати 20 лікарняно-харчувальних пунктів з пропускнуою спроможністю 2 тис. чоловік щоденно. Стільки ж пунктів необхідно для підтримки виснажених. Помічені села, де немає коней. Затримка і незастосування [необхідних – Авт.] заходів спричинить вимирання населення, знищення сільського господарства і створить пустелю у Гуляй-Пільському пов.”, - писав 25 січня 1922 р. у ЦК Допгол ВУЦВК голова Гуляй-Пільського повітового виконкому³⁷.

Жахливу картину голодного лиха малює звернення Донецького губвиконкому та губкомісії допомоги голодуючим до ВУЦВК від 30 січня 1922 р.: “Голод в Донбасі набрав у Маріупольському, Гришинському, Таганрозькому повітах жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч чоловік. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не отримано жодної зерни-

ни. Просимо ваших термінових розпоряджень про нагальне надси-
лання продвантажів на адресу Донецького губкомдопголоду”³⁸.

Відчаєм і безвихіддю просякнуті рядки повідомлення Катеринос-
лавської губернської ради захисту дітей до Центральної комісії при
ВУЦВК про становище дитячого населення губернії: “Перед губрадза-
дітом (губернською радою захисту дітей – Авт.) надзвичайно тяжкі
перспективи. Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натя-
гується в нинішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який від-
пущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січневим наряда-
ми, отримано замість 100 вагонів, що потрібно було, тільки п’ять ваго-
нів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої в продо-
вольчому відношенні прикріплена Катеринославська губ., майже зов-
сім не доводиться розраховувати. В довідках, що при цьому додають-
ся, вказується кількість голодуючих дітей та їх задоволення [харчуван-
ням – Авт.] за січень місяць. В цілому за січень місяць задоволено всьо-
го тільки 7% загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий
становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю
скоротити й цей убогий відсоток задоволення”³⁹.

І це у губерніях, які включено до урядової програми допомоги го-
лодуючим! Населення інших неврожайних місцевостей не мало навіть
надії на врятування...

“У трьох повітах Одеської губернії після реєстрації з’ясується
близько 111 тис. дітей голодуючих, і для того щоб їх забезпечити за
нормою голодуючих, необхідно мати на чотири місяці запас в 167 тис.
пудів хліба; але в розпорядженні комісії є всього 31 тис.”, - повідомляв
у Центральному комісії допомоги голодуючим уповноважений Одеської
губкомісії Допгол 6 січня 1922 р. Не розраховуючи на державну допо-
могу, він благав лише про дозвіл закупівлі продовольства у врожайних
губерніях, надання позички для організації громадських робіт для го-
лодуючих і використання продовольчих ресурсів губернії тільки для її
населення. Відповідь приголомшувала: уряд зобов’язав Одещину на-
діслати 33 тис. пудів у Запоріжжя⁴⁰.

Одноденна газета “Підсумки і завдання Одеського губкому допо-
моги голодуючим” від 1 вересня 1922 р. з гордістю повідомляла про
виконання цього завдання: “Губкомдопгол спрямував продовольство
і в голодуючу Запорізьку губ. у кількості 33 тис. пуд.” Але доцільність
такої допомоги була сумнівною.

Хоча голод в степових губерніях України зростав, центральний
уряд продовжував викачувати її продовольчі ресурси. Як зазначалося
у записці секретаря ЦК Допгол ВУЦВК М. Сироти від 28 червня 1922
р. “Про продовольче становище і боротьбу з голодом у Запорізькій та
Миколаївській губ.” допомога голодуючим в Україні відзначалася спе-
цифічною особливістю – до березня місяця вся лінія боротьби з голо-
дом в Україні може бути охарактеризована як “поволзька”, однак фак-

тично така ситуація зберігалася до літа 1922 р. Хоча перші безкоштовні їдальні громадського харчування Українського Червоного Хреста (УЧХ) були утворені в голодуючих Катеринославській, Запорізькій і Донецькій губерніях ще у лютому 1922 р., вони забезпечували 1% тих, хто потребував допомоги. У травні місяці мережа безкоштовного громадського харчування збільшилася. В їдальнях УЧХ харчувалося до 10% голодуючих. В той же час відсоток тих, хто отримував державну продовольчу допомогу у Поволжі, досягав від 60 до 80%. Злиденність ресурсів допомоги голодуючим в Україні визначала відсоток тих, хто харчується.

Недалекоглядна соціальна політика уряду поставила під загрозу зриву проведення ярї сівби, оскільки, як вказував М. Сирота, “малопостачальність голодуючих губерній УСРР викликала надзвичайну смертність виробляючого населення, занепад фізичних сил населення, яке не могло провести засівкампанію, загибель та забій робочої худоби, а також поїдання значної частини засівматеріалу, отже, скорочення засівплощ”⁴¹.

Лише наприкінці травня 1922 р., коли продовольчі ресурси в Україні були остаточно вичерпані, президія ВЦВК відкріпила голодуючі російські губернії від Української РСР. Якщо до травня 1922 р. в неврожайні райони України надійшло 207 вагонів продовольства (17% продмаршрутів, надісланих у неврожайні райони радянських республік), то з травня по серпень 1922 р. – 1 тис. 448. У цілому розмір продовольчої допомоги голодуючим УСРР за рахунок республіканських коштів становив близько 1,8 млн пудів⁴².

Центральний уряд буквально виривав шматки з голодного рота українських дітей, аби нагодувати дітей у “червоних столицях” і в Поволжі. Але російські робітники і селяни не винні у тому, що їм постачали хліб, заготовлюваний з кров’ю у голодуючих місцевостях України.

Чим же можна пояснити невпинні вимоги центру відвантажувати хліб, його небажання враховувати трагічну ситуацію з продовольчим становищем самої України? Документальних свідчень, звичайно, бути не може. Здається, однак, що більшовицький уряд керувався двома мотивами. Перший з них цілком очевидний.

Державна партія почала свою грандіозну соціально-економічну програму зі спроб налагодити систему пайкового постачання робітників націоналізованої промисловості. Якби вона не справлялася з наданням хоча б мінімальних пайків багатотисячним робітничим колективам, останні відмовили б їй у підтримці. Це загрожувало падінням політичного режиму у тій кризовій ситуації, що виникла багато в чому завдяки настирливим кількарічним спробам створити на руїнах ринкового господарства систему комуністичного виробництва й розподілу. Голодні, але згуртовані робітничі колективи були набагато небезпечніші для влади, аніж голодуючі розпорошені селяни. Тому перевага у продовольчому постачанні завжди надавалася промисловим районам, а не сільській місцевості. Як ми пересвідчилися, у 1922 р. на

шахтах Донбасу було утворено тримісячний запас хліба, тоді як в селах Донецької губернії люди не дістали допомоги.

Другий мотив не лежить на поверхні. Справа в тім, що опорою більшовиків були центральні райони колишньої імперії. Охоплені національно-визвольним рухом окраїни відірвалися від центру, і в них утворилися власні уряди, що протистояли Раднаркому. Аби заручитися підтримкою населення на контрольованій ними території і використати цю підтримку на повалення “контрреволюційних” урядів національних окраїн, більшовики створювали легенду про величезні багатства окраїн, що мають бути використані в інтересах трудящих центральних районів, які справді голодували. Типовий приклад – промова В. Леніна на Всеросійській нараді відповідальних організаторів з роботи на селі, скликаній у червні 1920 р. у Колонному залі будинку спілок. Присутні почули від голови Раднаркому такі міркування: “Ми гарантовані, що перемога буде скоро, що цілком гарантуємо себе від голоду. Ми одержуємо повідомлення від товаришів, які приїждять з далеких місць, про те, що робиться на окраїнах. Я бачив товаришів, які приїхали з Сибіру, товаришів Луначарського і Рикова, які приїхали з України. Про багатства цього краю вони говорять з нечуваним здивуванням. На Україні годують пшеницею свиней, На Північному Кавказі, продаючи молоко, баби молоком споліскують посуд... Але ми ще не взяли по-справжньому України, Північного Кавказу і Сибіру. Якщо це буде зроблено, ми по-справжньому і добросовісно забезпечимо робітника двома фунтами хліба на день”⁴³.

Насправді Україна 1920 р. не нагадувала нічим місцевостей з молочними ріками і киселевими берегами. Дійсність виглядала інакше: нескінченні війни, особливо найбільш руйнівна громадянська, підірвали відносний добробут південних губерній імперії, що існував до революції (на відносність цього добробуту не раз вказував й сам Ленін до 1917 р.).

Залишається зробити такий висновок: поведінку центрального уряду, який робив все можливе для порятунку Поволжя і викачував зерно з голодуючого півдня України, не можна назвати ірраціональною. Цей уряд знав, що робив. Українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом, який називали “куркульським” або “політичним” бандитизмом. Після завершення війни з Польщею й ліквідації військ Врангеля повстанський рух в Україні став першорядною проблемою для влади. Голова Реввійськради Федерації Л. Троцький 1 грудня 1920 р. запропонував Південному фронту, яким командував М. Фрунзе, цілком зосередитися на розгромі повстанців. “Очищення України від бандитизму, - вказувалося у директиві Реввійськради, - і тим самим забезпечення в ній сталого режиму – є питанням життя і смерті для Радянської Федерації та її міжнародного становища”⁴⁴.

У 1921 р. внутрішні війська разом з найбільш боєздатними частинами Червоної армії діяльно викорчували повстанських рух, який

широким потоком розливався в багатьох українських губерніях. Як констатувалося у звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їзду рад, за цей рік було зроблено у справі замирення села більше, ніж за весь попередній час. Всеукраїнська ЧК подала відповідну статистику: за 10 місяців було виведено з боротьби різними засобами 444 отамани, в тому числі: вбито у боях – 189, розстріляно – 9, заарештовано – 84, добровільно з'явилося з повинною і було амністовано – 162. Більша частина тих, хто з'явився з повинною, припадає на другу половину року. Чому?

У радянській історіографії стверджується, що повстанський рух почав спадати, коли селяни відчували благодотворний вплив нової економічної політики. Але ж методи хлібозаготівель не змінилися у розпачливій ситуації голодного року. Переконаліше звучить версія, що впливає з досвіду боротьби найбільш свідомого отамана – “батька” Нестора Махна. Переслідувані кавалерійськими і броньованими частинами Червоної армії, махновці зібралися на останню нараду 21 липня 1921 р. в с. Ісаївка Таганрогського повіту, де обговорювалося одне питання: у якому регіоні продовжити боротьбу? “Батько” спробував перемістити базу бойових операцій на схід і зробив рейд по донецьких і поволзьких степах. Але в умовах голоду, що наближався, бойова активність селян зменшилася до нуля. Не підтриманий ніким, Махно змушений був повернути тачанки на захід і перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер, опинившись у вигнанні в Румунії.

Голод виявився фактором, що ефективніше, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допомагав природі справитися з повстанцями, конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній України. Нещадна хлібозаготівельна політика уряду мала в своїй основі терористичний характер. Тоталітарний режим для придушення опору повною мірою використовував терор голодом (подібно інституту закладництва, або концтабори, що також вперше були використані як інструмент державної політики).

¹ Цит.: за *Кульчицький С.В.* Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х, 40-х років. Передмова до книги *Веселової О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні. 1921-1923, 1923-1933, 1946-1947. - Київ-Нью-Йорк. - 2000. - С. 8-9.

² Там само.

³ *Альтман А.Я.* Хлебные ресурсы Украины. - Харьков: 1923. - С. 92.

⁴ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів// Упорядники *Мовчан О.М., Огинська А.П., Яковлева Л.В.* - К.: 1993. - С. 24.

⁵ *Кульчицький С.В. Мовчан О.М.* Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні// Історичні зошити. -К.: 1993. - С. 6.

⁶ Там само. - С. 7.

⁷ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 27-28.

⁸ Там само. - С. 29-30.

⁹ Там само. - С. 30-31.

-
-
- ¹⁰ Там само. - С. 77-78.
- ¹¹ **Мовчан О.** Голод 1921-1923 рр. в Україні. // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - К.: 1993. - С. 183.
- ¹² Голод 1921-1923 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 1. - К: 1991. - С. 26.
- ¹³ **Мовчан О.** Голод 1921-1923 рр. в Україні. // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. - С. 183.
- ¹⁴ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 51.
- ¹⁵ Там само. - С. 52.
- ¹⁶ **Мовчан О.Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к НЭПу. - К.: 1985. - С. 73.
- ¹⁷ Ленін про Україну. - К.: 1969 - Ч. 2. - С. 590.
- ¹⁸ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 32. .
- ¹⁹ Там само. - С. 60.
- ²⁰ **Мовчан О.М.** Участь профспілок у вирішенні продовольчої проблеми. 1921-1922 рр. // Історичні дослідження . Вітчизняна історія. - Вип. 10 - К.: 1984. - С. 46.
- ²¹ **Кульчицький С.В. Мовчан О.М.** Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - С. 18.
- ²² Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 100-101.
- ²³ **Кульчицький С.В. Мовчан О.М.** Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - С. 57.
- ²⁴ **Мовчан О.** Голод 1921-1923 рр. в Україні // Голодомор 1932/1933 рр. в Україні: Причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. Київ, 9-10 вересня 1993 р. Матеріали. - С. 186.
- ²⁵ **Кульчицький С.В.** Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919-1928). - К.: 1996. - С. 195.
- ²⁶ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 31.
- ²⁷ Там само. - С. 34, 35.
- ²⁸ **Мовчан О. М.** Перший голод в радянській Україні (1921-1923 рр.) // **Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.** Голодомори в Україні. 1921-1923, 1923-1933, 1946-1947. - С. 27-28.
- ²⁹ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 80-83.
- ³⁰ Там само. - С. 31.
- ³¹ Там само. - С. 68-69.
- ³² Там само. - С. 105-106.
- ³³ Там само. - С. 106.
- ³⁴ Там само. - С. 136.
- ³⁵ **Мовчан О. М.** Перший голод в радянській Україні (1921-1923 рр.). - С. 66.
- ³⁶ **Мовчан О.Н.** Трудящиеся УССР в борьбе с продовольственным кризисом при переходе к НЭПу. - С. 29.
- ³⁷ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 75.
- ³⁸ Там само. - С. 85.
- ³⁹ Там само. - С. 86-87.
- ⁴⁰ Там само. - С. 89-90; **Кульчицький С.В. Мовчан О.М.** Невідомі сторінки голоду 1921-1923 рр. в Україні. - С. 37.
- ⁴¹ Голод 1921-1923 рр. в Україні. Збірник документів і матеріалів. - С. 137-138.
- ⁴² Голод 1921-1923 рр. на Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - С. 29.
- ⁴³ Ленін про Україну. - Ч. 2. - С. 457.
- ⁴⁴ Внутренние войска Советских республик (1917-1922 гг.): Сборник документов. - М.: 1972. - С. 219.

*Тетяна Бикова
(Київ, Україна)*

РЕПРЕСІЇ БІЛЬШОВИКІВ У КРИМУ (1920 — 1921 рр.).

Упродовж 1917 — 1920 рр. територія Кримського півострова була ареною запеклих боїв противників та прихильників більшовицького уряду. Тільки у листопаді 1920 р. війська Південного фронту під керівництвом М.Фрунзе перейшли через Сиваш, взяли Перекоп та остаточно захопили Крим. День 16 листопада 1920 р. у радянській історіографії офіційно прийнято вважати днем завершення громадянської війни. Насправді ж, війна у Криму продовжувалася й далі, але на цей раз — вже з беззбройними.

Після взяття Перекопу війська білих почали від'їжджати з півострова. На кораблях союзників до Константинополя було вивезено 145 тис. 693 чоловік, серед яких військових — до 70 тис. За винятком міноносця “Живой”, що затонув, всі інші кораблі прибули до місця призначення¹.

Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в різних джерелах оцінюється по-різному. У виданні “Гражданская война в СССР” говориться, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів². За підрахунками кримського вченого В.Брошевана, у полон потрапило 54 тис. 696 врангелівців.

Скільки ж добровольців залишилося в Криму? Якщо загальна кількість військових, які перебували у той час в Криму, дорівнювала 200 тис. чоловік, то нескладні арифметичні підрахунки показують: кілька десятків тисяч³.

Один з очевидців подій так розповідав про захоплення міст Криму військами Червоної армії: “У понеділок 2 листопада ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе відібраний одяг, шпурляючи свою розідрану солдатську нещасному роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному перевдяганню, тому що наступний за першим солдат виявлявся ще більш обірваним і спокушався більш цілим одягом свого попередника, і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і затишних місцях, боячись попадатися на очі озвірілим червоноармійцям. ... Наступного дня, у вівторок, почався грабунок винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачало, стали відкривати бочки і пити прямо з них.

Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. У одному підвалі у вині втонуло двоє червоноармійців, а по Феодосійській вулиці від будинку виноторговця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вина, і червоноармійці, які проходили по вулиці, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити який-небудь порядок в армії. Пияцтво продовжувалося цілий тиждень, а разом з ним і всілякі, часто найбільш неймовірні насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабунок⁴.

Значного поширення серед червоноармійців та матросів набуло насильство над жінками. Кожний матрос мав по 4 - 5 коханок, головним чином з дружин розстріляних та офіцерів, які емігрували. Якщо жінка відмовлялася ставати іграшкою — її розстрілювали. “Матроси, п'яні й посатанілі від крові, увечері, під час оргій, у котрих мимоволі брали участь сестри милосердя, дружини заарештованих та дружини офіцерів, які виїхали, а також заручниці — брали список і ставили хрест проти прізвищ, які їм не подобалися. “Хрестики” уночі розстрілювалися...”⁵.

Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 листопада, В.Ленін заявив: “Зараз в Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо”⁶.

З полоненими “розібралися” шляхом масових розстрілів. 21 листопада 1920 р. була утворена кримська ударна група на чолі з заступником начальника особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим⁷.

На нагородному списку Ю.Євдокимова є резолюції кількох більшовицьких діячів. Командуючий Південним фронтом М.Фрунзе підкреслював: “Вважаю діяльність т. Євдокимова як таку, що заслуговує на заохочення. Через особливий характер цієї діяльності проведення нагородження в звичайному порядку не зовсім зручне”⁸. А ось що написав виконуючий обов'язки начальника особливого відділу ВЧК С.Дукельський: “Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. чоловік. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, більш як 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд”⁹.

14 листопада 1920 р. реввійськрада Південного фронту прийняла постанову, в якій зазначалося: “...Утворити Кримревком в скла-

ді: голови — члена РВР Південного фронту Бела Куна, членів: Ліде, Гавена, Меметова, Ідрісова, Давидова-Вульфсона”. Кримревкому були надані необмежені повноваження.

Не всі члени Кримревкому однаково ретельно виконували свої обов’язки — і зовсім не тому, що цього не бажали. Багатьом з них просто не дозволяли працювати, тому що побоювалися їхньої “угодовської зіпсованості”. Діяльність С.Вульфсона (Давидова) і Ю.Гавена у цьому органі влади взагалі не простежується. Кримськотатарські співробітники С.Меметов та С.Ідрісов також були фігурами випадковими. Вони не мали “всієї повноти влади”, і перебували в ревкомі лише “для галочки”. Незабаром Кримський ревком поповнили “більшовичкою з немалим стажем” Розалією Землячкою (Залкінд).

Бела Кун одержав телеграму від заступника Л.Троцького в Реввійськраді Склянського, в якій говорилося: “Війна продовжиться, поки в червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер”. Він відреагував на неї досить красномовно: “Троцький сказав, що не прийде до Криму поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим — це пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко підвищимо його до загального революційного рівня Росії...”¹⁰.

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану. Він супроводжувався жорстоким терором, що вражає навіть на тлі жахів громадянської війни. Терор був санкціонований вищим керівництвом більшовицької партії. Про це свідчать скрупульозні звіти Землячки на ім’я І.Крестінського.

Наказ про початок операції віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім’я начальника особливого відділу Південного фронту В.Манцева¹¹. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.П’ятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив свій четвертий за рахунком наказ, в якому, між іншим, зазначалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також “всі офіцери, чиновники воєнного часу, робітники в установах Добрармії повинні з’явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з’явиться, розглядатимуться як шпигуни, які підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу”¹². Цей наказ особливо багатомовний, тому що на той час бойові дії вже закінчилися.

Реєстрація, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації вже додому не відпускали. Їх збирали спочатку в солдат-

ських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через декілька днів всіх повбивали. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах під Сімферополем, топили у морі. Поранених вбивали прямо у госпіталях.

Таке творилося по всій території півострова. Про події кінця 1920 р. у Феодосії очевидець розповідав: “Всі, хто з’явився на реєстрацію, були відправлені під конвоєм у Віленські казарми і на колишню фабрику Криму, відкіля до 200 чоловік щоночі виводилися на мис св. Іллі і розстрілювалися. Трупки кинули у глибокий яр і зверху прикрили землею, що обвалилася. Доступ до балки довго охоронявся ланцюгом червоноармійців, але дружини декількох офіцерів, переодягнувшись злиднями, пробіралися до цього місця. Весь шлях до яру засипаний шматками суконь мучеників... Півтора місяця кожну ніч виводилося на Чумну гору в Карантину і мис св. Іллі по 300 - 400 душ, яких розстрілювали з кулеметів пачками. Нещасних роздягали при 20-градусному морозі. Одиницям удалося втекти й укритися на горищах, у норах, сараях... Трупки страчених закопувалися недбало, і вранці собаки розтягували шматки м’яса. У грудні страти робилися на Лисій горі. Загальне число постраждалих — не менше 7 000 - 8 000 чоловік”¹³.

Прізвища Бела Куна та Розалії Землячки в ті часи у Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував йому списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв йому викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина¹⁴. На думку того ж М.Волошина, через терор, з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє¹⁵.

Так, Кун та Землячка зробили багато для того, щоб у Криму “запанувала радянська законність”. Але не слід вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося. Неабияку роль відіграла й Кримська надзвичайка та особливі відділи Червоної армії.

З документів ЧК відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, ТрансЧК, МорЧК і п. Між ними існували серйозні протиріччя щодо “сфер впливу”. Це було пов’язане з тим, що Кримревком не був єдиним координуючим центром подібних органів в Криму. Такий центр з’явився лише в квітні 1921 р. в особі Кримської обласної ЧК (КОЧК). Відомо, що особливі відділи, які проводили політику терору щодо всіх “контрреволюціонерів”, були практично зовсім безконтрольними. В діях органів ЧК принципи “революційної законності” дорівнювали свавілля. Була поширена система заручників. Донос, навіть не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку доносили, так і для всієї її родини¹⁶.

Разом з ЧК у терорі брали участь частини Червоної армії та її

особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, в діяльності комендатур, які могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті “різного розуміння своїх владних повноважень”¹⁷.

Перед чекістами на півострові були висунуті масштабні завдання. Умовно їх діяльність можна поділити на два етапи. Перший з них — це масовий терор після перемоги над Врангелем, спрямований проти білих офіцерів та всіх інших “антибільшовицьких сил”, котрі знаходилися в той час у Криму. Другий етап — масова перевірка сигналів про антирадянську діяльність осіб, котрі проживали у Криму після вигнання Врангеля. Ці сигнали відразу почали надходити у компетентні органи від “пильних товаришів”. Під перевірку потрапляли особи будь-якого віку, статі та соціальної приналежності.

Так, селянин села Ново-Іванівка Сімферопольського повіту Панков за службу в державній сторожі у Врангеля був присуджений до перебування в таборі примусових робіт терміном на один рік. Така ж доля спіткала його односельчанина Т.Федоряка. Поліцейського при білих В.Мещерякова в лютому 1921 р. заслали в концентраційний табір “на час громадянської війни”^{18*}. За постановою колегії Кримської ЧК від 18 лютого 1921 р. домогосподарка (з дворян) Лідія Тиха, як неблагонадійна, була вислана в Харків. Її майно підлягало конфіскації.

Зустрічалися й цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими “шкіряними товарами”. Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить повезло, і Піастро звільнили зі стандартним формулюванням “за недоведеністю обвинувачень”¹⁹.

Р.Землячка на початку грудня 1920 р. підписала документ, в якому зазначалося: “Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведено вилучення офіцерів та солдат, які служили у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. чоловік відпущено 700, розстріляно 2 тис., решта знаходиться в концентраційних таборах (не треба забувати, що родини розстріляних висилалися з Криму. – Авт.). Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їх зв’язку з дрібною буржуазією — за тих або інших арештованих. Областком вказав на неприпустимість масових клопотань і запропонував партійним бюро в жодному випадку не давати санкції на подібні клопотання, а, навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі “з остаточного викорінення контрреволюції”²⁰.

Не всі в уряді Криму підтримували спрямованість на масовий

* Дуже цікаво було б упізнати, коли саме закінчилася громадянська війна з погляду не істориків, а співробітників ЧК...

терор. Але нам досить мало відомо про відкрите виявлення невдоволення. Про невдоволення і розгубленість свідчить, наприклад, протокол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації (датований груднем 1920 р.). Серед питань, що розглядалися, є й таке: “Про ставлення організації РКП до становища, що створилося в місті у зв’язку з арештами та обшуками”. В ході довгих дебатів було прийнято рішення “провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів”²¹. Таким чином, наприкінці 1920 р. участь у стратах стала прямою партійною директивою.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції в ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб “прибрати з Криму всіх “м’якотілих” — популярного Ю.Гавена (“через його недостатню твердість та стійкість”²²), С.Бабахана, І.Фірдевса, першого редактора газети “Красный Крым”, колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви “перевірених” товаришів. У керівництві Криму розпочався конфлікт, який закінчився відкликанням Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч більшовицької партії М.Султан-Галієв.

Ім’я видатного татарського революціонера, більшовика М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Цілковита реабілітація відбулася лише наприкінці 80-х років. Більша частина діяльності Султан-Галієва пов’язана з роботою в Казані та Москві, у Центральному бюро комуністичних організацій народів Сходу при ЦК РКП(б), Центральній мусульманській військовій колегії, Народному комісаріаті у справах національностей. В Криму М.Султан-Галієв був лише один раз. Але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий в судженнях (особливо з національного питання), Султан-Галієв викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під негласним наглядом з боку ВЧК. Під зручним приводом “вивчити стан справ в Криму”, перед відкриттям X з’їзду РКП(б) Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був “висланий” з Москви. Дозвіл повернутися в столицю він отримав вже після закінчення партійного з’їзду, де серед основних розглядалося й національне питання.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, але й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення практики червоного терору.

У своїй доповіді М.Султан-Галієв, між іншим, писав: “...Але в розвитку радянської роботи, окрім цієї причини, були й інші спе-

цифрічні умови, що породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає від 20 до 25 тисяч. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тисяч. Народний поговір підносить цю цифру для всього Криму до 70 тисяч... Найбільш кепсько, що було в цьому терорі, так це те, що до розстріляних потрапляло дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити Радянській владі. Особливо велику невибагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже нема родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.”²³.

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва “Про становище в Криму” викликала в Москві ефект бомби, що вибухнула. Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, різко викрив свавілля, яке творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про хворобливий стан в Криму у весь голос заговорили в наркомнаці та Раді національностей. Таємне ставало явним.

Пізніше, вже 1923 р. під час обговорення рукопису роману “В тупике” вищими політичними керівниками Макс Тартаковський підійшов до Дзержинського і сказав йому: “...Офіцери з’явилися на перереєстрацію. І почалася кривава бойня без будь-якого сенсу. Всіх, хто з’явився, заарештовували, вночі виводили за місто і там розстрілювали. Я спитав Дзержинського, для чого все це було зроблено? Він відповів:

— Бачите, отут була зроблена велика помилка. Крим був основним гніздом білогвардійщини. І щоб розорити це гніздо, ми послали туди товаришів із цілком винятковими повноваженнями. Але ми ніяк не могли думати, що вони ТАК використають ці повноваження”²⁴.

В Москві, нарешті, усвідомили серйозність ситуації. В Крим була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібрагімовим. Вивчивши стан справ, на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. Ібрагімов сказав: “В Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, надлишки червоного терору, що провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення”²⁵. Виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р. Велі Ібраїмов* сказав ще відкритіше: “...Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Ар-

мію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення”²⁶.

Дані про розміри червоного терору в Криму та кількість його жертв дуже різні. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору зібрав та систематизував у 1923 — 1924 рр. член народно-соціалістичної партії С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. чоловік. Кримський історик В.Петров дійшов висновку, що мінімальна цифра загиблих, що доводиться, складає 20 тис. чоловік²⁷. Султан-Галієв називає цифру у 70 тис., І.Шмельов говорить про 120 тис. загиблих²⁸.

Мабуть, можна цілком погодитися з В.Петровим у тому, що “репресивні заходи не дали бажаних результатів, а, навпаки, загострили політичні умови в Криму”²⁹. В травні — червні 1921 р. спілеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітми³⁰. За словами історика С.Усова, усі “спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Й.Якіра нейтралізувати дії банд “зелених” закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту із Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь, морем”³¹. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла.

В радянській історіографії подавалася, як аксіома, теза про “страшений розгул “білого” терору на півострові”, завдяки чому, начебто, більшовики були вимушені реагувати адекватно. Проведене автором дослідження не дозволяє погодитися з цим. Відповідно до розрізнених і уривчастих свідчень, зібраних винятково лише за фондами Державного архіву Автономної Республіки Крим, у 1918 — 1920 рр. у Криму білими й інтервентами було заарештовано 1 428 чоловік, з них членів РКП(б) — 289, членів інших партій — 7; за соціальною ознакою: робітників — 135, селян — 32. Засуджено до страти було 281 особу. Зрозуміло, навіть якщо ці дані деякою мірою занижені, все ж таки вони не йдуть в жодне порівняння з кількістю забитих більшовиками у Криму під час “червоного терору”³².

Для того, щоб остаточно зрозуміти масштаби насильств, що відбувалися на півострові, наведемо дуже промовисту таблицю. І хоча вона виходить за межі хронології нашого дослідження, але дає дуже ясну картину того, що саме відбувалося на території Кримського півострова протягом як громадянської війни, так і періоду так званого “мирного будівництва соціалізму в країні”:

Таблиця № 1.

Чисельність населення в містах Криму.³³

№ Міста	Кількість населення 1921 р. (чоловік)	Кількість населення у 1917 р. (чоловік)	На скільки зменшилася чисельн. населення за період з 1917р.(чоловік)
1. Сімферополь	89 743	79 072	10 671
2. Севастополь	76 641	74 070	2 571
3. Керч-Єнікале	48 893	36 276	12 617
4. Феодосія	51 000	34 358	16 642
5. Євпаторія	50 000	30 172	19 828
6. Червоноармійськ (м. Ялта)	30 096	22 671	7 425
7. Бахчисарай	21 232	12 361	8 871
8. Карасубазар	20 000	11 977	8 023
9. Джанкой	5 970	6 095	збільшилось на 125
10. Старий Крим	11 583	5 750	5 833
11. Алупка	7 016	3 566	3 450
12. Алушта	9 865	5 520	4 345
13. Вірменський Базар	4 802	2 396	2 406
14. Балаклава	4 871	2 096	2 775
15. Перекоп	1 574	708	866
Всього по містах	433 286	327 088	106 198

Таким чином, ми бачимо, що чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більш ніж на 100 тис. чоловік. Що стосується мешканців сіл Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші, адже відомі факти про те, що деякі татарські села залишалися зовсім без мешканців.

Надзвичайний стан в Криму був фактично до листопада 1921 р. А попереду — наступна трагедія — голод 1921 - 1923 років...

¹ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Южный фронт (ноябрь 1916 г. - ноябрь 1920 г. - Ч. 2. - М.: 1994. - С. 430.

² Гражданская война в СССР. - Т. 2. - М.: 1986. - С. 317.

³ *Зарубин А.Г.* Красный террор в Крыму (1920 - 1921 гг.). // Крымский музей. - Симферополь: 1996. - С. 94.

⁴ В Крыму после Врангеля (Рассказ очевидца). // Крымский архив. - Симферополь: 1996. - № 2. - С. 59 - 60.

⁵ *Мельгунов С.П.* Красный террор в России. 1918 - 1923. - М.: СП "РУСО",

"Р.С.", 1990. - С. 153.

⁶ **Ленин В.И.** Промова на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б). - Зібрання творів. - 3-є вид. - Т. 25. - К.: 1936. - С. 462. Дуже цікавим та показовим є той факт, що вже у 4-му і 5-му виданнях так званого Повного зібрання творів В.Леніна із стенограми його промови ці рядки зникли самим таємничим способом.

⁷ **Шитюк М.** Масові репресії проти населення Південної України в 20 - 50-ті роки ХХ ст. - К.: 2000. - С. 106.

⁸ **Литвин А.Л.** Красный и белый террор в России: 1917 - 1922. // Отечественная история. - 1993. - № 6. - С. 62.

⁹ **Шитюк М.** Вказ. праця. - С. 106.

¹⁰ Мельгунов С.П. Вказ. праця. - С. 66.

¹¹ **Усов С.** Комментарии к письму М.Султан-Галиева. // Крымский архив. - 1996. - № 2. - С. 95.

¹² Ревкомы Крыма. - Сборник документов и материалов. - Симферополь: 1968. - С. 23 - 24.

¹³ **Купченко В.П.** Красный террор в Феодосии. // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. - Симферополь: 1994. - № 6. - С. 58 - 59.

¹⁴ Там само. - С. 61.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Державний архів Автономної Республіки Крим (Далі: ДААРК). - Ф.-Р. 1188. - Оп. 3. - Спр. 65. - Арк. 498.

¹⁷ Там само. - Спр. 70. - Арк. 8, 130.

¹⁸ **Омельчук Д.В.** Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 - начале 1921 гг. // Русская литература ХХ века в контексте мировой культуры. - VI Крымские международные Шмелёвские чтения. - Алушта: 1997. - С. 311.

¹⁹ Там само. - С. 312 - 313.

²⁰ Державний архів Автономної Республіки Крим. (Далі: ДААРК). - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 21. - Арк. 6.

²¹ Там само. - Ф.-П. 32. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 10.

²² Там само. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 25. - Арк. 142.

²³ **Султан-Галиев М.** О положении в Крыму. // Крымский архив. - 1996. - № 2. - С. 86.

²⁴ **Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.** Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 344.

²⁵ ДА АРК. - Ф.-П. 1. - Оп. 1. - Спр. 55. - Арк. 11.

²⁶ Там само. - Спр. 56. - Арк. 4.

²⁷ **Петров В.** К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 - 1921 гг. // Проблемы истории Крыма. - Тезисы докладов научной конференции (23 - 28 сентября 1992 г.). - Вып. 2. - Симферополь: 1992. - С. 92.

²⁸ **Шмелёв И.С.** Солнце мёртвых. - М.: 1991. - С. 26, 52.

²⁹ **Петров В.** К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920 - 1921 годах. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов научной конференции (23 - 28 сентября 1992 г.). - Вып. 2. - Симферополь: 1992. - С. 92.

³⁰ **Ишин А.В.** Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году. - // "Проблемы материальной и духовной культуры народов Причерноморья с античных времён до наших дней. Материалы I научных чтений. 14 - 15 ноября 1996 г. - Симферополь: 1996. - С. 47.

³¹ **Брошев В.** Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 году? - // Русская литература ХХ века в контексте мировой культуры. - VI Крымские международные Шмелёвские чтения. - Алушта: 1997. - С. 330.

³² Цит. за: **Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.** Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. - С. 231.

³³ **Брошев В.М., Формичук А.А.** Крымская республика: год 1921-й. - Симферополь: 1992. - С. 96.

*Володимир Нікольський
(Донецьк, Україна)*

КАДРИ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПІДРОЗДІЛІВ НА ДОНЕЧЧИНІ НА ПОЧАТКУ 1920-х років

Повноцінне дослідження діяльності будь-якої державної чи громадської структури неможливе без знання її кадрового складу. 22 березня 1922 р. Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, виконуючи рішення IX Всеросійського з'їзду Рад, видав декрет про скасування Всеукраїнської Надзвичайної Комісії (ВЧК) та її органів на місцях і проголосив створення при Народному Комісаріаті Внутрішніх Справ (НКВД) Державного Політичного Управління (ГПУ). Функції ГПУ включали такі напрями: приборкання контрреволюційних виступів та прийняття заходів щодо вчасного їх попередження; боротьба зі шпигунством; політичні: охорона кордонів республіки; боротьба з контрабандою та переходом кордонів республіки; виконання спеціальних доручень президії ВУЦВК та РНК з охорони революційного порядку¹. Постає питання скорочення й удосконалення структури та кадрового складу цієї установи.

Вивчення кадрового складу працівників органів державної безпеки мало декілька напрямів. Перший з них - оприлюднення даних про чекістів з метою показу їх злочинної сутності, як учасників політичних репресій². В книзі Ю.Шаповала, В.Пристайка та В.Золотарьова проведено глибоке дослідження життя та професійної діяльності таких керівників органів ЧК-ГПУ-НКВД в Україні, як В.Балицький, Ю.Євдокимов, К.Карлсон³. Другий напрямок дослідження - це зібрання та узагальнення даних про окремих осіб, тобто, - відомостей з їх біографій, певних моментів службової діяльності. В.Золотарьов оприлюднив деякі відомості з біографій 41 працівників відповідних органів⁴. В книзі "ЧК, ГПУ, НКВД: особи, факти, документи" вперше подано короткі дані про 182 (в основному, керівних) працівників ГПУ- НКВД різних часів, узагальнені за єдиною схемою⁵.

Аналіз історіографії зазначеної проблеми дозволяє зробити висновок, що практично відсутні роботи, в яких проведено комплексне дослідження кадрового складу органів державної безпеки України, та її окремих регіональних підрозділів.

В Державному архіві Служби безпеки України зберігається документ Державного політичного управління УСРР під назвою "Звіт про піврічну діяльність (січень - червень 1922 р.)". Його було надруковано зі скороченнями в № 1/2 журналу "З архівів ВУЧК, ГПУ,

НКВД, КГБ за 1997 р.”⁶. З публікації було виключено розділ “Відомості особового складу співробітників ГПУ УСРР на 1.07.1922 р.”⁷. Автор мав можливість ознайомитися з цим документом в оригіналі, тому при аналізі кадрового складу ГПУ використано саме ці, недруковані дані, зі справи № 254.

Ми досліджуємо інформацію, що стосується загальних показників по Україні, центральному апарату ГПУ УСРР та Донецькому губвідділу.

Згідно зі списком загальна чисельність працівників центрального апарату ГПУ УСРР становила 715 осіб, Донецького губвідділу та його підрозділів - 442 та загалом по Україні – 11 тис. 112. Остання цифра викликає сумніви через те, що у всіх детальних показниках використано зовсім інші дані – 9 тис. 737. Різницю (1375 осіб), на наш погляд, необхідно віднести до категорії “таємні співробітники”, дані по яких відсутні.

Тут необхідно зауважити, що 1922 р. був періодом кардинального скорочення чисельності працівників Державного політичного управління. Зокрема, в документі повідомлено: *“Підготовку до скорочення штатів було розпочато в грудні, коли місцевим органам було запропоновано провести ретельний перегляд особового складу та звільнити 30% співробітників - з числа найменш здібних та непридатних з тих чи інших міркувань до роботи у надзвичайних органах”*. Далі в документі повідомлялося: *“В січні та лютому скорочення штатів продовжувалося, та на березень загальну чисельність співробітників з 34000 чоловік (лише гласних) було доведено до 18000 чоловік (разом з таємними); внаслідок матеріальної кризи, що зростає, було наказано продовжити скорочення, переводячи співробітників, що залишаються, по можливості, на колективне забезпечення. За цей період апарати деяких Губчека було скорочено з 2000 до 300 - 400 (Харків, Миколаїв, Одеса, Київ). Внаслідок наступного скорочення штати Губчека 1-ї категорії (Київ, Одеса, Волинь, Поділля) було доведено до 197 чоловік (окрім цензури), Губчека 2-ї категорії (Харків, Донбас, Катеринослав, Миколаїв) до 152 чоловік та 3-ї категорії (Полтава, Запоріжжя, Чернігів, Кременчук) до 117 чол[овік]”*⁸.

Згідно з піврічним звітом Державного політичного управління УСРР (1922 р.) характеристики кадрового складу було складено за такими параметрами: 1) загальна чисельність працівників; 2) партійний стаж; 3) чисельність комсомольців, кандидатів РКП, позапартійних; 4) стаж роботи в ЧК-ДПУ; 5) освіта; 6) вік; 7) стать; 8) володіння іноземними мовами; 9) національність; 10) працездатність; 11) заняття до революції; 12) колишні соціальні стани⁹.

Час вступу до партії більшовиків можна простежити за складеною автором таблицею:

Таблиця 1

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	До лютневої революції 1917 р.	7	4	75
2	Від лютого до жовтня 1917 р.	39	31	397
3	з 1918 р.	42	34	475
4	з 1919 р.	48	25	792
5	з 1920 р.	48	59	817
6	з 1921 р.	8	18	342
7	з 1922 р.		8	34
	Загалом	192	179	2932

Таким чином, в центральному апараті ГПУ УСРР менше третини працівників були членами більшовицької партії (26,9 %). Серед чекістів Донбасу членів РКП було 40,5 %. Загалом по Україні цей показник дорівнював 30,1%. Тобто, донецькі працівники ГПУ мали значно більший партійний прошарок.

Співвідношення різних категорій за партійним стажем було таким:

Таблиця 2

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР (%)	Працівників Донецького губвідділу (%)	Загалом працівників ГПУ по Україні (%)
1	До лютневої революції 1917 р.	3,6 %	2,2 %	2,6 %
2	Від лютого до жовтня 1917 р.	20,3 %	17,2 %	13,5 %
3	з 1918 р.	21,9 %	19,0 %	16,2 %
4	з 1919 р.	25,0 %	14,0 %	27,0 %
5	з 1920 р.	25,0 %	33,0 %	27,9 %
6	з 1921 р.	4,2 %	10,1 %	11,6 %
7	з 1922 р.		4,5 %	1,2 %
	Загалом	100 %	100 %	100 %

З таблиці видно, що співвідношення груп було різним по категоріях працівників. Загалом цей ряд мав такий вигляд: Центральний апарат: 1)з 1919 р.; 2)з 1920 р.; 3)з 1918 р.; 4) з лютого-жовтня 1917 р.;

5)з 1921 р.; 6)до лютневої революції. По Донецькому губвідділу - 1)з 1920 р.; 2)з 1918 р.; 3)з лютого-жовтня 1917 р.; 4)з 1919 р.; 5)з 1921 р.; 6)з 1922 р.; 7)до лютневої революції 1917 р. Загалом по органах ДПУ України: 1)з 1920 р.; 2)з 1919 р.; 3)з 1918 р.; 4)з лютого-жовтня 1917 р.; 5)з 1921 р.; 6)до лютого 1917 р.; 7)з 1922 р.

За нашими підрахунками, відсоток членів РКП загалом по органах ГПУ України дорівнював 30,1 %. По Донецькому губвідділу цей показник був значно більшим - 40,5%, а по центральному апарату - меншим як порівняно з загальноукраїнським показником, так і з донецьким - 26,9 %.

Відсоток партійців по групах за стажем від загальної чисельності відповідних категорій становив:

1)центральный апарат - а) до лютневої революції -9,3%; б)лютий-жовтень 1917 р. - 9,8%; в)з 1918 р. - 8,8 %; г)з 1919 р. - 6,1 %; д)з 1920 г. - 5,9 %; е)з 1921 р. - 2,3 %; є)з 1922 р. - не було;

2)Донецький губвідділ - а)до лютневої революції - 5,3 %; б)лютий-жовтень 1917 р. - 7,8 %; в)з 1918 р. - 7,2 %; г)з 1919 р. - 3,2 %; д.)з 1920 р. - 7,2 %; е)з 1921 р. - 5,3 %; є)1922 р. - 23,5 %.

В органах ГПУ України працювали 269 комсомольців, в тому числі: у центральному апараті - 13 (1,8 % від загалу працівників), в Донецькому губвідділі - 22 (5% від загалу працівників).

При цьому, у центральному апараті працювали 4,8 % комсомольців від загальної чисельності цього прошарку по ГПУ УСРР, в органах ДПУ Донбасу цей показник дорівнював 8,2%.

Партійну приналежність працівників Державного політуправління України можна узагальнити таким чином:

Таблиця 3

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР (чоловік)	Працівників Донецького губвідділу (чоловік)	Загалом працівників ГПУ по Ук раїні (чоловік)
1	члени РКП	192	179	2932
2	кандидати РКП	1	34	210
3	члени комсомолу	13	22	269
4	позапартійні	485	206	6326
5	невідомо		24	1
	загалом	715	442	9737

Співвідношення груп було таким:

Таблиця 4

№№ п/п	Партійний стаж	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	члени РКП	26,9 %	40,5 %	30,1 %
2	кандидати РКП	0,1 %	7,7 %	2,2 %
3	члени комсомолу	1,8 %	5,0 %	2,8 %
4	позапартійні	67,8 %	46,6 %	64,9 %
5	невідомо		3,4 %	0,2 %
	загалом	100 %	100 %	100 %

З таблиці видно, що порівняно з центральним апаратом та загальними даними по органах ГПУ України, показники партійності кадрів Донецького губвідділу були найвищими по всіх групах. Водночас, по центральному апарату ГПУ вони були меншими навіть порівняно з загальними даними по Україні.

Стаж роботи в органах ЧК-ГПУ характеризувався такими даними:

Таблиця 5

№№ п/п	Час вступу до ЧК-ГПУ	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	1918 р.	54	24	327
2	перша половина 1919 р.	29	9	297
3	перша половина 1919 р.	24	12	361
4	перша половина 1920 р.	56	53	1128
5	друга половина 1920 р.	92	82	1336
6	перша половина 1921 р.	174	89	1928
7	друга половина 1921 р.	129	71	2131
8	перша половина 1922 р.	152	92	2115
9	друга половина 1922 р.	5	9	94
10	невідомо		1	20
	загалом	715	442	9737

Ми перевели ці дані у відповідні відносні показники та отримали такі співвідношення :

Таблиця 6

№№ п/п	Час вступу до НК-ГПУ	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	1918 р.	7,60 %	5,40 %	3,40 %
2	перша половина 1919 р.	4,10 %	2,00 %	3,10 %
3	друга половина 1919 р.	3,40 %	2,70 %	3,70 %
4	перша половина 1920 р.	7,80 %	12,00 %	11,60 %
5	друга половина 1920 р.	12,90 %	18,60 %	13,70 %
6	перша половина 1921 р.	24,20 %	20,10 %	19,80 %
7	друга половина 1921 р.	18,00 %	16,10 %	21,80 %
8	перша половина 1922 р.	21,30 %	20,90 %	21,70 %
9	друга половина 1922 р.	0,70 %	2,00 %	1,00 %
10	невідомо		0,20 %	0,20 %
	загалом	100 %	100 %	100 %

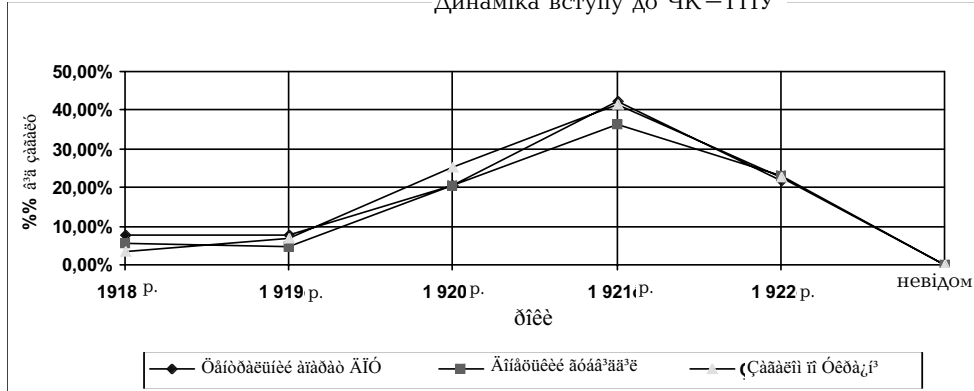
По роках це виглядає таким чином:

Таблиця 7

№№ п/п	Час вступу до ЧК-ГПУ	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	1918 р.	7,60 %	5,40 %	3,40 %
2	1919 р.	7,50 %	4,70 %	6,80 %
3	1920 р.	20,70 %	30,60 %	25,30 %
4	1921 р.	42,20 %	36,20 %	41,60 %
5	1922 р.	22,00 %	22,90 %	22,70 %
6	невідомо		0,20 %	0,20 %
	загалом	100,00 %	100,00 %	100,00 %

Графічно динаміка процесу вступу до ЧК-ГПУ виглядала так:

Динаміка вступу до ЧК – ГПУ

З діаграми видно, що по центральному апарату, Донецькому губвідділу та загалом по всіх підрозділах Надзвичайної комісії та Державного політичного управління України поповнення штатів відбувалося синхронно.

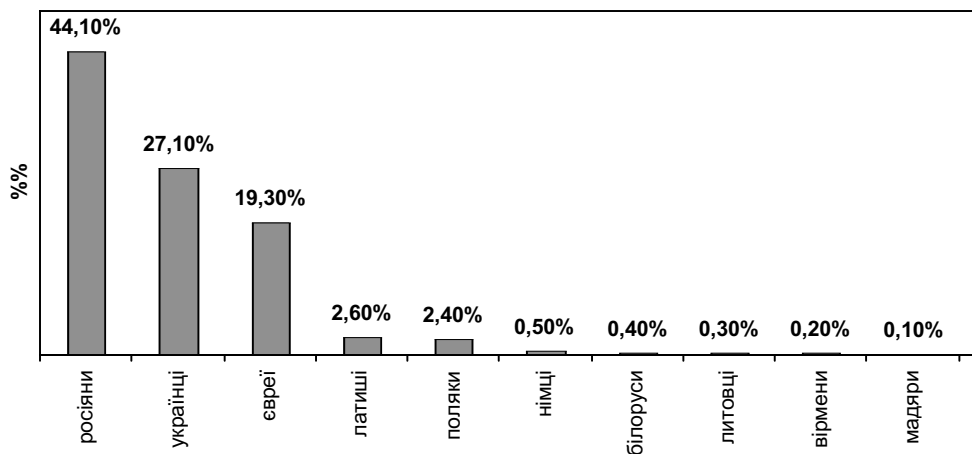
Національна належність працівників ГПУ була такою:

Таблиця 8

№№ п/п	Національність	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	росіяни	229	202	4295
2	українці	309	155	2646
3	євреї	103	41	1876
4	латиші	26	17	255
5	німці	7	7	44
6	поляки	19	5	237
7	литовці		3	25
8	білоруси		1	37
9	грузини		2	7
10	вірмени		3	15
11	мадьяри		1	12
12	невідомо	22	5	288
	загалом	715	442	9737

Графічно співвідношення національних груп у кадровому складі працівників ГПУ виглядає так:

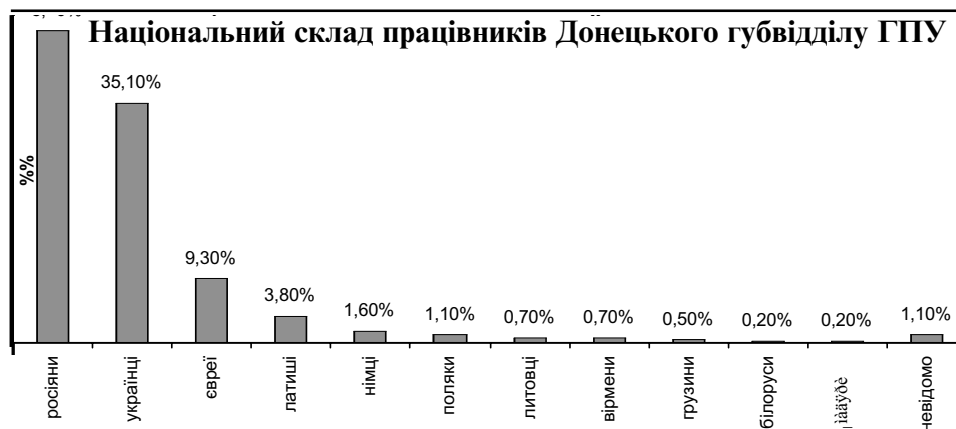
Национальный состав работников ГПУ Украины

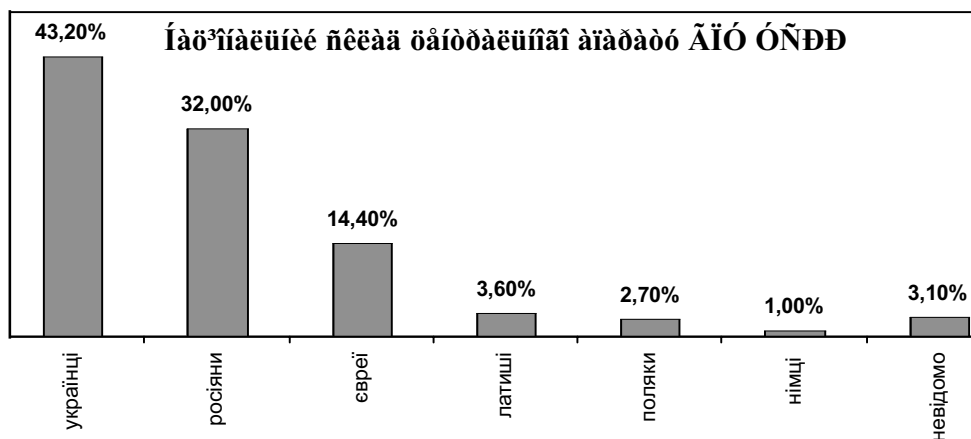
З діаграми видно, що загалом по Україні в штатах працівників ГПУ переважали росіяни (майже половина кадрового складу), українці становили дещо більше чверті, євреї - приблизно п'яту частку, всі інші національні групи сумарно не досягали 10%.

По Донецькому губвідділу ГПУ національний склад співробітників являв таку картину:

Серед донбаських чекістів за національною належністю були такі ж групи, як загалом в органах ГПУ України. Частка українців на 8 % вищою за загальноукраїнську. Відповідний показник по євреях був нижчим відносно центрального апарату та ситуації по системі ДПУ загалом (на 5,1 % та 10,0 % відповідно).

Працівники центрального апарату ГПУ УСРР розподілялися за національною приналежністю таким чином:

Як видно з діаграми, співвідношення по національних групах центрального апарату ГПУ України значною мірою відрізнялося від загальноукраїнських та донбаських показників. По-перше, сам перелік національних груп був там значно меншим, ніж у груп, з якими ми зробили порівняння (11 груп по Україні, 9 - по Донбасу, 6 - по центру). По-друге, на першому місці за чисельністю були українці (43,2 %), а росіяни займали друге місце (32,00 %). По-третє, частка євреїв була меншою відповідного загальноукраїнського показника, але на п'ять відсотків більшою порівняно з Донбасом.

Загалом, аналізуючи національний склад працівників Держполітуправління, можна відмітити, що проценти певних груп були далекими від їх часток у загалі населення України. На першому місці були росіяни. Українці, за винятком центрального апарату, були на другому. Євреї мали значно більше "представництво" в органах держбезпеки. Латиші і поляки також перевищували свої показники порівняно з частками в загалі населення.

Освітній рівень співробітників ГПУ характеризувався такими даними. Вищу освіту мали 2 % працівників центру, 0,2 % - у Донбасі та 1,8 % пересічно по Україні. Середню освіту отримали 34,9 % з центру, 17,6 % в Донбасі та 28,4 % по Україні. Початкову та домашню освіту мали пересічно 67,2 % чекістів України, 57,7 % центру та 77,7 % у Донбасі. Неписьменними були 3,5% працівників центру, 3,6 % у Донбасі та 2,3 % загалом по Україні.

У звіті освіту було дещо деталізовано, а саме: виділено такі підгрупи: середня загальна та середня спеціальна, початкова загальна та спеціальна. Тут показники дещо відрізнялися. По підгрупі середньої

спеціальної освіти в центрі частка чисельності працівників становила 34,1 %, в Донбасі - лише 1,8 %, при загальноукраїнському показнику 5,9 %. Аналогічними були показники по початковій спеціальній освіті: центральний апарат - 49,9 %, Донбас - 2,0 %, пересічно по Україні - 7,6 %. Відповідно протилежними були показники загальної освіти. Так, по середній: в центрі - 0,8 %, Донбасі - 15,8 %, по Україні - 22,5 %. Показники загальної початкової освіти: центр - 1,5 %, Донбас - 59,7 %, по Україні - 45,8 %.

Зрозуміло, що нема сенсу порівнювати освітній рівень працівників держбезпеки початку 1920-х років з сьогоденням, кінець 2001 р. Тоді сам загальний рівень освіти населення був низьким. Водночас, наведені дані дозволяють виділити таке: значна частина співробітників центрального апарату ГПУ мала спеціальну освіту (середню чи початкову), відповідно - 34,1 % та 49,9 %, що загалом становило 84,0 %. Цей показник пересічно по місцевих органах держбезпеки становив тільки 5,9 % та 7,6 %; по Донбасу, відповідно 1,8 % та 2,0 %. Високий рівень спеціальної освіти співробітників центру, на наш погляд, можна пояснити професійною необхідністю, з огляду на посадові обов'язки, необхідністю координувати діяльність губернських та периферійних органів.

Вікові показники співробітників ГПУ були такими:

Таблиця 9

№№ п/п	Вікові групи	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	до 18 років	77	32	552
2	18-25 років	318	250	4860
3	26-35 років	234	126	3362
4	36-45 років	59	26	731
5	45-55 років	18	6	185
6	понад 55 років	9	2	47
	загалом	715	442	9737

Картина у відсотках:

Таблиця 10

№№ п/п	Вікові групи	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	до 18 років	10,80%	7,20 %	5,70 %
2	18-25 років	44,40%	56,50 %	49,90 %
3	26-35 років	32,70 %	28,50 %	34,50 %
4	36-45 років	8,30 %	5,90 %	7,50 %
5	45-55 років	2,50 %	1,40 %	1,90 %
6	понад 55 років	1,30 %	0,50 %	0,50 %
	загалом	100,00%	100,00 %	100,00 %

З таблиці видно, що по трьох досліджуваних групах частки вікових показників тотожні, їх "коливання" не перевищує декількох відсотків. Тут простежується лише одна закономірність: найбільший відсоток працюючих припадає на вік від 18 до 25 років. Загалом категорія з 18 до 35 років включала 77,1 % працівників центрального апарату, 85,0% чекістів Донбасу та 84,40% пересічно по Україні. Достатньо високою була частка співробітників у віці до 18 років (від 5,7 % загалом по Україні до 7,2 % по Донбасу та 10,8 % по центральному апарату ГПУ).

Серед працівників держбезпеки переважаючу за статевим показником частку становили чоловіки (центр - 82,2 %, Донбас - 81,0 %, по Україні - 83,4 %).

Укладачі звіту виділили дві групи соціально-станових показників: 1) вид занять до революції, 2) колишні стани.

По першій групі було встановлено такі дані:

Таблиця 11

№№ п/п	Групи за видом занять до революції	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом праців- ників ГПУ по Україні
1	робітники	227	189	3500
2	землероби	51	51	1168
3	різні службовці	220	99	3385
4	торговці	3	2	72
5	офіцери та чиновники	2		31
6	учні	201	101	1461
7	невідомо	11		120
	загалом	715	442	9727

У відсотках загальна ситуація складалася такою:

Таблиця 11

№№ п/п	Групи за видом занять до революції	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	робітники	31,80 %	42,70 %	36,00 %
2	землероби	7,10 %	11,50 %	12,00 %
3	різні службовці	30,80 %	22,40 %	34,8 %
4	торговці	0,40 %	0,50 %	0,70 %
5	офіцери та чиновники	0,30 %		0,30 %
6	учні	28,1 %	22,90 %	15,00 %
7	невідомо	1,5 %		1,20 %
	загалом	100,00 %	100,00 %	100,00 %

Значний відсоток колишніх робітників та землеробів є обґрунтованим внаслідок їх прямого соціального відношення до влади. Сумарно тут були такі показники: центр - 38,9 %, Донбас - 54,2 %, середньо по Україні - 48,0 %. Але виконання специфічних службових обов'язків в органах держбезпеки обумовило високі відсотки службовців (відповідно, 30,8 %, 22,4 %, 34,8 %). Значну частку колишніх учнів (28,1 %, 22,9 %, 15,00 %) можна пояснити саме "революційністю" молоді, або так званою "романтичністю" при "захисті революційних надбань".

Безумовно, цікавими є дані про відношення працівників ГПУ до колишніх соціальних станів:

Таблиця 12

№№ п/п	Колишні стани	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	селяни	426	325	5498
2	міщани	239	111	3883
3	дворяни	13	3	100
4	особисті та почесні громадяни	22	1	159
5	купці		1	11
6	духовного звання	3	1	20
7	невідомо	12		66
	загалом	715	442	9737

У відсотках це буде:

Таблиця 13

№№ п/п	Колишні стани	Працівників центрального апарату ГПУ УСРР	Працівників Донецького губвідділу	Загалом працівників ГПУ по Україні
1	селяни	59,60 %	73,60 %	56,50 %
2	міщани	33,40 %	25,10 %	39,90 %
3	дворяни	1,80 %	0,70 %	1,00 %
4	особисті та почес- ні громадяни	3,10 %	0,20 %	1,60 %
5	купці	0,40 %	0,20 %	0,10 %
6	духовного звання	1,70 %	0,20 %	0,20 %
7	невідомо			0,70 %
	загалом	100,00 %	100,00 %	100,00 %

З таблиці видно, що переважну частину по всіх структурах ГПУ становили особи, яких було віднесено до селянського стану. На другому місці були міщани. Цікавим є той факт, що у структурах держбезпеки тоді ще працювали окремі представники колишніх станів дворян, особистих та почесних громадян, купців та осіб дворянського звання. Вони становили невелику частку співробітників ГПУ: по центральному апарату загалом 7,0 %, по Донецькому губвідділу -1,3 %, пересічно по Україні - 2,6 %. Порівняно більша частка по центральному апарату ГПУ, на погляд автора, обумовлена специфікою цієї структури, що повинна була планувати і координувати діяльність периферійних органів. А це вимагало відповідної освіти та певного досвіду, що, безумовно, були у представників тих соціальних станів. Порівняно низька частка по Донецькому облвідділу мала у своїй основі саме особливості цього регіону - промислового, з незначними прошарками серед населення колишніх дворян, особистих і почесних громадян, купців та осіб духовного звання.

Таким чином, аналіз видів занять працівників ГПУ до революції та належності їх до колишніх соціальних станів показує чітку класову лінію при доборі кадрів працівників органів Державного політичного управління. Наявність "класово чужих елементів" є свідченням початковості етапу становлення карних органів держави пролетарської диктатури.

Окремо у звіті знаходяться розділи, що певною мірою характеризували саме професійні якості працівників ГПУ. Це дані про їх працездатність та знання іноземних мов.

Працездатність оцінено по п'яти категоріях. На "відмінно" цей показник був у 1,5 % співробітників центру, 13,1 % чекістів

Донбасу, загалом по Україні дорівнював 4,1%. "Добре" кваліфікували працездатність по центру і губвідділу Донбасу 38,0% працівників, а по Україні - 30,2%. "Задовільною" була оцінка по центру - 18,7%, Донбасу - 45,3%, пересічно - 47,0%. "Незадовільно" було оцінено стан працездатності працівників центру - 2,2% співробітників, Донбасу - 3,6%, загалом по Україні - 11,5%. Нез'ясованою залишалася працездатність 39,9% чекістів центрального апарату та 7,2% по Україні.

Як бачимо, у нормальному стані працездатності була переважна частина працівників досліджуваних структур. Звіт не конкретизує показник працездатності за категоріями працівників - керівних, оперативних, технічних тощо. Таким чином, йдеться лише про пересічні, досить неконкретні оцінки. Хоча показник стану працездатності "задовільно" не є свідченням оцінки нормальної ситуації, бо робота у таких органах вимагала фізичного та психічного здоров'я. А сумарно на "задовільно" (що є синонімом - "посередньо") та "незадовільно" оцінено працездатність 20,9% працівників центрального апарату (за умови відсутності даних на 39,6%), 48,9% - працівників по Донбасу та 58,5% - пересічно по Україні.

Цікавими є дані про володіння іноземними мовами. У звіті виділено такі мови: англійську, французьку, німецьку, латинську (!), італійську, латиську, єврейську, польську, литовську, румунську, грецьку та українську (!)

Показники в цьому плані були такими: по центральному апарату володіли іноземною мовою (чи мовами) - 199 чоловік (27,8%), по Донбасу - 121 (27,4%), по Україні - 4 тис. 197 чоловік (43,1%). Тобто, дані загалом по Україні були значно більшими, ніж по центральному апарату та Донбасу. Вражає, що українською мовою володіли тільки 4,5% працівників центрального апарату, 6,6% чекістів Донбасу та 27,4% загалом по органах ГПУ України.

Конкретно проценти, що характеризують володіння певними іноземними мовами мали такий вигляд по окремих структурах ГПУ:

Таблиця 14

№№ п/п	Іноземні мови	Працівники центрального апарату ГПУ УСРР (%)
1	німецька	34,20 %
2	французька	20,60 %
3	польська	18,10 %
4	латиська	11,60 %
5	єврейська	8,00 %
6	українська	4,50 %

7	англійська	2,00 %
8	румунська	1,00 %
9	латинська	
10	італійська	
11	литовська	
12	грецька	
	загалом	100,00 %

Як видно, по центральному апарату ГПУ УСРР найбільша частка з цієї категорії працівників володіла німецькою мовою (понад третини). На другому місті були володіючі французькою мовою (п'ята частина). Третє місце займали фахівці з польської мови (близько п'ятої частини). Латиську мову знали 11,6 %, єврейську - 8 %. По всіх інших мовах відсоток був незначним.

Таблиця 15

№№ п/п	Іноземні мови	Працівники Донецького губвідді-
1	німецька	24,00 %
2	латинська	19,70 %
3	єврейська	15,70 %
4	французька	14,90 %
5	грецька	8,30 %
6	українська	6,60 %
7	польська	5,80 %
8	литовська	3,30 %
9	англійська	1,70 %
10	латиська	
11	румунська	
12	італійська	
	загалом	100,00 %

Таблиця 16

№№ п/п	Іноземні мови	Загалом працівників ГПУ по Україні(%)
1	українська	27,40 %
2	єврейська	26,00 %

3	німецька	14,50 %
4	польська	10,30 %
5	латиська	7,80 %
6	французька	7,10 %
7	румунська	2,50 %
8	латинська	1,50 %
9	англійська	1,30 %
10	грецька	0,80 %
11	литовська	0,50 %
12	італійська	0,30 %
	загалом	100,00 %

Цікаво, що українською мовою володіли тільки 4,5 % працівників центрального апарату, 6,6 % чекістів Донбасу та 27,4 % загалом по органах ГПУ України.

Узагальнення та аналіз кадрової частини звіту дозволяє зробити наступні висновки:

По-перше, відповідні структури Державного політичного управління УСРР у 1922 р. були у стані реформування, обумовленого об'єктивною економічною ситуацією, що склалася.

По-друге, кадровий склад чекістів був далеким від потреб “політичного захисту держави пролетарської революції”.

По-третє, сама технологія реформування спиралася на механічні підходи, не враховувала потреб як самих органів, так і суспільства.

По-четверте, кадровий склад працівників ГПУ, який сформувався тоді, став базою для подальшого розвитку карних органів. Тобто, політичні репресії наступних років проводилися, в основному, руками тих, хто працював на початку 1920 - х років.

¹ Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов VI-го созыва (18 декабря 1921 - 10 декабря 1922).- Харьков.- Изд-во ВУЦИК.- 1922.- С.9.

² *Бажан О.* Слуга, або фрагменти життя генерала Серова // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.- 1994.- № 1.- С. 229 - 239; *Буриосов В., Нікольський В.* Відлуння внутрішніх чисток. - У кн.: - Правда через роки.-Донецьк.- 1995.- С.88-90.

³ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи.- К.: 1997.- С.21-186.

⁴ *Золотарьов В.А.* Чекісти 20-х - 30-х: матеріали до біографічного словника // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.- 1994.- № 1.- С.168-176; 1995.- № 1/2.- С. 334 - 340.

⁵ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* Вказана праця.- С.430-581.

⁶ З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ.- 1997.- № 1/2.- С. 317-383.

-
- ⁷ Державний архів Служби безпеки України (Київ). (Далі: ДА СБУ-(К) - Спр. 254.- б/н.
- ⁸ ДА СБУ (К).- Спр. 254.- Арк. 5. (На погляд автора, йдеться про кількість працівників апаратів губернських відділів ДПУ, виключаючи так звану "периферію".)
- ⁹ Там само.- Арк. б/н. Таблиці та графіки статті складено та всі підрахунки проведено за цим документам.
- ¹⁰ Можливо, йдеться про неукраїнців, які володіли українською мовою.

Василь Шейко
(Харків, Україна)

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ГОЛОДОМОР 1921-1923 років

Проблема геноциду української інтелігенції залишається і на сьогодні однією з малодосліджених. З усього різномайття її аспектів особливе місце посідають питання, пов'язані з голодомором та стосунками з владою. Якщо питання геноциду інтелігенції України під час голодомору 1932-1933 рр. досліджено більш ґрунтовно, то цього не можна сказати про голодомор 1921-1922 рр. До того ж драматичні стосунки старої інтелігенції з радянською владою в ті роки вельми згубно впливали на її соціально-політичне та матеріальне становище, вели до великих демографічних втрат. Фактично вже в той час на долі інтелігенції трагічно відбивалися дії репресивної системи тоталітарного комуністичного режиму, що народжувався. Ось чому, на мою думку, є сенс проаналізувати та висвітлити питання трагічного становища української інтелігенції під час голодомору на початку 20-х років ХХ ст.

Україна на початку 20-х років після імперіалістичної та громадянської воєн знаходилась у надто тяжкому становищі. Продукція важкої індустрії зменшилася порівняно з 1913 р. у 8 разів і складала лише 12% довоєнного рівня, видобуток вугілля – 22%, посівна площа скоротилася на 20%. До того ж посуха, що охопила значну частину України, погіршила становище. Врожай пшениці досяг лише 25% довоєнного. У республіці почалися голод, епідемії, загальне зубожіння¹. Труднощі економічні доповнювалися гострою політичною боротьбою різноманітних угруповань інтелігенції та різних прошарків населення.

У найбільш незахищеному стані опинилась інтелігенція. Вчителі по декілька місяців не отримували заробітної плати. Навіть академіки, як свідчив віце-президент Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) А. Кримський, “по десять місяців не отримували зарплати”².

-
- ⁷ Державний архів Служби безпеки України (Київ). (Далі: ДА СБУ-(К) - Спр. 254.- б/н.
- ⁸ ДА СБУ (К).- Спр. 254.- Арк. 5. (На погляд автора, йдеться про кількість працівників апаратів губернських відділів ДПУ, виключаючи так звану "периферію".)
- ⁹ Там само.- Арк. б/н. Таблиці та графіки статті складено та всі підрахунки проведено за цим документам.
- ¹⁰ Можливо, йдеться про неукраїнців, які володіли українською мовою.

*Василь Шейко
(Харків, Україна)*

ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ГОЛОДОМОР 1921-1923 років

Проблема геноциду української інтелігенції залишається і на сьогодні однією з малодосліджених. З усього різномайття її аспектів особливе місце посідають питання, пов'язані з голодомором та стосунками з владою. Якщо питання геноциду інтелігенції України під час голодомору 1932-1933 рр. досліджено більш ґрунтовно, то цього не можна сказати про голодомор 1921-1922 рр. До того ж драматичні стосунки старої інтелігенції з радянською владою в ті роки вельми згубно впливали на її соціально-політичне та матеріальне становище, вели до великих демографічних втрат. Фактично вже в той час на долі інтелігенції трагічно відбивалися дії репресивної системи тоталітарного комуністичного режиму, що народжувався. Ось чому, на мою думку, є сенс проаналізувати та висвітлити питання трагічного становища української інтелігенції під час голодомору на початку 20-х років ХХ ст.

Україна на початку 20-х років після імперіалістичної та громадянської воєн знаходилась у надто тяжкому становищі. Продукція важкої індустрії зменшилася порівняно з 1913 р. у 8 разів і складала лише 12% довоєнного рівня, видобуток вугілля – 22%, посівна площа скоротилася на 20%. До того ж посуха, що охопила значну частину України, погіршила становище. Врожай пшениці досяг лише 25% довоєнного. У республіці почалися голод, епідемії, загальне зубожіння¹. Труднощі економічні доповнювалися гострою політичною боротьбою різноманітних угруповань інтелігенції та різних прошарків населення.

У найбільш незахищеному стані опинилась інтелігенція. Вчителі по декілька місяців не отримували заробітної плати. Навіть академіки, як свідчив віце-президент Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) А. Кримський, “по десять місяців не отримували зарплати”².

У деяких губерніях півдня України в 1921–1922 рр. нараховувалися тисячі голодуючих вчителів. В одній тільки Запорізькій губернії голодомор охопив близько 1000 вчителів, а в п'яти південних – до 4 тис. Вчительство вмирало цілими сім'ями. Так, в Очакові під час голодомору вмерло 7 вчителів, в Бориславській волості з 22 учителів вмерло 8. Взимку 1921–1922 рр. по Катеринославській губернії було зареєстровано 20 голодних смертей вчителів, в Мелітопольському повіті – 12, Гуляй-Пільському – 7 і п.

Основна маса шкіл після громадянської війни залишилася зруйнованою. Школи були без палива, освітлення з вікнами без скла. В таких умовах загін учительства різко дискваліфіковувався та скорочувався – частина вимерла, частина поповнювала ряди священнослужителів або селянства³. Медична інтелігенція теж опинилася у важкому стані, бо смертність серед медперсоналу підвищилася втричі - вчетверо, що було пов'язано з епідеміями під час голодомору⁴.

В тяжких умовах головна маса інтелігенції вимушена була передусім займатися пошуком шматка хліба. І менш за все цікавилася мітинговою політикою і, звичайно, у виникненні голодомору звинувачувала владу, вимагаючи від неї допомоги. Так, на початку 1922 р. викладачі Одеської державної медичної академії надіслали Центральній Раді доповідну записку, в якій писали, що доведені життям до повного зубожіння, “голоду, холоду і повної відсутності одягу та білизни – викладачі Одеської медичної академії протестують проти такого відношення влади до вищої школи та її працівників”⁵.

Слід зауважити, що інтелігенція Одеської губернії особливо постраждала під час голодомору. Своєрідним свідченням цього є матеріали статей про трагедію російської інтелігенції, що були надруковані у варшавських газетах. Вони склалися з листів професорів вузів. Так, професор міжнародного права в минулому Одеського університету, член Російської Академії наук Петро Казанський, дякуючи закордонним організаціям за допомогу голодуючій інтелігенції України, писав, що у нього на утриманні було п'ятеро дітей віком від 5 до 13 років, хвора на туберкульоз дружина, а квартиру чотири рази грабували бандити. “Внаслідок голодування, – писав він, – ми вже не спроможні більше працювати, як це ми робили раніше (ми виробляли іграшки та ковбасу для продажу на ринок), а професорський оклад мізерний і не дозволяє навіть думати про можливість існування”. Професор технологічного інституту Одеси А. Богін у листі сповіщав про голодну смерть дружини, голодування двох хворих дітей. Сам професор і його діти перехворіли на тиф. Подібне було і в листі професора Одеського сільськогосподарського інституту інженера І. Картанця. “Ось вже два роки, – писав він, – ми дивимося на себе, як на викинутих із культурного світу; зайняті безперервним тяжким трудом для підтримання сім'ї з 7 чоловік, серед котрих я – єдиний

працівник, живучи постійно в злиднях і бачачи перед собою голодну смерть. Вже два роки, як мої діти (від 8 до 14 років) не могли тримати книжку в руках, тому що вони повинні були працювати і вести торгівлю, щоб заробити на життя. Я сам працюю в 4 закладах і минулий місяць я заробив 50 мільйонів карбованців, тобто в 25 разів менше доведеного часу, внаслідок чого ми вживаємо останні два роки саму грубу їжу і зовсім без хліба, молока, овочів та фруктів. Всі речі, які мали цінність, одяг та білизну продали, або вони подерлися. Ми залишилися тільки в тому одязі, який кожний з нас носить, я продав своє останнє пальто. Декілька місяців тому я хворів на тиф, і через грубу їжу хвороба повторилась. Тепер захворіла на тиф і дружина”⁶.

І, звичайно, закордонні посилки, організовані обіди були маленькою надією в морі смут, політичних пристрастей та голодомору. Разом з тим ця допомога посилила негативне ставлення інтелігенції до радянської влади. А між тим за кордоном розгорнулася кампанія з організації допомоги голодуючій інтелігенції. Так, “Товариство російських лікарів” у Берліні, організація на чолі з М. Грушевським у Відні та інші взяли активну участь у допомозі голодуючим України. В червні 1922 р., наприклад, робочі та селяни української національності із Вінніпега через закордонне бюро Комітету допомоги голодуючим України в Празі вислали 500 американських доларів, зібраних спеціально для вчених України¹⁷

Становище інтелігенції України під час голоду було жалюгідним. Про це свідчать і численні листи інтелігенції в наркомос України та Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКС). Так, відомий професор із Харкова В. Бузескул 15 січня 1922 р. звернувся до ВУКСу за допомогою, посилаючись на хворобу, недоїдання, читання лекцій в холодних приміщеннях. Ректор Катеринославського фармацевтичного інституту професор Ю. Несмелов також у 1922 р. писав про голодування двох дітей, матері, сестри. Сам він з листопада 1921 по листопад 1922 рр. не отримував плати взагалі. Таких прохань інтелігенції України про врятування від голодної смерті було чимало. Тільки одна архівна справа містить 408 сторінок, на яких тисячі волянь про спасіння від голодомору, холоду, зубожіння і безправ’я⁸.

Матеріальні труднощі призвели до того, що заклади культури та освіти були переведені на ледь жеврівший місцевий бюджет. Це викликало у тому ж 1922 р. скорочення мережі освітніх закладів на 40%⁹. Голод, відсутність коштів внаслідок воєн, занепад інтелігенції призвели до кризового стану культури та освіти. За даними наркомосу України, заклади освіти і культури в 1920–1922 рр. існували без будь-якого певного бюджету¹⁰. “Народна освіта, охорона здоров’я, соціальне забезпечення і т. ін., – з сумом констатував нарком охорони здоров’я України М. Гуревич у жовтні 1921 р., – переживають зараз важку кризу. Ніколи за всі роки революції культурне будівництво не знаходилося у

такому важкому матеріальному стані, як зараз”¹¹.

До того ж до 1921 р. в Україні так і не було поставлене питання про розвиток національної культури, освіти, національної само-відомості. З іншого боку, початок НЕПу не привів до покращання становища ні інтелігенції, ні культури, ні освіти. В таких умовах головна маса інтелігенції не поспішала виступати з гарячим визнанням нової влади, нових порядків. А частина інтелігенції висловлювала відверто або таємно своє обурення і незадоволення владою в республіці. Про це свідчать ті політичні організації, які існували у 1921–1922 рр. легально або підпільно в Україні – “Національний центр” у Харкові, організація Голубовича і “Козацька рада Правобережної України”, “Київський обласний центр”, “Братерство української державності” у Києві, “Волинська повстанська армія” та ін.¹² Ці організації об’єднували різні кола інтелігенції, незадоволені жажливим становищем культури і своїм особистим. Не буде перебільшенням стверджувати, що незадовільна була кризовим станом вся інтелігенція, але до активної дії вдавалася лише найбільш організована її частина. Навіть інженерно-технічна інтелігенція України, перед якою відкривалося начебто особливо привабливе поле діяльності у зв’язку з оголошеною перебудовою промисловості, висловлювала менш відверто і більш таємно своє незадоволення і незгоду з новою владою. Так, навкруги “Південноросійського дніпровського заводу” об’єдналась науково-технічна інтелігенція, яка була незадоволена становищем у республіці¹³.

З переходом до НЕПу активізувала свою антивладну діяльність і значна частина “Просвіт”. Вони були незадоволені політикою влади на селі, виступали за вирішення національних питань, проти пролетаризації освіти і культури¹⁴. Активізували свою діяльність і різні національні політичні угруповання, партії, як, наприклад, “Українська комуністична партія”, “Група українського набагу”, які боролися за вплив на інтелігенцію під національними гаслами¹⁵. Різко збільшилась і кількість різноманітних видань і видавництв, які намагались об’єднати інтелігенцію проти влади на терені всього національного¹⁶.

Своєрідно відбивався голодомор та перехід до НЕПу і на багатьох школах і вузах, він збігся з початком другого етапу пролетаризації та радянзації вищої школи і шкільного будівництва. Страйки професорів та шкільних учителів були тоді звичайним явищем¹⁷.

Слід зауважити, що перехід до НЕПу значна частина інтелігенції сприйняла як реставрацію капіталістичних відносин і тому підтримувала цю політику. Але ця політика знову-таки вилилась як у переході частини інтелігенції до ділового співробітництва з радянською владою, так і в посиленні боротьби за повернення старих порядків капіталістичного устрою. І якщо з економічної точки зору НЕП обіцяла покращання злиденного становища інтелігенції, пере-

хід до мирного повоєнного будівництва, і це сприймалося нею позитивно, то політична ситуація взаємодії з радянською владою була досить гострою і строкатою. Політичні настрої інтелігенції під час голодомору, переходу до НЕПу та початку періоду мирної відбудови господарства були багатобарвними: визначалися переважно соціальним походженням, суспільним та матеріальним становищем в минулому і на той час. І все ж таки при всій умовності та багатобарвності серед політичних настроїв інтелігенції того часу можна виділити три головних.

По-перше, група інтелігенції, переважно з учительства, яка була пов'язана з селянськими масами повсякденною буденною працею, не покидала школи навіть у найжорстокіші часи випробувань і була найбільш збіднілою. Вона у міру зміцнення радянської влади, покращання матеріального становища та зменшення впливу національних угруповань все більше схилялась до ділового співробітництва з новою владою. Проте, слід зауважити, що і ця, найбільш численна група інтелігенції, була неоднорідною. Її міські верстви ще довго чинитимуть опір радянській владі, вимагаючи вирішення національного питання, особливо в галузі освіти.

По-друге, частина, головним чином, найбільш привілейованої в минулому і вороже настроєної до радянської влади інтелігенції. Саме вона тлумачила НЕП як еволюцію з поступовим поверненням капіталістичного ладу або як хитру тактику більшовиків на шляху обдурення широких мас населення та інтелігенції. У всякому випадку вона мала за необхідне активізувати боротьбу за свої ідеали. При цьому у виборі форм і методів одностайності не було. Дехто вважав за потребу прискорити реставрацію капіталізму шляхом співробітництва з радянською владою, інші оголошували єдиним вірним шляхом активну протидію новій владі, диктатурі пролетаріату. Саме з цієї групи поновлювалися ряди найбільш войовничих, вороже настроєних до радянської влади політичних угруповань націоналістичного спрямування. Чисельність цих груп зменшувалась в міру успішного оголошення і перших кроків українізації культурного життя в республіці, а також провалу надій на спалах внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Нарешті, третя група інтелігенції, яка не поспішала з визначенням свого ставлення до політичних ідей, НЕПу. Вона зайняла очікувальну, нейтральну політичну позицію, була найбільш численною і нетривкою в політичному своєму визначенні: кожний раз зі зміною обставин виділяла частину своїх прихильників у дві раніш визначені групи інтелігенції. Їх коливання залежали від багатьох чинників, особливо від економічного, політичного, зовнішнього і внутрішнього становища радянської влади, міжнародних обставин у цілому. Чималий вплив на них мали і активно діючі в той час націоналістичні угруповання.

Отже, голод, перехід до НЕПу, початок повоєнної відбудови в Україні стали своєрідним прискорювачем політичної диференціації інтелігенції. Зрозуміло, що соціальна багатобарвність інтелігенції давала строкату суміш політичних настроїв різних її груп і не обмежувалася трьома визначеними.

Про вказане вище свідчать численні й різноманітні матеріали тих часів. З одного боку, десятки судових процесів над політичними організаціями інтелігенції в 1922–1923 рр., з другого – республіканські наради різних загонів інтелігенції, на яких підкреслювалось визнання радянської влади і перехід до ділового співробітництва з нею. Так, у червні 1921 р. відбулася III Всеукраїнська нарада з освіти, в роботі якої взяло участь більше 830 делегатів, працівників освіти і культури. У зверненні “До всіх працівників науки і освіти, до всієї інтелігенції України” містився заклик до творчої роботи в нових умовах будівництва культури і освіти та констатувалися позитивні зрушення у відношеннях радянської влади та інтелігенції. Водночас у зверненні наголошувалося, що “навіть серед кваліфікованої інтелігенції ще не скрізь зникли старі зв’язки і контакти з ворожими радянській владі силами та організаціями. Ще дуже часто вимушені вступати у зв’язках сільського учительства з отаманщиною, бандитизмом, з організаціями активного куркульства”¹⁸. У зв’язку з цим слід зауважити, що не все було так чітко визначеним, безсумнівним і справедливим. Точилася боротьба за інтелігенцію різних політичних угруповань та владних структур. Судові процеси часто-густо вже тоді були радянізованими, показово-перебільшеними, надто класово-загостреними і задалегідь націлювалися проти інтелігенції. З другого боку, націоналістичний чад бандитизму, отаманщина врешті-решт теж вели інтелігенцію до загибелі.

Становище інтелігенції, особливо на селі, було жалюгідним, злиденим і безправним у той бурхливий і швидкий на розправу час. Так, наприклад, пробільшовицьки настроєний завідуючий Київським губвідділом народної освіти Л.Левицький, відвідавши декілька повітів губернії, сповіщав наркомові освіти України Г.Гриньку, що “враження від повітів залишилось у мене надзвичайно сумне. Радянської влади майже ніде не відчувається, червоноармійські частини ведуть себе скрізь чисто бандитським образом”¹⁹. Це вело до посилення бандитизму, підкреслював Л.Левицький. Освітня робота занепадала, “Просвіти” закривались, їх працювало 30–35%, але і вони все зводили, як повідомлялося у звіті, лише “до бандури”. “Учительство, – продовжував він, – повністю дезорганізоване і навіть не ставить питання про організацію та об’єднання своєї роботи з незможним селянством. Враження таке, що учительська маса спить непробудним сном... Майже кожний вчитель говорить: “Я вчу дітей і готовий їх вчити далі, — забезпечте мене, а не більше – моя хата з краю – не

чіпайте мене”²⁰. Вчительство голодувало. Крім того, воно зазнавало постійних політичних чисток, що вели до скорочення у деяких губерніях до 90% загальної кількості учительства, а всього на Україні було скорочено з різних причин від 15 до 20% учителів²¹.

Про складність матеріального становища та політичних настроїв інтелігенції в той час свідчить і ректор Київського політехнічного інституту в своєму листі до наркома освіти України навесні 1921 р.: “Професорський персонал, не дивлячись на те, що в більшості своїй мало співчуває нам, все ж таки готовий працювати за хліб і золото хоч чорту. Більшість із них віддані справі, завдяки любові до своєї справи, вони стійко переживають голодовку. В цілому це бідний в більшості випадків народ. В головній своїй масі вони потребують співчуття, а не переслідування”²². Водночас ректор наголошував на складності роботи з професурою, бо вона у відповідь заявляє: “Я хліба п’ять діб вже не бачив”. І не дивно, що влітку 1922 р. професура України виступила за автономію вузів і покращання свого злиденного становища. Слід зауважити, що саме в той час радянська влада вже вкотре спробувала посилити пролетаризацію вищої школи²³. Протест та незадоволення політикою влади висловлювали як окремі представники, так і угруповання художньої інтелігенції України. У тому ж 1922 р. десятки листів протесту, прохання захисту надходили до наркомосвіти України²⁴.

Про розмах політичних виступів інтелігенції проти влади та голодомору, свого безправ’я свідчить, наприклад, той факт, що політбюро ЦК КП(б)У декілька разів змушено було аналізувати цю проблему. Так, на засіданні 23 червня 1922 р. було розглянуто питання “Про політичні виступи професури”. До речі, в постанові з обговорення цього питання були намічені заходи з боротьби за приборкання інтелігенції²⁵. Саме після цієї та інших постанов найбільш активні сили протестуючої інтелігенції лишилися роботи або Вітчизни: частина з них була насильно переселена в межах України або Росії, а решта – депортована за кордон.

Про складність становища сільської інтелігенції свідчить Всеукраїнський з’їзд робітників землі, що відбувся у жовтні 1922 р. Голова Раднаркому України Х. Раковський, зауваживши, що посівна площа зменшилась на 22–25%, а живий інвентар – на 30–60%, підкреслив важливість налагодження плідного ділового співробітництва з інтелігенцією, від чого, на його думку, залежав успіх відбудови народного господарства. Проте більшість виступаючих – агрономів, професорів сільськогосподарських навчальних закладів – наголосила, що “не можна наказати агроному, бо він і вся його робота – творчість”, а професори підкреслювали, що працювати важко – холодні пусті аудиторії, відсутність коштів, навчальних посібників, зарплатні і т. ін.”²⁶. Хоч в декларації з’їзду були присутні оптимістичні на-

строї, однак в цілому підкреслювалось важке матеріальне і невизначене правове та репресивне політичне становище інтелігенції. Найбільш кваліфікована частина сільських спеціалістів або переїхала в місто, або змінила професію²⁷. Основна маса сільської інтелігенції займала очікувальну позицію. І якщо з'явилися оптимістичні нотки, то здебільш завдяки сприйняттю НЕПу, як політики реставрації капіталістичних порядків. Складність політичних взаємовідносин радянської влади з інтелігенцією підкреслює попередження на з'їзді наркома земельних справ І. Клименка про важкі наслідки для тих, хто виступить проти політики влади. Дійсний зміст попередження вплив тоді, коли нарком зауважив, що нібито “документально визначено зв'язок деяких агрономів Правобережжя з контрреволюційними організаціями”, і що цим займеться червоний суд²⁸.

Подібна картина спостерігалась і на Всеукраїнському з'їзді медичних працівників, який відбувався у серпні 1922 р. На ньому наголошувалося на важкому, злидненому становищі медичної інтелігенції, яка страждала не тільки від голодомору, але й від епідемій. Смертність у цьому загоні інтелігенції була найбільш поширеним явищем. Водночас слід зауважити, що медичний персонал за специфікою свого фаху в переважній більшості за будь-яких умов не покидав своїх робочих місць²⁹. Не можна сказати, щоб радянська влада не розуміла складності становища і пряму необхідність налагодження з інтелігенцією ділового співробітництва. Так, на Всеукраїнській нараді завідуючих губерньськими відділами народної освіти в листопаді 1921 р. нарком освіти Г.Ф.Гринько підкреслив, що “найважливішою справою в боротьбі за освіту є боротьба за працівників освіти. І якщо вам вдається їх добре забезпечити і закріпити за собою, то тоді перемога освіти забезпечена”³⁰. Але біда полягала в тому, що мета “закріпити” інтелігенцію за собою, як правило, була пов'язана практично з репресивними, силовими методами, хоч проголошувалась ідея налагодження поступового добровільного переходу до ділового та ідеологічного співробітництва з радянською владою. Так, в рішеннях XII конференції РКП(б), яка відбулася в серпні 1922 р., наголошувалося, що “не можна відмовлятися ... від застосування репресій не тільки по відношенню до есерів і меншовиків, але й по відношенню до політиканствующих верхівок начебто безпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції, яка в своїх контрреволюційних цілях зловживає докорінними інтересами цілих корпорацій, і для яких дійсні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т.ін. є тільки пустим словом, політичним прикриттям”³¹. Щоправда, в циркулярі ЦК КП(б)У до всіх губкомів і губполітосвіт від 22 вересня 1922 р., що був складений за матеріалами партконференції, підкреслювалась необхідність чергування пропагандистських та ідеологічних методів у роботі з інтелігенцією³².

Однак на практиці подібні постанови вели до розпорошення ін-

телігенції, зменшення творчих можливостей України. В серпні 1922 р., наприклад, в адміністративному, примусовому порядку було вислано за кордон 160 найвідоміших і найактивніших представників інтелігенції Києва, Москви і Петрограда³³. Подібне спостерігалось і в інших містах України. Так, у звіті Одеського губкому КП(б)У за вересень–жовтень 1922 р. підкреслювалось, що внаслідок висилки за кордон представників інтелігенції в стані професури спостерігалась розгубленість, а в деяких колах – як це було серед лікарів – відзначалось відверто вороже ставлення до радянської влади³⁴. М.О.Скрипник, виступаючи з доповіддю у ЦК КП(б)У на VI Одеській губпартконференції в березні 1923 р., підкреслював, що “Цека партії разом з тим прийняв необхідні заходи по виведенню з вищих навчальних закладів представників старої професури, які заражали старою ідеологією, фактичних ідейних противників нашої влади, які там впливали на уми нашої робочої інтелігенції”³⁵. Інтелігенти, які мали необережність в якійсь мірі висловити своє незадоволення встановленими радянською владою порядками, переслідувалися карними та іншими органами. “Нами, – визнавав М.О.Скрипник, – проведена енергійна чистка учительського персоналу ... У відношенні вищої школи проведена чистка професорського складу, проведена заміна деяких старих професорів новими професорами-комуністами”³⁶. В тій же Одесі, як сповіщав губком в ЦК КП(б)У, на початку лютого 1923 р. було заарештовано декілька сотень інтелігентів, які начебто належали до меншовицьких організацій³⁷.

Таким чином, інтелігенція України на початку 20-х років опинилася в надзвичайно важкому стані. Після семи років жорстоких воєнних випробувань для тих фахівців, які вижили, настали не менш тяжкі часи. Голодомор, фактична безправність, репресії як з боку радянської влади, так і з боку націоналістичних, антирадянських сил, отаманщини, різних політичних угруповань – це все, а також складне міжнародне становище привели до вимирання, еміграції, декваліфікації інтелігентських сил України – вони зменшувалися кількісно і марніли якісно. Гумус нації ледь жеврів, плекаючи руками проти брудних потоків жорстокого життя. Нова економічна політика давала хоч і вельми ілюзорну, але надію на краще життя. Попереду інтелігенцію чекали нові тяжкі випробування.

Так, у 20-ті роки, завдяки політиці українізації, поштовх якій дала національно-визвольна боротьба попереднього часу, культура в УСРР зробила важливий крок на шляху подолання провінційності та комплексу “малоросійства”, органічно включилася у світовий художній процес, витворювала значні художні цінності. Але нова культура, що опиралася на комуністичні ідеали, утверджувала себе як єдино можлива, заперечувала інші духовні цінності, і це призводило до трагічних явищ у культурному житті.

Економічні труднощі, голод, зубожіння мас після закінчення громадянської війни викликали незадоволення не тільки селян, а й робітників, що загрожувало політичній основі радянської влади. Труднощі доповнювались дискусіями в лавах комуністичної партії. Все це сприяло введенню нової економічної політики (НЕПу), що була прийнята на X з'їзді РКП(б). На останньому, до речі, комуністи змушені були звернути увагу на необхідність рішення національного питання та культури. НЕП створював нові умови і ставив нові завдання і перед інтелігенцією. В період відновлення народного господарства стара інтелігенція залишилась єдиною кадровою силою, яка могла забезпечити виконання важких господарських і культурологічних завдань. У той же час IX Всеросійський з'їзд Рад (грудень 1921 р.) поставив завдання в короткий термін створити загін фахівців із робітничо-селянського середовища у всіх галузях народного господарства.

На початку 20-х років економили на всьому. Особливо постраждали школи (як і освіта в цілому). Їх мережа з переводом на місцевий бюджет, якого здебільшого не існувало, або на самооплатність різко скоротилась. “Народна освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення і т.ін., – констатував нарком охорони здоров'я України М.Гуревич у жовтні 1921 р., — переживають зараз тяжку кризу”³⁸.

До того часу належать і перші суди над старою інтелігенцією, яка не сприймала нову владу і чинила опір. 1921 р. відбулися суди над “Національним центром” у Харкові та над українськими есерами (“Процес Голубовича”) в Києві³⁹, 1922 р. у Києві - процес у справі “Козацької ради Правобережної України”⁴⁰, 1924 р. відбувся процес над організацією інженерно-технічної інтелігенції – “Дніпровцями”⁴¹. Активізували свою роботу проти нової влади націоналістично настроєні “Просвіти”, які об'єднували здебільшого сільську інтелігенцію, незадоволену політикою радянської влади⁴². Розгорнули свою діяльність серед інтелігенції проти нової влади і різного роду анархістські угруповання, як, наприклад, “Група українського набату”.

І якщо НЕП вів до покращання матеріального становища інтелігенції, то з економічної точки зору вона приймала його з надією, чого не можна сказати про його політичну оцінку. Так, як вже вказувалось, частина старої інтелігенції, ядро якої складалось переважно з учителів, у міру покращання матеріального становища, вирішення соціально-культурних завдань поступово переходила до професійної співпраці з новою владою. Друга частина, представлена найбільш привілейованою і реакційною буржуазною інтелігенцією, тлумачила НЕП як еволюцію до капіталізму. І, з одного боку, закликала допомогти переходу радянської влади до капіталізму, а з другого – до активізації боротьби з новою владою. Чисельність цього загону зменшувалась у міру покращання матеріального становища інтелігенції, перших успіхів радянської українізації, а також провалу

надій на швидке падіння нової влади від зовнішньої або внутрішньої контрреволюції. І, нарешті, третя група старої інтелігенції не поспішала визначити свою позицію, додержувалася нейтралітету. Вона була найбільш численною і постійно коливалася в залежності від показників політичного, культурного і матеріального барометра.

Про активізацію антирадянських настроїв у той час свідчить, наприклад, засідання політбюро ЦК КП(б)У 23 червня 1923 р., на якому заслуховувалось питання “Про політичні виступи професури”⁴³.

Перехід до НЕПу викликав прискорення диференціації і в середовищі емігрантської української інтелігенції, що привело до виникнення громадсько-політичної течії в її лавах – “зміновіховства”. Воно отримало таку назву після публікації збірника “Зміна віх” у Празі 1921 р. Учасники течії тлумачили НЕП як еволюцію радянської влади на шляху до капіталізму. Вони оголосили бажання співробітничати з новою владою з метою прискорення переродження радянської держави у буржуазну республіку.

Однак в Україні вказаний процес мав значно менший соціальний резонанс. І це було пов’язано не тільки з геополітичним європейським становищем України і надією на зовнішню і внутрішню контрреволюцію, а й русифікаторськими, великодержавними пориваннями “зміновіховців” до “великої” Росії. До того ж введення НЕПу й українізація сприяли розтинанню емігрантської інтелігенції, позбавленню її підґрунтя в Україні, бо селянство, як політична основа дрібнобуржуазних кіл інтелігенції, вітало НЕП, а українізація давала надію широким колам старої інтелігенції. Користуючись певними змінами у настроях інтелігенції, радянська влада і комуністична партія почали рішуче переслідувати своїх ідеологічних супротивників з інтелігенції. Так, за рішенням XII партконференції РКП(б) у серпні 1922 р. в адміністративному порядку було вислано за кордон 160 професорів із Москви, Петрограда і Києва. М.О.Скрипник, виступаючи в Одесі в березні 1923 р., говорив про енергійну чистку вищих навчальних закладів та учительського персоналу⁴⁴.

Водночас слід зауважити, що радянська влада, розуміючи необхідність використання старої інтелігенції у будівництві нового суспільства, робила кроки, спрямовані на поліпшення становища інтелігенції у зв’язку з голодом і жебрацьким станом. На це була спрямована постанова радянської України від 30 серпня 1921 р. “Про поліпшення побуту наукових працівників”, згідно з якою відомим вченим та їх сім’ям видавались академпайки. Для реалізації цього було визнано за доцільне з жовтня 1921 р. створити Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ) та його комітетів на місцях. Функції останніх пізніше перейшли до секції наукових працівників (СНП). Вже у 1921 р. кількість академпайків складала 8 тис., а 1922 р. скоротилась вдвічі, тоді як для задовільнення мінімальних потреб України

було необхідно не менше 5 тис. 500 пайків. Вони розподілялись таким чином: Харкову – 1175, Києву – 1175, Одесі – 1005, Катеринославу – 310, Поділля – 130, Полтаві – 90, Чернігову – 85, Волині – 30⁴⁵. Пайки отримували й інші загони інтелігенції. Так, наприкінці 1920 р. на 141 тис. членів спілки працівників культури і мистецтва, преси було виділено 75 тис. пайків. Академпайки в Києві, наприклад, у лютому 1922 р. було розподілено між науково-педагогічною інтелігенцією ВНЗ, Академією наук, Академією мистецтв, консерваторією, Музично-драматичним інститутом ім. М.Лисенка, працівниками мистецтва – разом 1040⁴⁶.

Серед осіб, які отримували академпайки у тому ж 1922 р. по місту Києву, наприклад, нараховувалось 95 кращих представників художньої інтелігенції. Були такі відомі майстри літератури і мистецтва України, як художник О.Богомазов, актор Н.Вершинін, режисер С.Варський, прима балету О.Гаврилова, актор І. Замичковський, корифеї українського театру П.Саксаганський і М. Заньковецька, хормейстер оперного театру А. Коваліні, соліст опери І.Летичевський, актор і режисер А. Лундін, режисер драми М.Строев, оперний диригент Л. Штейнберг та ін.⁴⁷. Інтелігенція Харкова у грудні 1921 р. отримала 1789 академпайків, із них 220 – представниками художньої інтелігенції⁴⁸.

Однак становище інтелігенції було жакливим. У серпні 1922 р. бюро Київського комітету сприяння вченим, наприклад, повідомляло наркому освіти України, що “професура Києва потребує до себе більшої уваги, виснажена повністю голодовками, усіякими хворобами на ґрунті голоду і нервових переживань, що серед професури Києва було 80% туберкульозних або близьких до цього, що відсутність грошей, з одного боку, з другого – відсутність будь-чого, що можна продати”⁴⁹. Все це привело до прилюдних протестів і незадоволення у лавах інтелігенції. Про це, зокрема, свідчить лист протесту, підписаний 113 представниками науки, літератури і мистецтва від 1 грудня 1921 р. Серед тих, хто лист підписав, були такі відомі представники інтелігенції, як М.Сумцов, Х. Алчевська, М. Синельников та ін.⁵⁰. У листі, до речі, значна увага приділялась вимозі збереження житлової площі, робочих кабінетів за помірну ціну. Урядові структури змушені були розглядати ці питання. І в 1924 р. ВУЦВК у березні–квітні прийняли рішення, за яким 12 найбільш заслужених працівників літератури, мистецтва і науки отримали особливі привілеї з вказаних питань. До них, зокрема, належали сім’ї академіків, професорів В.Бузескула, В.Тимофєєва, Н.Трінклера, В.Данилевського, Х.Алчевської, О.Бекетова та ін.⁵¹. Вже у квітні 1925 р. у виділених сім’ям інтелігенції 17 будинках проживало 1576 чоловік. Їм була видана охоронна грамота, що берегла від виселення та зменшення площі житла⁵². І все ж слід констатувати, що, незважаючи на підви-

щення зарплати, поліпшення житлових і правових умов інтелігенції України, її становище, особливо учительства села, ще довгий час залишалося важким, а політична орієнтація – нетривкою. Труднощі множились і, як правило, негативною атмосферою стосунків між селянством, робітниками з одного боку, та інтелігенцією з іншого. Історично склалося так, що вони були здебільшого по різні боки ідеології та політики.

Особливо гостро і болісно складались стосунки між інженерно-технічною інтелігенцією (ІТІ) і робочими. Це змусило владні структури приділяти вказаному питанню посилену увагу. Так, Донецький губком КП(б)У разом з губернською радою профспілок у листопаді 1924 р. звернувся до комітетів і членів партії з відкритим листом “Про ставлення до спеціалістів”. В ньому зверталась увага на неприпустимість розповсюдження антиспецієвських настроїв, ворожість стосунків ІТІ та робочих. “Серед спеціалістів, – вказувалось у листі, – більшість людей пасивних у питаннях політичних, у стосунках з партійними і професійними організаціями. Вони поки не беруть участі в громадській роботі, зайняті лише виробничими справами. Є активний прошарок, який працює з нами. Вони беруть активну участь в профроботі, проводять культурну роботу. Є, нарешті, невелика група, яка яскраво виражає собою усі пережитки капіталістичних порядків. Вони працюють у нас за “сумною необхідністю”, у стосунках з робочими ще не відмовились від старих часів”. На гостру потребу налагодження позитивних стосунків між ІТІ та робочими вказувала постановка ЦК РКП(б) від 18 вересня 1925 р. “Про роботу спеціалістів”.

Таким чином, у першій половині 20-х років радянська влада і більшовицька партія направили свої зусилля на завоювання на свій бік старої інтелігенції, без якої будівництво декларованого соціалістичного суспільства було неможливим. Одночасно було оголошено про формування нової, переважно робітничо-селянської інтелігенції. Стара інтелігенція, переживши всі жорстокості громадянської війни, голоду і розрухи, безправ'я і утисків, з початком періоду відбудови, покращання матеріального становища, певною стабілізацією правового поля, все більше схилялась до професійного співробітництва з радянською владою, все більше підкорялась професійному поклику і потребам побуту і культури. Поступово інтелігенція змушена була диференціюватись і політично. Однак про політичні симпатії і тим паче політичне співробітництво з новою владою більшості старої інтелігенції на середину 20-х років говорити було передчасно і безпідставно.

На початку 1926 р. виробництво в СРСР досягло довоєнного рівня. Радянська влада поставила завдання прискорити розвиток промисловості і сільського господарства шляхом індустріалізації та колективізації. Слід додати, що економіка України відігравала важливу роль у розвитку промисловості СРСР. Так, на 1927 р. республі-

ка давала близько 60% союзного видобутку марганцевої руди, 75% – залізної, 70% вугілля і виробництва 70% чавуну. Однак особливе місце в індустрії належало вугільній та металургійній промисловості Донбасу. І не випадково ЦК КП(б)У в постанові від 19 січня 1929 р. підкреслював, що успіхи індустріалізації країни прямо пов'язані з ростом вугільної та металургійної промисловості Донбасу.

Реконструкція країни вимагала вирішення питання забезпечення народного господарства висококваліфікованими кадрами фахівців. За перше десятиріччя радянської влади в СРСР було підготовлено значну кількість спеціалістів – 198 тис. з середньою та 340 тис. – з вищою освітою⁵³. Однак радянську владу турбувало те, що на 1928 р. більше третини фахівців народного господарства представляли стару інтелігенцію, а у вищій школі та наукових закладах, які формували нових спеціалістів, вона налічувала майже 60%⁵⁴.

Особливе місце приділялось інженерно-технічній інтелігенції. В резолюції президії Всеукраїнської профспілки (ВУСПС) від 27 серпня 1927 р. “По доповіді ВУМБІТ (Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків) про посилення ініціативи й активності спеціалістів у справі індустріалізації країни і раціоналізації виробництва, а також про ті настрої, які мають місце в роботі ІТП” вказувалось, що разом з підвищенням активності ІТП серед окремих їх груп були і серйозні вади. До них ВУСПС відносив і консерватизм у питаннях реконструкції та раціоналізації народного господарства, протекціонізм, негаразди у стосунках старої і нової інтелігенції, недостатню активність ІТП у різних нарадах і зборах, нерозуміння національної політики партії, переоцінку ролі інтелігенції і недооцінку робочих, нерозуміння ролі партійних організацій. З боку робочих, як недолік, визнавалось негативне ставлення до ІТП. Там же відзначалась і необґрунтованість частих випадків притягнення ІТП до відповідальності за стихійні лиха, нещасні випадки, невдачі раціоналізації, необґрунтовані нападки у пресі тощо. Виходячи з вищевказаного, президія ВУСПС закликала до викорінювання недоліків та активізації ІТП у соціалістичному будівництві, а також перевиховання ІТП⁵⁵. І не випадково Г.Петровський від імені ВУЦВК, вітаючи 3-й Всеукраїнський з'їзд ІТС (квітень 1929 р.), поставив перед його учасниками питання: “З ким же на сьогодні інженерно-технічна маса? З робочим класом чи з буржуазією?”⁵⁶ Бо це вже пов'язувалось з провокаційним “Шахтинським процесом”. ІТП зі свого боку сприймала все це як посилення репресій щодо старої інтелігенції і розгубилась, чекаючи на найгірше. Слід зауважити, що за перші роки індустріалізації кількість членів інженерно-технічної секції (ІТС) значно збільшилась. Якщо у січні 1927 р. в ІТС нарахувалось 22 тис. 637 членів, то у січні 1929 р. – 34 тис. 333, тобто збільшилось на 51,7%⁵⁷. Це свідчило про певну активізацію інженерно-технічної інтелігенції на ниві професійного співробітництва з владою у

справі будівництва нового суспільства. Наприкінці 20-х і у 30-ті роки проблема співпраці інженерно-технічної інтелігенції з робочим класом була однією з ключових для радянської влади.

Таким чином, у даній статті ми розглянули питання взаємозв'язків, співіснування, співпраці старої, вихованої при буржуазному ладі Росії інтелігенції з радянською владою і більшовицькою партією в процесі побудови ними декларованого нового суспільства. Стара інтелігенція була тим прошарком суспільства, що володів усім культурним багатством, яке виробило людство. У радянської влади не було іншого виходу як повернути до себе стару інтелігенцію. В. Ленін постійно підкреслював важливість і необхідність використання старих спеціалістів разом з підготовкою нових – із робочих і селян. При цьому він наголошував на потребі ліберальної, ідеологічної перемоги, “перевиховання” старої інтелігенції у процесі побудови соціалізму.

На практиці ж така політика в 20 – 30-х роках привела до морального знуцання, ідеологічного гвалтування, масових провокаційних процесів і жорстоких репресій, цькування та фізичної розправи над старою інтелігенцією. У другій половині 30-х років інтелігенція вже не могла відігравати значної ролі у культурних, економічних і тим паче політичних процесах суспільства. Її творчо нейтралізували, репресували і замінили так званою “новою інтелігенцією”.

¹ Історія Української РСР: У 2 т. Т. 2.- К.: Наук. думка, 1967.- С. 167, 168.

² ЦНБ АН України. Відділ рукописів.- Ф. 1.- № 23542.- Л. 2.

³ Комуніст.- 1923.- 14 січня.- С. 3.

⁴ Правда.- 1922.- 26 січня.- С. 1.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України. (Далі: ЦДАВО України).- Ф. 166.- Оп. 1.-Спр. 16.- Арк. 46.

⁶ ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 2.-Спр. 794.- Арк. 245.

⁷ Там само.- Ф. 331.- Оп. 7.- Спр. 38.- Арк. 89.

⁸ Там само.- Оп. 1.- Спр. 38.- Арк. 10, 328.

⁹ Там само.- Ф. 2717.- Оп. 1.- Спр. 107.- Арк. 235.

¹⁰ Коммунист.- 1925.- 14 сент. - С. 2.

¹¹ Коммунист.- 1921.- 23 окт.- С. 23.

¹² Вісті ВУЦВК.- 1922.- 31 серп.- С. 2.

¹³ Коммунист.- 1924.- 19 июня.- С. 1.

¹⁴ Вісті ВУЦВК.- 1922.- 1 жовт. - С. 1.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України.(Далі: ЦДАГО України).- Ф. 29.- Оп. 1.- Спр. 196.- Арк. 52-55.

¹⁶ Коммунист.- 1922.- 24 окт.- С. 3.

¹⁷ Київський державний міський архів (КДМА).- Ф. Р-871.- Оп. 1.- Спр. 30.- Арк.

18- зб.

¹⁸ ЦДАВО України.- Ф. 166. Оп. 1.- Спр. 937.- Арк. 54.

¹⁹ Там само.- Оп. 2.- Спр. 287.- Арк.5.

²⁰ Там само.- Арк. 6.

-
- 21 Там само.- Спр. 1618.- Арк. 47-48.
 22 Там само.- Ф. 166.- Оп. 1.- Спр. 890.- Арк. 34, 35.
 23 Там само.- Спр. 891.- Л. 77.
 24 Там само.- Оп. 2.- Спр. 794.- Арк. 168.
 24 ЦДАГО України.- Ф. 3.- Оп. 1.- Спр. 818.- Арк. 160-зв.
 26 Коммунист.- 1922.- 21 окт.- С. 3.
 27 Там само.- 22 окт.- С. 3.
 28 Пролетарий.- 1922.- 27 окт.- С. 3.
 29 Вісті ВУЦВК.- 1922.- 31 серп.- С. 2; ЦДАВО України- Ф. 2684.- Спр. 135.- Арк..
- 175
 30 Вісті ВУЦВК.- 1921.- 20 лист.- С. 3є
 31 КПРС в резолюціях... Т. 2.- С. 395.
 32 Культурне будівництво в Українській РСР(1917-1927).- К.: 1940.- С. 224.
 33 Правда.- 1922.- 31 авт.
 34 ЦДАГО України.- Ф. 29.- Оп. 1.-Спр. 390.- Арк. 75.
 35 Там само.- Спр. 570.- Арк. 7, 44, 58.
 36 Там само.- Спр. 584.- Арк. 73.
 37 Там само.- Арк. 6.
 38 Коммунист.- 1921.- № 220.- С. 2, 3.
 39 ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 1.- Спр. 937.- Арк. 56; Спр. 6.- Арк. 45.
 40 Вісті ВУЦВК.- 1922.- № 193.- С. 2.
 41 Коммунист.- 1924.- № 164.- С. 1.
 42 Вісті ВУЦВК.- 1922.- № 220.- С.1.
 43 ЦДАГО України.- Ф. 3.- Оп. 1.- Спр. 818.- Арк. 160.
 44 Там само.- Ф. 29.- Оп. 1.- Спр. 570.- Арк. 58, 73, 744.
 45 Собрание узаконений Украины.- 1921.- № 22.- Ст. 627.
 46 ЦДАВО України.- Ф. 331.- Оп. 1.- Спр. 18.- Арк. 108.
 47 Там само.- Спр. 33.- Арк. 35.
 48 Там само.- Спр. 9.- Арк. 1, 38.
 49 Там само.- Спр. 33.- Арк. 138.
 50 Там само.- Арк. 49, 139.
 51 Там само.- Спр. 172.- Арк. 53, 172.
 52 Там само.- Спр. 228.- Арк. 84, 89, 91.
 53 Достижения Советской власти за сорок лет в цифрах. 3б. ст.- М.: 1957.- С. 277,
- 280
 54 *Бинеман Я., Хейнеман С.* Кадры государственного и кооперативного аппарата СССР.- М.: 1930.- С. 58, 59.
 55 ЦДАВО України.- Ф. 2708.- Оп. 2.- Спр. 149.- Арк. 74.
 56 Там само.- Ф. 2605.- Оп. 2.- Спр.. 1009.- Арк. 33.
 57 Там само.- Спр. 1011.- Арк. 27, 28.

Юрій Котляр
(Миколаїв, Україна)

КАНІБАЛІЗМ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921 – 1923 РОКІВ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Голод початку 20-х років ХХ ст. в Україні визнавався радянською владою офіційно. Дослідження проблеми проводилось вже в

-
- 21 Там само.- Спр. 1618.- Арк. 47-48.
 22 Там само.- Ф. 166.- Оп. 1.- Спр. 890.- Арк. 34, 35.
 23 Там само.- Спр. 891.- Л. 77.
 24 Там само.- Оп. 2.- Спр. 794.- Арк. 168.
 24 ЦДАГО України.- Ф. 3.- Оп. 1.- Спр. 818.- Арк. 160-зв.
 26 Коммунист.- 1922.- 21 окт.- С. 3.
 27 Там само.- 22 окт.- С. 3.
 28 Пролетарий.- 1922.- 27 окт.- С. 3.
 29 Вісті ВУЦВК.- 1922.- 31 серп.- С. 2; ЦДАВО України- Ф. 2684.- Спр. 135.- Арк..
- 175
 30 Вісті ВУЦВК.- 1921.- 20 лист.- С. 3є
 31 КПРС в резолюціях... Т. 2.- С. 395.
 32 Культурне будівництво в Українській РСР(1917-1927).- К.: 1940.- С. 224.
 33 Правда.- 1922.- 31 авт.
 34 ЦДАГО України.- Ф. 29.- Оп. 1.-Спр. 390.- Арк. 75.
 35 Там само.- Спр. 570.- Арк. 7, 44, 58.
 36 Там само.- Спр. 584.- Арк. 73.
 37 Там само.- Арк. 6.
 38 Коммунист.- 1921.- № 220.- С. 2, 3.
 39 ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 1.- Спр. 937.- Арк. 56; Спр. 6.- Арк. 45.
 40 Вісті ВУЦВК.- 1922.- № 193.- С. 2.
 41 Коммунист.- 1924.- № 164.- С. 1.
 42 Вісті ВУЦВК.- 1922.- № 220.- С.1.
 43 ЦДАГО України.- Ф. 3.- Оп. 1.- Спр. 818.- Арк. 160.
 44 Там само.- Ф. 29.- Оп. 1.- Спр. 570.- Арк. 58, 73, 744.
 45 Собрание узаконений Украины.- 1921.- № 22.- Ст. 627.
 46 ЦДАВО України.- Ф. 331.- Оп. 1.- Спр. 18.- Арк. 108.
 47 Там само.- Спр. 33.- Арк. 35.
 48 Там само.- Спр. 9.- Арк. 1, 38.
 49 Там само.- Спр. 33.- Арк. 138.
 50 Там само.- Арк. 49, 139.
 51 Там само.- Спр. 172.- Арк. 53, 172.
 52 Там само.- Спр. 228.- Арк. 84, 89, 91.
 53 Достижения Советской власти за сорок лет в цифрах. 3б. ст.- М.: 1957.- С. 277,
- 280
 54 *Бинеман Я., Хейнеман С.* Кадры государственного и кооперативного аппарата СССР.- М.: 1930.- С. 58, 59.
 55 ЦДАВО України.- Ф. 2708.- Оп. 2.- Спр. 149.- Арк. 74.
 56 Там само.- Ф. 2605.- Оп. 2.- Спр.. 1009.- Арк. 33.
 57 Там само.- Спр. 1011.- Арк. 27, 28.

Юрій Котляр
(Миколаїв, Україна)

КАНІБАЛІЗМ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921 – 1923 РОКІВ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Голод початку 20-х років ХХ ст. в Україні визнавався радянською владою офіційно. Дослідження проблеми проводилось вже в

1923 – 1925 роках, до порушеної теми повернулися і в кінці 80-х років. Однак між цими роками в історичних публікаціях визнавався лише факт голоду. Інколи називалися навіть його причини: посуха, наслідки економічної відсталості царської Росії, постійні війни. Масштаби голоду, кількість жертв, допомога міжнародних організацій переважно замовчувалися або перекручувалися. В кінці 80-х – на початку 90-х років почали більш широко розглядати питання міжнародної допомоги голодуючим. Лише в роки незалежної України встановлені справжні причини голоду 1921 – 1923 років. Це – господарська катастрофа економічної політики “воєнного комунізму”, масовий вивіз зерна з України, терор голодом проти селянського повстанського руху¹.

Голод початку 20-х років, за підрахунками професора М. Гуревича, різко зменшив кількість вироблення хліба на душу населення, порівнюючи з 1913 р. Напередодні Першої світової війни на душу населення вироблялося 72 пуди хліба на рік. Вивіз за кордон становив 37 пудів. На їдока залишалось 35 пудів. Восени 1921 р. на душу населення вироблялося 6 -7 пудів зерна². Хронічне недоїдання не могло не вплинути на психологічний стан суспільства, що пізніше проявився у випадках канібалізму. Голод 1921 – 1923 рр. слід віднести до небувалих в історії людства. Він залишив далеко позаду всі голодування часів Бориса Годунова і носив “пандемістичний характер”, оскільки голодувала майже третина населення Росії³.

Найбільше постраждало населення півдня України. До 1 травня 1922 р. голодувала майже третина жителів Одеської та Миколаївської губерній⁴. Перелік районів, визнаних голодуючими, мав такий вигляд: Одеський округ – 16 районів, Миколаївський – 7, Херсонський – 12, Єлисаветградський – 9⁵. Голод почав приймати найстрашніші форми. Він знищував моральні принципи та заборони, вбивав людину фізично і морально, позбавляв людської сутності. Мертві годували живих, свіжі могили розкопували. Померлим не було спокою і після смерті. В матеріалах Одеського держархіву зберігається підбірка документів “Записи лікарів – психіатрів про людоїдство”⁶, яка містить картини канібалізму.

Термін “канібалізм” походить від французького “cannibale” – людоїд. Побутовий канібалізм практикувався на найдавнішій стадії кам’яного віку. Із збільшенням харчових ресурсів він зберігся як виняткове, викликане голодом явище. Релігійний канібалізм зберігався довше і виявлявся в поїданні різних частин тіла вбитих ворогів, померлих родичів. Він базувався на переконанні, що сила та інші властивості вбитого переходили до поїдаючого⁷.

На території України заборона канібалізму всередині колективу, обов’язок ділитися їжею з усіма його членами (харчове табу) запроваджено ще 50 - 40 тис. років тому⁸. Випадки людоїдства і торгів-

лі людським м'ясом спостерігалися в Україні ще на початку XVII ст. Тим страшнішими виглядають прояви канібалізму на початку XX ст.

Жах голоду привів до появи канібалізму. Кількість випадків людодства в Одеській губернії точно невідома, проте їх було немало. Миколаївський губздоров зареєстрував 18 подібних випадків: 7 – в Дніпропетровському повіті, 8 – в Херсоні, 3 – в Миколаївському повіті (Горохівка, Богоявленськ). На ґрунті голоду і пов'язаного з ним здичавіння людодство затьмарило все⁹.

Санітарний лікар Миколаєва В. Коган доповідав про двох дітей, які вбили своїх молодших сестер і братів. Це були 15-річна Ганна Анисимова і 14-річний Іван Анисимов із села Горохівка 13 березня 1922 р. В Херсоні в будинку вдови Ганни Шевченко була знайдена в горщику частина трупу її 7-річного сина. Він помер від голоду, і Шевченко розрубала тіло на шматки, збираючись їх зварити. Голова комісії з боротьби із наслідками голоду з Голої Пристані В. Форощук повідомив наступне: В селі Чулаківка один із селян зарізав і з'їв свою дружину. Знову одружився і з'їв нову дружину. Потім затіяв нове весілля. Він звернувся до односельчан з проханням допомоги. В результаті переговорів вияснилося, що він – людод. Саме тоді і виникла в селі злочинна група чисельністю 18-20 чоловік. Банда була організована братами Штригель. Вони виловлювали в степу жінок та дітей і приводили їх до людодіа. Він їх вбивав, розчленовував, смажив, їв сам і годував цим м'ясом інших злочинців. М'ясо йшло також на соління й ковбасу. Кінець-кінцем канібалів викрили та заарештували¹⁰. Подібне злочинне угруповання діяло й біля с.Висунськ на Миколаївщині¹¹.

Лікар Л. Айхенвальд у доповіді “До казуїстики людоджерства” в Одеській комісії з боротьби із наслідками голоду описує 26 випадків людодства і 7 – торгівлі людським м'ясом, що трапилися у 1921 – 1922 рр. на берегах нижнього Дніпра і в Запорізькій губернії¹².

На виставці про голод Миколаївського, Херсонського, Дніпровського та Єлисаветградського районів в 1922 р. знаходилася в числі інших експонатів банка з людським м'ясом (близько 5 фунтів), надіслана Дніпровським Допголом. По Запорізькій губернії офіційно зареєстровано 50 випадків поїдання трупів і людодства¹³.

Не кращою ситуація була й на Одещині. В с. Дальник селянка Феодосія Білова смажила в печі померлого від голоду 12-річного сина і харчувалася ним на протязі 4 днів¹⁴. Відомі випадки вбивства матерями своїх дітей, щоб потім їх з'їсти, продаж пиріжків з трупним м'ясом¹⁵⁻¹⁶.

Всі наведені страшні факти свідчать про знецінення людського життя в умовах становлення тоталітарної системи, падіння моральності суспільства і поширення злочинності на ґрунті голоду¹⁷. Гасло: “Життя - копійка” – показало розпачливе голодування людини¹⁸.

Саме в цей період відбуваються психічні зрушення в деяких членів суспільства, коли людина перетворювалася з володаря природи у звіра. Це не просто перехід у стадію первісності (дикості), а набагато складніше явище.

У аборигенів Австралії існував звичай відрізати куски плоті від тіла мертвого воїна і з'їдати їх. Вони вірили, що завдяки цьому відвага вбитого залишиться в племені. Племена намау з Нової Гвінеї вважали, що в тому випадку, коли один чоловік вбив іншого законно, тобто під час війни, і поїв його м'яса, то душа жертви ввійде в тіло переможця і таким чином посилить його якості як воїна. Звідси і пішов поширений у них канібалізм¹⁹.

Події ж голоду 1921 – 1923 рр. носили інший характер. Людоїдство цього періоду – це зрушення рівноваги народної психіки, безумний крик душі, невтримний рефлекс, зрештою повна відсутність відчуття гидування. По Репреву, не вирішене ще питання, чи є людоїдство винятковим психозом на ґрунті голоду, чи свідoctво атавізму психіки людини у зв'язку з переходом її на становище тварини. Професор Франк розрізняє у голодуючих три стадії стану психічних реакцій: стадія збудження, пригнічення і термінальності²⁰.

Цікаво, що до аналогічних висновків з причини канібалізму в культурних країнах прийшов на початку 20-х років ХХ ст. відомий майстер “оповідань жахів” Г. Лавкрафт. В його оповіданнях “Картинка в старовинній книзі” та “Повернення до нащадків” змальовано дві можливі стадії переходу до споживання людського і тваринного сирого м'яса – психічна аномальність й поступова деградація до рівня тварини. Саме він малює портрет психічно хворого людоїда: “Довга борода майже повністю закривала його обличчя . . . На високий лоб падало пасмо сивого волосся. Блакитні очі, налиті кров'ю, дивилися гостро і очікуюче, одягнений був в купу лахміть, з-під яких виглядала пара важких чобіт. Його неохайність перевершувала всякий опис”²¹.

З медичної (психіатричної) точки зору, голод дуже сильно впливає на центральну нервову систему. Сіра речовина мозку втрачає до 30% своєї ваги під впливом хронічного голодування. За Павловим, мозок страждає від голодування найбільше – він руйнується. Як відмічає Франк, психічна сфера голодуючих знаходиться під впливом страшної депресії, що сприяє розладнанню координації психічних елементів. Увага повністю поглинається внутрішніми відчуттями. Гриньов звертає увагу на те, що для всіх функцій при голодуванні характерний пригнічений стан²².

Погіршення загального психологічного стану суспільства можна ще пояснити постійними війнами, що супроводжувались насильством і знищенням людей, високою смертністю під час епідемій: “іспанки”, холери, тифу²³. Всі ці фактори зменшили у свідомості народу цінність життя. Звичайно, ці причини прямо не зв'язані з проявами людоїдства,

проте мають опосередковане значення.

Московський психіатр Розенштейн, вивчивши ряд матеріалів з людодства, дійшов висновку, що канібалізм проявився у найменш цінних з психологічного і соціального боку, елементів.

Людодіди – найчастіше інтелектуально нерозвинені люди. У таких натур під впливом голодування настає особлива фаза стану свідомості з тупістю і переважанням елементарних відчуттів (голод, ситість). Як було визначено, - більшість людодів - звичайні селяни, які раніше не страждали ніякими формами психологічних хвороб. Проте були поставлені у виняткові зовнішні умови, що примусили цих людей займатися антилюдськими діями.

Певний відсоток серед канібалів періоду 1921 – 1923 рр. займали і психічно нездорові люди. Акти людодства у їх виконанні носили рефлекторний характер. Саме серед таких суб'єктів (алкоголіків, епілептиків, з уродженими дефектами психіки) спостерігались випадки садизму і некрофілії. Людодство серед дітей – складний результат передусім дитячого голоду, безпритульності й психічної дефективності²⁴.

Викликають увагу факти, що велика кількість людодів були жінками, які повинні уособлювати милосердя²⁵. Це можна пояснити тим, що крім всіх вищеназваних причин, на жінці завжди висів “Дамокловий меч” турботи про інших членів сім'ї, їх побут і харчування. І тому, коли в домі лежав труп когось із членів сім'ї, то виникала дилема: “Чи віддати його на з'їдення червам (поховати), чи рідному батькові, чоловікові, дітям?” Інколи ця дилема вирішувалася на користь останніх. “Я народила сина, я його й зарізала”, - говорила одна мати-людодідка²⁶.

Явище канібалізму під час голоду 1921 – 1923 рр. мало історико-психологічний характер. Тоталітарна система, що зароджувалася, своїми діями спричинила страшенне голодування, яке в свою чергу змінило психічний стан українського селянина, штовхнуло деяких його представників на антилюдські вчинки. Людодство в Україні не носило релігійного характеру і не повернуло суспільство до стану дикості. Канібалізм не був спадковим, і як явище завершився із закінченням голоду. Зрозуміло, що це явище перехідне і викликане важкими тимчасовими умовами. На жаль, воно знову повторилось під час голодомору 1932 – 1933 рр., коли тоталітарна система вирішила повністю знищити селянина-власника.

¹ Голод 1921 – 1923 років в Україні: Зб. док. і матер. / Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: 1993; *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) – К.: 1996; *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні, 1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947: Злочини проти народу. – К.: - Нью-Йорк: 2000.

- 2 *Гуревич М.Б.* Голод и сельское хозяйство Украины. – Харьков: 1923. – С.24.
- 3 Державний архів Одеської області (Далі: ДАОО). – Ф.Р. – 701. – Оп.1 – Спр.102.а – Арк.28.
- 4 Там само.
- 5 ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.44 – Арк.89.
- 6 ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102.а – Арк.1 – 69.
- 7 Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Прохоров. – М., 1985. – С. 537.
- 8 *Залізник Л.Л.* Первісна історія України. – К.: 1999. – с. 69.
- 9 *Шитюк М.М.* Миколаївщина в голодних 1921 – 1923 роках // Матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.” – т. II. – Миколаїв: 1997. – с.78.
- 10 *Чунихин В.* Пять фунтов человечины. Кошмар голода и разрухи на Николаевщине 20-х годов. // Николаевские новости. – 1998. – 14 октября.
- 11 Музей історії с. Висунськ Березнегуватського р-ну Миколаївської обл.. – Інв. № 537.
- 12 *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* – Вказ. праця. – С. 37.
- 13 Год борьбы с голодом. 1921 – 1922. – Харьков. 1923. – С.30.
- 14 Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 206.
- 15-16 ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102а – Арк.13-14; 65.
- 17 Голод 1921 – 1923 рр. на Півдні України (за фондами ЦДАВО України) // Архіви України. – 1993. – № 4-6. – С.40.
- 18 ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102а – Арк.16.
- 19 *Фрэнгер Дж.* Золотая ветвь. Дополнительный том. – М. – К.: 1998. – С.393.
- 20 Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 205.
- 21 *Лавкрафт Г.П.* Полное собрание сочинений. – Т.2 – М.: 1993. – С. 490.
- 22 Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 213.
- 23 *Шайкин И.Н., Сидоренко А.Е.* Лечебница в степи. (История Березнегватской больницы). – К.: 1997. – с. 23.
- 24 ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102а – Арк.66.
- 25 Там само. – Арк. 65.
- 26 Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 215.

*Микола Дорошко
(Київ, Україна)*

ПАРТІЙНІ ЧИСТКИ ЯК ЗАСІБ ЛІКВІДАЦІЇ ОПОЗИЦІЇ В КП(б)У в 20 – 30-ті роки ХХ ст.

Більшовицька партія “нового типу” з її централізованою побудовою, культом вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною стала досконалим інструментом завоювання політичної влади в Росії після Лютневої революції 1917 р.

Проголосивши т.зв. “диктатуру пролетаріату”, більшовики поставили за мету відсторонити від участі в політичному житті будь-які інші політичні партії і встановити однопартійну систему. Однак, деякий час після жовтня 1917 р. вони змушені були залучати до уп-

- ² *Гуревич М.Б.* Голод и сельское хозяйство Украины. – Харьков: 1923. – С.24.
- ³ Державний архів Одеської області (Далі: ДАОО). – Ф.Р. – 701. – Оп.1 – Спр.102.а – Арк.28.
- ⁴ Там само.
- ⁵ ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.44 – Арк.89.
- ⁶ ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102.а – Арк.1 – 69.
- ⁷ Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Прохоров. – М., 1985. – С. 537.
- ⁸ *Залізник Л.Л.* Первісна історія України. – К.: 1999. – с. 69.
- ⁹ *Шитюк М.М.* Миколаївщина в голодних 1921 – 1923 роках // Матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції “Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження.” – т. II. – Миколаїв: 1997. – с.78.
- ¹⁰ *Чунихин В.* Пять фунтов человечины. Кошмар голода и разрухи на Николаевщине 20-х годов. // Николаевские новости. – 1998. – 14 октября.
- ¹¹ Музей історії с. Висунськ Березнегуватського р-ну Миколаївської обл.. – Інв. № 537.
- ¹² *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* – Вказ. праця. – С. 37.
- ¹³ Год борьбы с голодом. 1921 – 1922. – Харьков. 1923. – С.30.
- ¹⁴ Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 206.
- ¹⁵⁻¹⁶ ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102а – Арк.13-14; 65.
- ¹⁷ Голод 1921 – 1923 рр. на Півдні України (за фондами ЦДАВО України) // Архіви України. – 1993. – № 4-6. – С.40.
- ¹⁸ ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102а – Арк.16.
- ¹⁹ *Фрэнгер Дж.* Золотая ветвь. Дополнительный том. – М. – К.: 1998. – С.393.
- ²⁰ Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 205.
- ²¹ *Лавкрафт Г.П.* Полное собрание сочинений. – Т.2 – М.: 1993. – С. 490.
- ²² Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 213.
- ²³ *Шайкин И.Н., Сидоренко А.Е.* Лечебница в степи. (История Березнегватской больницы). – К.: 1997. – с. 23.
- ²⁴ ДАОО. – Ф.Р. – 702. – Оп.1 – Спр.102а – Арк.66.
- ²⁵ Там само. – Арк. 65.
- ²⁶ Голод 1921 – 1923 років в Україні. – С. 215.

*Микола Дорошко
(Київ, Україна)*

ПАРТІЙНІ ЧИСТКИ ЯК ЗАСІБ ЛІКВІДАЦІЇ ОПОЗИЦІЇ В КП(б)У в 20 – 30-ті роки ХХ ст.

Більшовицька партія “нового типу” з її централізованою побудовою, культом вождів, залізною організаційною та ідеологічною дисципліною стала досконалим інструментом завоювання політичної влади в Росії після Лютневої революції 1917 р.

Проголосивши т.зв. “диктатуру пролетаріату”, більшовики поставили за мету відсторонити від участі в політичному житті будь-які інші політичні партії і встановити однопартійну систему. Однак, деякий час після жовтня 1917 р. вони змушені були залучати до уп-

равління країною представників т.зв. “дрібнобуржуазних” або національних партій, зокрема, есерів, меншовиків, Бунду тощо. Таку ситуацію керівництво РКП(б) вважало тимчасовою, продиктованою гострим дефіцитом управлінських кадрів. Тільки-но більшовики встановили контроль над основними регіонами колишньої імперії, вони тут же розірвали стосунки з тимчасовими союзниками. Як наслідок, більшовицька партія з урядової перетворилася на державну.

В Україні, де вплив більшовиків впродовж 1917-1919 рр. залишався незначним, КП(б)У теж уклала блок з низкою лівих партій. Остаточне зміцнення більшовицької влади у 1920 р. дозволило КП(б)У розгорнути процес ліквідації союзницьких партій шляхом залучення до своїх лав “кращих елементів” цих партій. Саме в такий спосіб була ліквідована найбільш масова в Україні партія “лівого” спрямування – Українська комуністична партія (боротьбистів), яка допомогла більшовикам утвердитися в республіці.

Досвід, набутий більшовиками у справі поглинення своїх політичних супротивників, надалі неодноразово використовувався ними у боротьбі з партійними функціонерами, які ставали в опозицію до партійного курсу правлячої партії у 20-30-ті роки, тобто в період остаточного утвердження партійної диктатури в СРСР.

Курс на зміцнення партійної єдності та внутріпартійної дисципліни, офіційно закріплений резолюцією X з’їзду РКП(б) “Про єдність партії”, ініційованою Леніним, виключав будь-які прояви інакомислення. З цього часу головним засобом досягнення монолітності партійних рядів стають партійні чистки. Вони перетворюються на легальний засіб, що відтепер використовується всесильним партапаратом для розправи з потенційними “ворогами народу”. Особливо жорстоко і цинічно московський партійний центр проводив боротьбу з інакомислячими в КП(б)У – українській філії РКП(б).

Відомо, що відновлення державного центру УСРР відбувалося з величезними труднощами, які ускладнювались ще й тим, що Москва в обхід ЦК КП(б)У відряджала своїх партпрацівників в Україну і, по суті, дезорганізувала його роботу. Причиною такого становища було те, що ЦК КП(б)У не мав у своєму складі ні впливових політичних фігур, ні розгалуженого апарату, оскільки центральне партійне керівництво не бажало створювати в Україні авторитетний центр влади. Тому у міру опанування Україною ЦК РКП(б) налагоджував зв’язки безпосередньо з губерніями в обхід ЦК КП(б)У. Тим самим ЦК РКП(б), на думку членів політбюро ЦК КП(б)У того періоду А.Бубнова та Г.Пятакова, фактично зруйнував комуністичний центр в Україні, не допускаючи до керівництва “більш або менш самостійних комуністів, зв’язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП(б), враховуючи всі складні обставини місця і часу”¹.

Така ж кадрова політика проводилася і після відновлення у кінці 1919 р. державного центру. Особливо виразною вона стала після того як КП(б)У уклала політичний союз із партіями боротьбистів та борбистів (останні походили з українського відгалуження загально-російської партії лівих есерів). Розуміючи неминучість залучення представників цих партій до керівних структур псевдодержави для надання їй національного забарвлення, керівництво РКП(б) жорстко дозувало представництво у вищому ешелоні влади УСРР боротьбистів і тих більшовиків, яких відносили до категорії “націонал-комуністів”. Прибічники централізаторської лінії побоювалися, що в УСРР відбудеться консолідація сил, які прагнутимуть реальної незалежності. Тому поряд із дозуванням складу керівних органів УСРР у 1920 р. Москва (вперше в історії партії більшовиків !) організувала чистку наявних в Україні керівних кадрів, переважно національної інтелігенції, залучивши до її проведення органи ЧК.

Приводом до проведення чистки стала ситуація з виборами нового складу ЦК КП(б)У під час IV Всеукраїнської партконференції (березень 1920 р.), коли делегатами було забалотовано весь список РКП(б) на чолі з Християном Раковським. Такий перебіг подій був викликаний тезами ЦК РКП(б) про доцільність всеохоплюючої мілітаризації праці, підготовленими Л.Троцьким.

Група керівників КП(б)У, зокрема, Т.Сапронов – секретар Харківського губкому КП(б)У, Я.Дробніс - секретар Полтавського губкому, Рафаїл (Р.Б.Фарбман) - секретар ЦК КП(б)У та інші виступили проти надмірної централізації керівництва і авторитарності, за колегіальність у вирішенні господарських питань і т.ін. Особливо різкій критиці було піддану кадрову політику ЦК РКП(б), який надсилав своїх уповноважених в Україну без відома ЦК КП(б)У. Так, делегат Бик заявив, що “ЦК КП(б)У – це тільки фікція, тільки вивіска... Члени ЦК відкликалися без усяких на те причин, а на їх місце посилалися “призначенці”. Інший делегат, Лапонін, уточнив, що ЦК КП(б)У – “не фікція, а ширма, якою прикривався ЦК РКП(б)”².

Особливо різкій критиці кадрову політику ЦК РКП(б) піддав один з керівників ЦК КП(б)У того часу Я.Яковлев (Епштейн). Він наголосив на тому, що з Москви направлялися переважно недосвідчені й низької моралі кадри. “До нас направляли цю сарану,- відзначив він,- покидьків Російської Комуністичної партії, яка заповнювала всі пори нашого радянського організму і прижилася для того, щоб краще поїсти на Україні, і при першому ж гарматному пострілі утікала...”³. Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у заключному слові визнав справедливність такої оцінки кадрів, однак конференція завершилася обранням до складу ЦК КП(б)У товаришів, які не були рекомендовані ЦК РКП(б). Прибічники лінії ЦК РКП(б) на чолі з Х.Раковським відмовилися від голосування і покинули приміщення.

Оскільки КП(б)У не була самостійною, а була лише частиною РКП(б) із статутними правами на рівні губернської організації, політбюро ЦК РКП(б) призначило замість новообраного ЦК КП(б)У Тимчасове бюро ЦК у складі 13 осіб на чолі з С.Косіором. До його складу увійшли і два колишні боротьбисти – В.Блакитний та О.Шумський.

Бунт в КП(б)У придушувався швидко і рішуче. Вже 17 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У фактично розформував Полтавський губком КП(б)У на чолі з Я.Дробнісом – колишнім бундівцем, членом більшовицької партії з 1906 р., фундатором і першим керівником місцевих органів КП(б)У на Полтавщині⁴. Але, якщо Дробніса направляють до Харкова, то переважну більшість його однодумців ЦК РКП(б) взагалі відкликає з України, а сюди оргбюро ЦК РКП(б) у травні-серпні 1920 р. надсилає понад 950 відповідальних партійних працівників з Росії, більше 200 з яких отримали призначення на партійну роботу не нижче посади відповідального працівника повітового масштабу.

Разом з місцевими працівниками, які зберегли вірність центру, посланці Москви влітку 1920 р. розгорнули роботу з перереєстрації всього складу КП(б)У. Результатом цієї чистки стало масове виключення з рядів КП(б)У “неугодних”. Так, наприклад, Харківська міська парторганізація зменшилася на 1,9 тис. членів (до перереєстрації в її рядах налічувалося 6,5 тис. комуністів)⁵. Всього Тимчасове бюро ЦК КП(б)У відмовило в перереєстрації більш ніж третині членів партії.

Знешкодивши опозицію у власних лавах, КП(б)У поступово ліквідувала небезпечну для більшовицької диктатури багатопартійність. Зокрема, у березні 1920 р. ЦК КП(б)У змусив Українську комуністичну партію (боротьбистів) прийняти рішення про самоліквідацію, “заохотивши” її керівництво високими посадами в компартійно-державному апараті УСРР. Близько чверті боротьбистів на підставі індивідуальних заяв було прийнято до лав КП(б)У, але восени 1920 р. під час перереєстрації державна партія звільнилася від більшої її частини. Така ж доля спіткала і нечисленну (близько 7 тис. 700 членів) партію боротьбистів, яку КП(б)У поглинула у червні 1920 р.⁶

Після усіх здійснених з боку ЦК РКП(б) заходів комуністичний центр в УСРР перестав серйозно непокоїти керівництво державної партії, але й надалі “рука Москви” твердо скеровувала кадрову політику в Україні, провідником якої виступав обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У, створений у квітні 1919 р.

Як відомо, періодичні чистки є однією з найсуттєвіших ознак тоталітарного режиму. Без них він не здатний ні функціонувати, ні існувати. Система чисток є приреченням цього режиму, а носії системи – невірниками цієї закономірності. Проведення періодичних партійних чисток в радянській державі є ще одним підтвердженням

цієї жажливої закономірності. Практика партійних чисток (1921, 1924, 1925, 1929 і 1933 рр.) продемонструвала, що чистки були завжди пов'язані з великими змінами у політиці партії.

Вперше про необхідність чистки партійних рядів більшовицькі лідери заговорили на УІІ з'їзді РКП(б) в березні 1919 р., проте громадянська війна і відсутність в структурі центральних органів партії авторитетного контролюючого органу дещо затримали її практичне проведення. Більш того, ІХ конференція РКП(б) у вересні 1920 р., прийняла рішення, в якому містилося застереження, що “будь-які репресії проти товаришів за те, що вони мають іншу думку з тих чи інших питань, вирішених партією, неприпустимі”⁷.

Однак Ленін задля досягнення показного одностурового і зміцнення своїх позицій в партії готовий був знехтувати будь-яким партійним рішенням, а тому наполегливо проводив лінію на очищення організації від незгодних з генеральним курсом партії (таку лінію поведінки не лише перейняв, але й суттєво “вдосконалив” послідовник Леніна Й.Сталін). На тій самій конференції Ленін ініціював створення Контрольної комісії РКП(б), яка мала здійснювати нагляд за чистотою партійних рядів.

Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) конкретизував основне завдання новоствореної структури і поклав на контрольні комісії, які створювалися в республіках, краях, областях, губерніях та округах, функції охорони єдності та авторитету партії, боротьби з бюрократизмом, кар'єризмом, зловживанням службовим становищем, а також порушеннями програми, статуту РКП(б) і товариських стосунків всередині партії, розповсюдженням чуток та інсинуацій, що підривали єдність та авторитет партії. Таким чином, Центральна Контрольна комісія РКП(б), а саме таку назву вона отримала після Х з'їзду партії, з одного боку перетворювалася на своєрідне знаряддя терору по відношенню до інакомислячих в рядах партії, з іншого – слугувала за своєрідне “пугало” для тих представників компартійно-державної номенклатури, які, м'яко кажучи, порушували загальноприйняті для цієї своєрідної касты “правила гри”.

Проведення першої широкомасштабної партійної чистки санкціонував Х з'їзд РКП(б). Передовсім, - писав В.Ленін, - вона була спрямована проти тих колишніх меншовиків, які “вступили до партії пізніше початку 1918 р.” і яких, на думку вождя, “треба б залишити в партії, приблизно, не більш як одну соту частину ...”⁸.

В УСРР спектр “неблагонадійних” був ширший – колишні боротьбисти, борбисти, опозиціонери в лавах самої державної партії тощо. Між іншим, чистка 1921 р. торкалася не лише неблагонадійних членів партії, але й позапартійних працівників державних установ. Для її проведення ЦК КП(б)У створив у серпні 1921 р.

Всеукраїнську комісію для перегляду і чистки партії і, відповідно, т.зв. “трійки” на місцях.

Перша загальнопартійна чистка в РКП(б) розпочалася в жовтні 1921 р. під контролем “Центральної перевіркової комісії” на чолі з В.Залуцьким. Результатом чистки стало виключення з лав державної партії 24% її членів, проте повного відлучення від керівної роботи колишніх меншовиків не сталося, оскільки вони й надалі відігравали досить помітну роль у внутріпартійному житті РКП(б).

З рядів КП(б)У в результаті чистки 1921 р. було виключено 21 тис. 260 комуністів або 21,7% від загальної кількості членів партії. Серед основних причин виключення фігурували: негідна поведінка – у 31,6% випадків, порушення дисципліни – у 27,3%, “чужий елемент” – у 19,9%, посадові злочини – у 10,6% випадків. Найгрунтовніше “каток” чистки пройшовся територіями Одеської, Кременчуцької та Київської губерній, де відсоток “вичищених” склав відповідно 44,6, 27,6 і 25,3%. Найбільш масових репресій зазнали представники інтелігенції – з партії було виключено більше 7 тис. її представників, що складало 47% від загальної кількості “вичищених”⁹.

Промосковське керівництво КП(б)У використало чистку 1921 р. і як засіб максимального послаблення позицій в компартійно-державному керівництві України колишніх боротьбистів. Так, восени 1922 р. був знятий з посади наркома освіти Г.Гринько, який намагався здійснювати директиви ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У 1919 р. про українізацію. Ще раніше, у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У до нового складу ЦК не були обрані ні О.Шумський, ні В.Блакитний (Еллан), які були членами ЦК попереднього складу, а О.Шумський був ще й членом політбюро ЦК. В.Блакитний не потрапив до ЦК КП(б)У, ймовірно, за те, що напередодні конференції випустив брошуру під назвою “КП(б)У і шляхи її зміцнення”, в якій писав (у дусі директив ЦК РКП(б)) про необхідність очищення КП(б)У “від міщанських шкурницьких елементів, які прилипали до влади, а не до комунізму”. Ці “елементи” мали великий вплив у КП(б)У, і В.Блакитний своєю брошурою наставив їх проти себе. Шумського не було обрано до складу ЦК як колишнього боротьбиста, бо після чистки понад 4 тис. членів УКП(б), прийнятих до лав КП(б)У, уціліло лише 118 осіб.

Чистка 1921 р. переслідувала далекосяжні цілі, оскільки виключення з лав партії означало не лише відлучення від партійної годівниці, але й позбавляло виключеного легальної можливості висловлювати свої погляди в межах існуючої політичної системи. Виключення з партії, провіщала інструкція ЦК РКП(б) 1923 р., “є вищою мірою покарання”, оскільки воно означає “громадянську і

політичну смерть для виключеного”¹⁰.

Інструкція 1923 р. лише підтверджувала циркулярний лист від 21 жовтня 1919 р., в якому йшлося про значення та наслідки для кожного комуніста виключення зі складу РКП(б), і циркуляр ЦК РКП(б) “Про подвійну відповідальність комуністів”, опублікований 18 серпня 1921 р. в “Известиях ЦК РКП(б)”. Суть документів полягала в тому, що справа члена партії мала розглядатися спочатку партійним судом і лише в тому разі, коли останній застосував до звинувачуваного комуніста вищу міру партійного покарання - виключення з лав державної партії – справа передавалася для провадження цивільного судочинства.

Зважаючи на те, що із запровадженням нової економічної політики перед більшістю населення відкрилися два шляхи соціального “просування”: або стати успішним, багатим буржуа, або ж забезпеченим і привілейованим чиновником, більш перспективним і привабливим (що й підтвердила історія) в умовах радянської дійсності все ж видавався останній. Тому безпечніше й надійніше було опинитися в когорті тих, перед якими, завдяки членству у лавах державної партії, відкривалися заманливі кар’єрні перспективи.

Новий державний апарат утворювався стихійно, про що 1922 р. говорив і вождь революції. В результаті відбувся поділ влади і управління, утворилася соціальна група номенклатурних працівників – партійно-державна бюрократія. Її творцем цілком справедливо вважається Й.Сталін, який поступово, крок за кроком, цей керівний прошарок добирав, плекав і виховував. Щоб зрозуміти процес формування нової, сталінської еліти, слід пригадати, що цьому передувало.

Зауважимо, що після утвердження більшовицької влади, яке супроводжувалось встановленням монопартійної системи, в період “воєнного комунізму” утворилася диктатура партії, яка у соціальному відношенні була диктатурою верхівки революційної інтелігенції, що вважала себе авангардом суспільства. За В.Леніним, “виходить справжнісінька олігархія”, бо “жодне важливе політичне або організаційне питання не розв’язується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цєка партії”¹¹. Але тоді більшовицька влада ще стверджувала, що диктатура партії є тимчасовою, своєрідною “виховною” диктатурою, яка відіме, як тільки буде подолано “історичну відсталість”, і маси виявляться досить зрілими до комуністичного самоврядування. До речі, деякі суспільні сфери, наприклад, культура, частково духовне життя залишались поза безпосереднім державним диктатом. В самій більшовицькій партії зберігались відмінності в думках і практика широких дискусій. Однак дух самоорганізації і незалежної соціальної ініціативи знизу зазнавав все більших утисків.

Для управління громіздким державним і господарським механізмом потрібна була численна ієрархія професійних чиновників – управлінців. В період “воєнного комунізму” бюрократія перетворилася на потужний, самовідтворюваний суспільний прошарок, який зрісся з частиною революційної верхівки, почали утворюватися функціонально-корпоративні, відомчі та регіональні угруповання. Саме з їхнього боку “революційну олігархію” очікував удар. Збулось те, про що попереджав італійський анархіст Е.Малатеста 1920 р.: “Ленін, Троцький та їх товариші ... готують урядові кадри, які будуть служити тим, хто прийде пізніше, щоб присвоїти революцію і задушити її. Так повторюється історія – диктатура Робесп'єра відправляє на гільйотину його самого і відкриває дорогу Наполеону”¹².

Загальновідомо, що роль Наполеона в радянській історії виконав Сталін. Його головною опорою у боротьбі за владу в партії і державі став виплеканий ним апарат. Завоювання апарату влади Сталін розпочав із підпорядкування собі Робітничо-Селянської інспекції (РСІ), відомства, яке згідно з ленінським задумом мало контролювати усі ланки державного апарату. Сталін, який 1919 р. був призначений на посаду наркома РСІ, використав його для зміцнення свого становища у партії і державі, а згодом перетворив наркомат на свою опору в боротьбі з внутріпартійною опозицією. Тому, коли тяжкохворий В.Ленін вже не міг впливати на перебіг подій, і в керівництві партії розпочалася запекла боротьба за владу, Й.Сталін та виплеканий ним апарат зустріли ці події у всеозброєнні. Тепер генсек ЦК міг сміливо спиратися у боротьбі за владу на створену ним бюрократичну структуру, яка з легкої руки М.Восленського увійшла до наукового обігу під назвою “номенклатура”.

Зрозумівши, що Сталін та його найближче оточення зосередили у своїх руках усі найважливіші важелі впливу у справі прийняття кадрових рішень, 15 жовтня 1923 р. Л.Троцький та його прибічники виступили із “заявою 46-ти”, в якій йшлося про те, що режим фракційної диктатури, який склався в партії, “пережив сам себе”, партія поділена на “секретарську ієрархію”, партійних функціонерів, що добираються згори, і на масу рядових членів, які практично не беруть участі у партійному житті. Автори “заяви” закликали до встановлення “товариської єдності та внутріпартійної демократії”, і, як наслідок, отримали рішення ЦК РКП(б) про проведення нової чистки партійних рядів, формально спрямованої на очищення партії від дрібнобуржуазного елемента, реально – на виявлення усіх прибічників Л.Троцького і знешкодження їхнього впливу в партії та державі.

Чистка 1924 р. відбувалася, в першу чергу, в партійних осе-

редках господарських та управлінських установ, а також у вищих навчальних закладах. Її мета – під виглядом чистки від ненадійних елементів звільнити партію від інтелігентних, критично мислячих особистостей та від студентської молоді, яка виявляла симпатії до лівої троцькістської опозиції в партії.

В УСРР вістря цієї кампанії також було спрямоване на чистку апаратів тих губерній, де на думку партійного центру зберігалось найширше представництво вихідців із інших партій. Зокрема, це стосувалося Одеської парторганізації, де за словами тодішнього секретаря губернського комітету партії М.Хатаєвича 40% відповідальних працівників були саме вихідцями з т.зв. дрібнобуржуазних партій¹³.

Наступного, 1925 р., чистка проходила головним чином у сільських осередках у зв'язку зі збільшенням “куркульських” елементів на селі й приєднанням до них деяких сільських комуністів. Саме від цих партійців і намагалися звільнитися.

І все ж бажання вищого партійного керівництва позбутися т.зв. “попутників” не було основною причиною чисток 1924-1925 рр., адже остаточне утвердження монопартійності в СРСР на початку 20-х років, досягнуте за допомогою державних каральних органів, свідчило про те, що опозиція існуючому курсу, якщо й могла утворитися, то лише в середовищі державної партії, точніше – серед представників т.зв. “ленінської старої гвардії”, яка катастрофічно втрачала вплив на прийняття найважливіших питань державного життя, в той час як позиції Й.Сталіна та його найближчого оточення невпинно зміцнювалися. Розвитку цієї тенденції сприяла також відносна стабілізація внутрішнього життя в країні, що позначалося на становищі та статусі номенклатурних працівників, переважна більшість яких саме в цей період отримала доступ до владних важелів та привілеїв, з ними пов'язаних. Це були сталінські висуванці, які, як зазначав Л.Троцький, отримали осілість і переконалися, що переведення з одного місця роботи на інше, з однієї сфери діяльності до іншої, стали скоріше винятком, а не правилом. Вони “перестали дивитися на призначення як на тимчасові, нетривалі і майже випадкові. Питання про призначення стало пов'язуватися з питанням про особисте життя, про умови життя сім'ї, про кар'єру”¹⁴.

Саме з цього часу новий вождь номенклатури виступає в якості її організатора, розподільвача і вихователя. Він, на думку Л.Троцького, добирає людей за ознакою їх ворожості або байдужості по відношенню до його (Сталіна) противників, учить їх, як організувати свою владу на місцях, як добирати співробітників, користуватися їх слабкими сторонами, протиставляти один одному тощо. Й.Сталін розподіляє найбільш престижні посади, визна-

чає розмір вигоди функціонера, добирає склад контрольних комісій, які, з одного боку, мають жорстоко переслідувати інакомислячих, з іншого – дивитися крізь пальці на зловживання, яких припускаються віддані генеральному секретареві чиновники. В такий спосіб формується нова привілейована каста, пов'язана круговою порукою своїх інтересів.

Витіснити з керівного ядра партії т.зв. “стару гвардію” вождю номенклатури допомагали вищі посадовці ВЧК-ГПУ, в руках яких були зосереджені досє на усіх більш-менш впливових діячів партії та радянської держави. Така практика була започаткована ще В.Леніним і була успішно апробована ним, зокрема, в Україні у 1920 р., коли за допомогою органів ЧК було здійснено “лагідне знищення” (термін С.Кульчицького) союзницької партії боротьбистів. Досє на своїх опонентів генсек використав як засіб їхньої дискредитації. Як наслідок, вже 1925 р. переважну більшість компартійно-державної номенклатури складали чиновники, які в першу чергу були зацікавлені в призначеннях, підвищеннях, пільгах та привілеях, і які під політичним реалізмом розуміли турботу про власні інтереси.

Від самого початку проведення партійних чисток до складу спеціальної контрольної комісії в обов'язковому порядку делегувалися член ЦКК і представник ВЧК-ДПУ, але якщо представництво ЦКК у складі комісії впливало з її призначення та було логічним продовженням її функціональних обов'язків, то присутність у складі комісії відповідального працівника Чека диктувалася прагненням цієї структури закріпити за собою право втручатися в усі сфери суспільного життя. Своєю попередньою діяльністю ВЧК зарекомендувала себе не лише як орган з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, але й як структура, що з червня 1918 р. виконувала функцію боротьби з політичними опонентами державної партії.

Оскільки остаточне знищення організованої політичної опозиції режиму в особі партій лівих есерів та меншовиків навесні 1921 р. співпало з виникненням значної організованої опозиції всередині партії більшовиків, органи ВЧК автоматично продовжували “боротьбу” з політичними опонентами т.зв. генеральному курсу тепер вже всередині РКП(б). Попри те, що особливий статус органів ЧК в системі партійної диктатури не був закріплений ні документально, ні в законодавчому порядку, він (цей статус) був наріжним каменем у практичній діяльності головного карального органу нової влади.

Незалежне положення ВЧК в структурі органів влади неминує породжувало серед її працівників комплекс безкарності, а це, в свою чергу, викликало певний спротив з боку інших контролюю-

ючих структур. Показовим у цьому відношенні є епізод, що характеризує стосунки ВУЧК з ЦКК КП(б)У 1921 р. Секретар ЦКК КП(б)У С.Покко мав великі неприємності через те, що виключив з партії за грубе порушення “комуністичної і пролетарської моралі” декількох працівників ЧК, за яких клопотав сам голова ВУЧК В.Манцев. Останній, приміром, звернувся до ЦК КП(б)У з проханням “знайти управу” на ЦКК, лінія поведінки якої по відношенню до ЧК, на його думку, “розходиться з лінією ЦК”¹⁵.

Використання партією органів ВЧК для встановлення паралельного контролю над суспільством ставило чекістів у цілком особливе, незалежне становище по відношенню до місцевих, у тому числі й республіканських, органів влади. Це давало змогу московському партійному центру мати ще один важіль впливу на регіони.

НЕП збільшив роль і функції бюрократичних апаратів. Новий суспільний прошарок, який піднявся в період революції і привласнив собі її плоди, прагнув тепер необмеженого панування і відсторонення від влади прихильників “виховної диктатури”. Запекла боротьба за владу, що розгорнулася в 20-ті роки, ще більше зміцнила угруповання Сталіна, яке мало найбільше опертя в апараті.

1929 р. Сталін, спираючись на підтримку бюрократії, здійснив “великий перелом” і одноосібно захопив владу. Слідом за цим було встановлено тоталітарний режим, що потребував нових чисток. Перед суцільною колективізацією й наступом на куркуля Й.Сталін прагнув позбутися поміркованих елементів у партії, тому чистка 1929 р. була спрямована, в основному, проти бухарінського ухилу в партії. Протягом 1929-1931 рр. з лав ВКП(б) було виключено близько 250 тис. членів, переважна більшість яких належала до т.зв. “правого ухилу”.

Шукаючи відповідь на питання про причини поразки усіх політичних опонентів Сталіна, - від Троцького до Бухаріна, висловилимо припущення, що усі вони зазнали поразки через те, що не могли звернутися до суспільства, минуючи партію, оскільки це суперечило її організаційним принципам. Сталін у будь-який момент міг направити усю силу підконтрольного йому апарату проти усіх своїх політичних опонентів. Не міг цей всесильний апарат виступити лише проти свого вождя. Не дозволяла політична кон’юнктура і та обставина, що апаратні працівники добиралися за ознакою особистої відданості керівникові.

Ліквідувавши усі т.зв “ухили” та “опозиції” своєму “великому перелому”, Сталін не зустрів тепер у партії сил, які могли б чинити спротив його політиці. в країні. З цього часу він отримав необмежені можливості у проведенні кампаній широкомасштабних чисток

і репресій в країні.

Рішення про наступну чистку ЦК ВКП(б) прийняв 10 грудня 1932 р. Вказуючи на характер і мету чистки, секретар ЦК ВКП(б) Л.Каганович у промові на московському міському партактиві 22 травня 1933 р. зазначив, що “в процесі чистки партія повинна звільнитися від:

- 1) класово чужих і ворожих елементів, які шахрайськи пролізли в партію;
- 2) відкритих і прихованих дворушників;
- 3) порушників залізної дисципліни партії;
- 4) переродженців, що зрослися з куркулем і буржуазією;
- 5) бюрократів, кар’єристів та шкурників “¹⁶.

Партійна чистка в Україні, згідно з вказівкою Д.Мануїльського, що прибув з Москви на допомогу П.Постишеву – другому секретареві ЦК КП(б)У, повинна була пройти також під знаком найжорстокішої боротьби з національним ухилом, усіма вихідцями з колишніх національних небільшовицьких партій, партійними працівниками в галузі культури й українізації, а також з теоретиками національного питання, які буцімто відхилилися від ленінсько-сталінського вчення. На практиці це означало, що виключенню з партії підлягали співпрацівники та послідовники наркома освіти М.Скрипника, усі колишні боротьбисти, укапісти, політичні емігранти із Західної України (члени КПЗУ), вихідці із інших українських партій, тобто ті сили, які надавали КП(б)У національного забарвлення.

Сталін розумів, що для остаточного підкорення республіканських філій ВКП(б), треба було фізично знищити всі національні комуністичні кадри, які органічно вирости з національно-визвольного руху даного народу, незалежно від того чи належали ці кадри до “старої ленінської гвардії” (як скрипниківці в Україні), чи були вони вихідцями з різних течій націонал-комунізму (наприклад, боротьбисти й укапісти в Україні). Тому на початку 30-х років було здійснено чистки, розгроми, майже стовідсоткове фізичне знищення урядів і центральних комітетів компартій національних республік. Першою в цьому переліку стоїть Україна.

Точні дані чистки 1933 р. в УСРР не були опубліковані, але на основі матеріалів про найважливіші партійні форуми, доповідей вождів та інформації в пресі, можна дійти висновку, що в результаті чистки та т.зв. перевірки документів, що йшла слідом за нею, зі складу КП(б)У були виключені майже всі колишні боротьбисти, укапісти, бундівці, західноукраїнські комуністи-емігранти, меншовики, есери, троцькісти.

В результаті чистки 1933 р. та масових репресій, що настали слідом, чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. Станом на

квітень 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 тис. 643 комуністи, що на 253 тис. 790 осіб менше, ніж було на 1 січня 1933 р. Між іншим, в КП(б)У залишилось лише 8,2 % тих, хто вступив в партію до 1920 р.¹⁷

Чистки в Україні набули нечуваних масштабів, а їх наслідки стали справжньою трагедією для українського народу. Сталінські репресії в Україні дали привід Л.Троцькому, якого важко запідозрити в симпатіях до України, висловити думку про те, що “ніде утиски, чистки, репресії та всі види бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, в боротьбі з могутніми підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої свободи і незалежності”¹⁸.

Пояснюється таке наджорстоке ставлення до України з боку московського партійного центру насамперед тим, що загроза для правителів СРСР йшла, в першу чергу, з України, яка за своїми економічними і людськими ресурсами практично не поступалася іншим національним республікам разом взятим (за винятком Росії). Пам’ятали в Кремлі і про те, що радянській Росії довелося в 1917-1920 роках тричі завойовувати Україну. Тому навіть український субцентр власної влади становив для центру серйозну небезпеку.

Коли Кремль перебував у нестабільному стані “колективного керівництва”, тоді кожен з претендентів на роль вождя бажав заручитися вагомою підтримкою української периферії, і, відповідно, радянська Україна мала з цього певний зиск. А коли вождь у Москві визначався, на перший план висувалася потенційна загроза українського сепаратизму. У цьому випадку Україну очікували превентивні репресії. В епоху сталінської диктатури, що тривала чверть століття, український народ було піддано нечуваному терору з боку держави, що коштував йому мільйони втрачених людських життів. Наслідки тих жахливих часів відчуються й дотепер.

1 Центральний державний архів громадських об’єднань України. (Далі: ЦДАГО України).- Ф.1.-Оп.20.-Спр.130.-Арк.72.

2 **Пиріг Р.Я.** ІУ конференція КП(б)У // Сторінки політичної історії України.- К.:1990.-С.134.

3 Там само.

4 ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.152.-Арк.88.

5 **Пиріг Р.Я.** Указ.праця.-С.135.

6 **Кульчицький С.В.** УСРР в добу “воєнного комунізму”.-К.:1994.-С.70.

7 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.-М.: 1953.-Ч.1.-С.509.

8 **Ленін В.І.** Повн. зібр.творів.-Т.44.-С.115.

9 ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.349.-Арк.2,4.

10 Там само.-Спр.1640.-Арк.87.

-
- 11 *Ленін В.І.* Повне збір. творів.-Т.41.-С.29.
12 Цит. за: *Дамье В.В.* Тоталитарные тенденции в XX веке // Мир в XX веке.-М.: 2001.-С.75.
13 ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.20.-Спр.1800.-Арк.123.
14 Див.: *Троцький Лев.* Сталин.- М.: 1996.-Т.2.-С.133.
15 ЦДАГО України.-Ф.1.-Оп.6.-Спр.24.-Арк.72,74.
16 *Каганович Л.* О чистке партии // Правда.-1933.-1 июня.
17 *Бабко Ю.В.* Парти́йне будівництво на Україні у 1933 -1937 рр.-Львів: 1971.-С.125.
18 Цит. за: *Каміньський А.* В полоні традиційного великодержавництва // Сучасність.-1975.- № 4.-С.87.

*Микола Шитюк, Валентина Шкварець
(Миколаїв,
Україна)*

КАРАЛЬНІ ЗАХОДИ ПРОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПІВДЕННИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ В 20-30-х роках ХХ ст.

Південь України – багатонаціональний регіон. З давніх-давен тут проживали болгари, греки, молдавани, євреї, білоруси, вірмени, латиші, румуни, поляки, німці, серби та люди інших національностей.

Поряд з масовими репресіями проти українців, росіян, німців, поляків масові репресії торкнулися і цих народів. Репресивно-каральна система вишукувала серед представників різних національностей шпигунів всіляких іноземних розвідок, ворогів, які наносили “шкоду радянській державі” і з якими необхідно було розправитися. Тому не випадково в архівах тепер знаходяться тисячі кримінальних справ громадян, нині реабілітованих, що розповідають про трагічну долю представників різних народів, націй, які штучно були притягнуті тогочасною системою до вкрай жорстокої відповідальності та знущань.

Ідеологія репресій у їх початковому варіанті була сформульована Й. Сталіним 5 листопада 1927 р. під час прийому делегації іноземних робітників: “Ми - країна, оточена капіталістичними державами. Внутрішні вороги нашої революції є агентурою капіталістів всіх країн. Капіталістичні держави представляють собою базу і тил для внутрішніх ворогів нашої революції. Воюючи з внутрішніми ворогами, ми ведемо боротьбу з контрреволюційними елементами всіх країн. Судіть тепер самі, чи можна обійтись при таких умовах без каральних органів типу ОДПУ”¹.

Саме в цих словах приховувалося підґрунтя тих страшних подій, що розгорнулися в другій половині 30-х років.